

او چون نهد و آلم ایران میریم بایتم

بینک ده ایکی یوز قرق توپچی پستنه یازیلدی جماد الاول آی نیک اؤنبرخ کوئی ده

Шорман би

Шорман би

Павлодар, 2025

ӘОЖ 94 (574)
КБЖ 63.3 (5Қаз)
Ш 80

Ш 80 **Шорман би.** Құрастырушы Қадырова Ж. – Павлодар: ЖК
«Сытин А.А.» баспаханасы, 2025. – 248 б.

ISBN 978-601-377-087-1

Бала жасынан би атанған Шорман Күшікұлы туралы бұл кітапта дуалы ауыз би өмірінен жан-жақты мәліметтер жүйеленіп, топтастырылған. Танымал қаламгерлер мен зерттеушілер еңбектерінің легін тың деректер жалғайды.

Данышпан Мәшһүр Жүсіптен бастау алып, түрлі дереккөздер арқылы жеткен шешендік інжу-маржандар «Шорман би айтқан екен» деген сөздердің әдебиеттегі құндылығы мен өміршендігін айғақтай түседі.

Сонымен қатар, кітап оқырман қауымды жерленген жері бертінге дейін белгісіз болып келген Шорман бидің мәңгілік мекенін анықтау және белгітас қою, би есімін ұлықтау шараларынан хабарлар етеді.

Кітап қалың оқырманға арналған.

ӘОЖ 94 (574)
КБЖ 63.3 (5Қаз)

ISBN 978-601-377-087-1

ISBN 978-601-377-087-1

© Қадырова Ж., 2025

АЛҒЫСӨЗ

Бүгінгі ұрпақ үшін XIX ғасырда өткен Шорман би кім? Соңында қалған мұрасы мен шежіресі, әулеті туралы аз-кем тоқталып, жазуымызға себеп Ерейментау өңіріндегі Шорман өзенінің бойын алып жатқан Шорман би жайлауындағы жотада жерленген атақты бидің басының ретке келтіріліп, көтерілуі болған еді. Оқырман қолына тиіп отырған бұл еңбек – бір жағынан, 2022 жылы Қаржас ұрпақтары қолға алып, тиянақтаған сол бір рухани кадамның түйіні деуге болады. Екіншіден, дала данагөйі, Баянауыл дуанының аға сұлтаны болған Шорман бидің өмірі мен өнегесінің ел ішінде ауыздан-ауызға айтылу арқылы ғана жетпей, аңыз әңгіме болып қағаз бетіне түсуі алдыменен әулие Мәшһүр Жүсіп еңбектерінен бастау алады. Одан беріде де Шорман Күшікұлы мен оның әулеті төңірегінде қалам тартқан зерттеушілер аз болған жоқ. Дегенмен даланың дара тұлғасы Шорман би Күшікұлы жайлы тарихи-әдеби жәдігерлер түрлі дереккөздерде жарияланып жүргенімен, кітап болып топтастырылып, алғаш рет жарық көріп отыр: мұның өзі қазақ руханиятына қосылған қомақты үлес деп білеміз.

«Шорман би» кітабы – қазақ халқының өткен тарихын, рухани келбеті мен шешендік өнерін насихаттап қана қоймай, бүгінгі ұрпақтың өткенге салауаты мен құрметін дәріптейтін еңбек. Кітаптың «Баба рухына тағзым» бөлімінен оқырман Ереймен баурайында бабамызға ескерткіш тас орнатылып, ас берілуіне қатысты оқиғалармен және Шорман баба есімінің насихатталуына қатысты деректермен таныса алады. «Бала би» бөлімі шормантануға қарымды қаламгер Қалмұқан Исабай бастаған зерттеушілер қосқан еңбектерді қамтиды. Бұл жазбаларды тұтас бір бөлімді қамтыған ға-

лым, академик Алтынбек Нухұлының Шорман әулетіне қатысты жаңа, тың зерттеулері жалғайды («Шежіре шертіп асқақ даламызда, бабалар рухы тұрар арамызда...»).

«Шорман бабамыз айтты» деген шешендік сөздер әлдеқашан қазақ фольклорының бір бөлшегіне айналып, әдебиет мұхитына қосылғаны хақ. Шорман бабамыздың есімімен байланысты әдебиет жауһарлары шоғырланған келесі бөлім Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы жазбаларына арналып, одан әрі «Шешендік сөздер» бөліміне ұштасады. «Қаржаста бір құтым бар Мұса Шорман», «Ақкелін тойынан – тобықтай...» бөлімдері Мұса Шорманұлына қатысты ертеректегі зерттеулерге (Ә. Марғұлан, Қ. Исабай) коса, «Орта жүздің шамшырағы» атанған біртуар тұлғаны ұлықтауға арналған бертінгі іс-шаралардан хабар береді.

Баянауыл жерінде өмірге келіп, есімі алты Алашқа аян болған Шорман бидің «қара қылды қақ жаратын» әділдігі, көрегендігі мен шешендігі ел аузында аңызға айналып, бұл туралы ақиық ақындар аспандата жырлаған. Сол үрдіс қазір де жалғасып, Шорман баба және оның әулетін өзек еткен өрнекті жырлар өріліп жатқаны сүйінішті. Солай екенін Мұса Шорманұлының 200 жылдық мерейтойына орай ұйымдастырылған мүшәйра да, 2022 жылы Ереймен баурайында Аспанбек Шұғатай бауырымыз ұйытқы болған айтыс та айшықтай түсті. Енді 2025 жылы «Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамы» қоғамдық бірлестігінің Баянауыл аудандық филиалының (төрағасы – Мұсабек Сейсенбекұлы) бастамасымен Баянауылдың біртуар перзенті, ақын, қазақ халқының көрнекті қайраткері, Ертіс-Баян өңірінде алғашқы мектепті ашқан ағартушы, парасатты тұлғалық келбетімен ел ішінде Сәкен ағай атанған Сәдуақас Шормановтың 175 жылдығына орай жарияланған «Халқына сөзі құнды, өзі сыйлы Сәкен ағай» атты облыстық студенттер мүшәйрасы

да қазақ поэзиясына Шорман әулетінің тарихымен астасқан талай інжу-маржанды сыйлар деп үміттенеміз.

Қазақтың дәстүрлі ән өнеріндегі айтулы әндердің біразының тамыры Шорман әулетінің тарихына байлаулы екені белгілі. Жалпы, осынау еңбек Шорман әулетінің тек поэзия мен ән өнері ғана емес, өнердің алуан түрімен етене байланысып жатқанына көз жеткізеді. Аталмыш еңбек Шорман әулетіне қатысты жаңа зерттеулермен де құнды, мәселен, бұған дейін әр жерде шашыраңқы түрде аталып жүрген Шорман әулетіне қатысты топонимдер жүйеленіп, топтастырылған, бұл өлкетану саласына аса қажетті деректер деп білеміз.

Бұл кітап алдағы уақытта шормантану саласының жаңа парақтарының ашылуына ықпалын тигізіп, Шорман би оқуларын ұйымдастыруға да себепші болар деген сенімдеміз.

*Алтынбек НУХҰЛЫ,
ҚР Парламенті Сенатының депутаты,
Ұлттық Ғылым Академиясының академигі,
Қазақстан журналистер одағының мүшесі*

*Жанаргүл ҚАДЫРОВА,
Қазақстан жазушылар және
журналистер одағының мүшесі,
ҚР Ақпарат саласының үздігі*

Шорман би Күшікұлы

Баянтау, бабам тіккен байрақ едің,
Мен саған кіндігімді байлап едім.
Ұлдары – палуан білек, арлан жүрек,
Қыздары – оймақ ауыз, қаймақ ерін.
Иегімен жұмсаған хан, төрені,
Киелі бабаларым қайда менің?
Ормандай Орта жүзге қорған болған
Шормандай нар тұлғалы, найзалы ерім.
Он үш жастан бала би атаныпты,
Күндерім – куәгерім, ай – дәлелім.
Шын есімі – Жұмабай Күшікұлы,
Шорман боп Алты Алашқа жайды әлемін.
Қазыналы билердің қазығы еді,
Қазақтан алыстатқан қайғы әуенін.
Тар сындардан құлатпай алып шыққан,
Маршалдардай меңгеріп майдан ебін.
Дулығалы бабалар болмағанда,
Дүниенің қай бұрышын жайлар едім.
Үш жүздің үкі таққан соңғы үміті
Ұшында ілулі тұр қай жебенің?
Шормандай тік сөйлейтін би табылмай,
Сормандай болып отыр қайран елім!

*Аспанбек ШҮҒАТАЕВ,
ақын, «Алтын домбыра» иегері*

Шорман би Күшікұлы

(1788-1837)

Қазақ тарихындағы белгілі шешен, би, рубасы. Орта жүз Арғынның ішіндегі Сүйіндік – Қаржас руынан шыққан, Сәтиұлы Күшік шешеннің ұлы. Шын есімі – Жұмабай. Қуандық руының Қожы төре бастаған жігіттері қаржастардың жылқысын барымталауға келгенде екі жақ сойылдасып, барымташылардан үш адам (ішінде төренің өзі де бар) қаза тапқан. Мұны естіген Уәли хан қаржастарға қыруар жылқы құн кеседі. Осы даулы, шешімі қиын мәселені өз руының пайдасына шешіп шыққан 14 жасар Жұмабай «Бала би» атанып кеткен. Бұл жөнінде өз еңбектерінде Ш. Уәлиханов та жазған. Осы оқиғаның тағы бір нұсқасы Шоңмен байланысты баяндалады.

Жұмабай ханнан жеңіспен оралған соң Шоң оған Шорман атын беріп, қаржас руының төбе биі етіп тағайындаған.

Сыртқы округтер ашылар тұста Шоң Едігеұлының төрелерге билік бермеу мақсатымен Сүйіндік арасынан хан тұқымын аластау жөніндегі саясатын қолдап, оны іске асыруда қолдаушы болған.

Шоң би Баянауыл сыртқы округінің аға сұлтаны болғанда, Шорман оның заседателі (орынбасары) қызметін атқарған. Жер дауын шешу, жалпы қазақтарды жерге орналастыру мәселелері бойынша 1822 жылдан бастап Шоңмен бірге Батыс Сібірдегі отарлық әкімшілікке бірнеше рет хат жолдайды. Шоңның тапсыруымен Тобыл, Омбы, Кереку, Қызылжар қалалары мен Ірбіт, Үркіт (Иркутск) жәрмеңкелеріне барады. Архивте Шорманның 1830 ж. Омбыға, 1832 ж. Тобылға барып, губернаторға жолыққаны жөнінде дерек сақталған.

Шоң қайтыс болғаннан кейін оның орнын басты. Алайда Шорман би аға сұлтан міндетін бір жылдай ғана атқарып, келесі жазда дүние салды.

Сүйегі Ерейментаудағы Шорман Қарасуының жағасында жатыр.

Шорманның тұңғыш қызы Зейнеп – Шоқан Уәлихановтың анасы. Үлкен ұлы Мұса Шорманов – қазақ еліне танымал белгілі тұлға.

Арғы атасы – Мырзағұл батыр

Шорман бидің арғы атасы Мырзағұл Анайұлы – батыр. «Арғы атасы сұралса, ізгі өткен мырза Анайды, Қаржастың қасқа-жайсаңы Анайдан өрбіп тарайды» деген Мәшһүр Жүсіп шежіресінде. Анайдан 5 бала – Нияз, Мырзағұл, Құл, Құдайқұл және Жәдігер туған. Шорман әулетінің атасы Мырзағұл болса, Сәтбай әулетінің атасы Жәдігер болып келеді.

Мырзағұл батырдан Шорман би, одан – Шоканның анасы Зейнеп, Мұса мырза Шорманұлы.

Мырзағұл батыр бір шайқаста жау қолына түсіп, оның артынан кенже, 14 жасар інісі Жәдігер іздеп барса керек. Баланың ержүректігіне риза болған калмактар ағасын босатып, жас Жәдігерге қыздарын қосып берген екен.

Мырзағұл батырдың денесі Түркістандағы Қожа Ахмет Йассауи кесенесінде жерленген.

**БАБА
РУХЫНА
ТАҒЗЫМ**

... Атамызға орнатып тас киелі,
Ұрпақ баба алдында басты иеді.
Беделі төрелерден кем түспейтін,
Қаржас деген – Арғынның ақсүйегі.

Аспанбек Шүгатай

Шорман бидің басына белгітас орнатылды

2022 жылғы шілде айының 23-і күні Ереймен жеріндегі Шорман жайлауында Қаржас-Мырзағұл ұрпақтары Баянауыл дуанының аға сұлтаны Шорман би Күшікұлының басына белгітас орнатып, үлкен қорымды темір шарбақпен қоршап, ас берді. Алдымен игі шараның бастамасына тоқталып өтелік.

Бірнеше жыл бойы өлкетанушы, ақын Сайлау Байбосын: «Мырзағұлда бас көтерер адам жоқ па? Шорман бабаларыңның басы елеусіз жатыр. Соған көп қаражат керегі жоқ. Бар болғаны Баянауылдың бір тасы жетіп жатыр», – деп жүрді. Әрине, әріптес болған соң, осы сөзді айналып келіп маған айтатын. Содан бір күні намысқа басып, WhatsApp әлеуметтік желісінде «Мырзағұл батыр ұрпақтары» деген топ аштым. Ол топқа әуелі өзім танитын туған-туыс, көрші-қолаң кіріп, одан соң әркім өзі білетін Мырзағұл ұрпақтарын шақыра бастады. Топқа кірушілерге орысша қаріптермен жазуға (қазақтың төл әрпі болмаса), топ мақсатынан алшақ сурет, видео, тағы басқа ақпарат жіберуге тыйым салынды. Мұндай талапты ұнатпаған талай азамат топтан шығып та кетті, наразылық та танытып жатты...

Осы тұста әңгімемізге арқау болған Шорман бабамыздың арғы атасы – Мырзағұл батырды таныстырып өтелік. «Арғы атасы сұралса, ізгі өткен мырза Анай-ды, Қаржастың қасқа-жайсаңы Анайдан өрбіп тарайды» деген екен Мәшһүр Жүсіп бабамыз шежіресінде. Анайдан 5 бала – Нияз, Мырзағұл, Құл, Құдайқұл және Жәдігер туған. Шорман әулетінің атасы Мырзағұл болса, Сәтбай әулетінің атасы Жәдігер болып келеді.

Мырзағұл батырдан Шорман би, одан Шоқанның анасы Зейнеп, Мұса мырза Шормановтар тарайды. Мырзағұл батыр бір шайқаста жау қолына түсіп, оның артынан кенже, 14 жасар інісі Жәдігер іздеп барса керек. Баланың ержүректігіне риза болған қалмақтар ағасын босатып, жас Жәдігерге қыздарын қосып берген екен. Мырзағұл батырдың денесі Түркістандағы Қожа Ахмет Йассауи кесенесінде жерленген.

Бабамыздың аты маңдайшасына айшықтала басылған топқа 150-дей адам шоғырланған кезде ұйымдастыру жұмысының тізгінін журналист Мұсабек Сейсенбекұлына тапсырдым, себебі негізгі жұмыс ер-азаматтарға тән шаруалар еді.

Осыдан бастап ер азаматтар Шорман бабамыз жатқан қорымға бірнеше рет барып, ол жердің ерекшеліктерімен танысып, өзара кеңестер ұйымдастырып, әр ниет білдірушіден (бір түтіннен) күтілетін қаражат мөлшерін 50 мың теңге деп белгіледі. Дегенмен дүйім қазаққа танымал ғалым, сенатор ағамыз Алтынбек Нухұлы, Шоманкөл ауылының тұрғыны Сейсенбек Ыдырысов, Алмас, Орал, Ардашер Ахметовтер, Ілдебай Мұрсалов және отбасы, Мұрат Мәжитов, Мұрат Сағынтаев, Еркін Біләлұлы, Бекен Жанахметов, тағы басқа азаматтар белгіленген межемен шектелмей, мырзалық танытты.

Бір тасты қоя салу деген айтуға оңай болғанымен, іс жүзінде қаншалықты қиын екенін көзіміз көрді. Топта отырып елге ақыл айту, пікір білдіріп қолпаштау бар да, шаруаның жөн-жобасын білу, қолмен атқару бір басқа. Қолға алынған шаруаға негізінен екібастұздық кенші Қайыржан Қияшов жетекшілік жасап, бас-көз болды. Ағамыз көбінесе Баянауыл мен Екібастұздың ортасында жүрді, Ереймен жеріне бірнеше рет барып қайтты. Қоршалатын аумақты

өлшеу, қоршау жасайтын маманмен келіссөз жүргізу, тағы басқа көпшілік түсіне бермейтін күрделі жұмысты Қайыржан аға арқалады. Ал топта інілеріне ақыл-кеңес беру, қаражат жинауды ширатуда Ілдебай Мұрсалов аға белсенділік танытты.

Жұмыстың ауқымды бөлігін Ерейментау ауданы Күншалған ауылдық округіндегі «НұрАлі» серіктестігінің директоры, Ақмола облыстық мәслихатының депутаты, елге белгілі азамат Бегім Әкімов атқарғанын ерекше атап өткім келеді. Бегім Серікұлының белгітасты орнатуда, қоршау орнатып, оны сылап-сырлауда атқарған еңбегі ұшан-теңіз. Қажетті техникамен қамтуының өзі бөлек әңгіме. Асты ұйымдастыру жұмыстарының да бір парасы осы азаматтың еншісінде болды.

Баянауылдан ескерткішке лайықты тасты тауып, мәтінін жаздыртқан соң оны қорымға жеткізу мәселесі туындады. Бұл шаруаны баянауылдық кәсіпкер Орал Сартаев атқарды. Осы тұста тас мәтінін Алтынбек Нухұлы ағамыз жазғанын да айтып өтудің реті келіп тұр.

Жалпы, түрлі келіссөздер, көзге көрінбейтін ұйымдастыру шараларының басы-қасынан Ыдырыс молданың ұрпақтары – Сейсенбек Ыдырысов, Айбат Ыдырысов, Мұсабек Сейсенбекұлы, сонымен қатар, Мұрат Қопабаев табылғанын атап өту ләзім. Ардақ Сарбасов ұйымдастыру шаруасына көмектесіп, асқа қосымша қаржылай демеушілік жасады. Еркін Білалұлы мен Бота Серікқызы Қаржас ұрпақтарынан қаржы жинауға ұйытқы болып, қорды толықтырды. Берік Асқаров, Әсет Абдуев, Әсет Макишев, Ертай Жакин, Әсет Жакин, Нұрбол Абдуев, Елубай, Дидар Сарбасовтар, Жасұлан Жапаров тас қойып, қоршау орнатуда нағыз қара жұмысты атқарып, «алғы шепте» болды. Қол

күшімен жәрдемдескендер арасынан Бүркітбай Бижанов та табылды.

Осылайша, 2021 жылғы 23 маусымда басталған іс бір жыл ішінде нәтижелі түйінделіп, белгітасты ашу шарасы ұлан-асыр тойға айналды. Дүбірлі жиынның көркін республикалық айтыс кіргізді десек, оны ұйымдастыру жүгін «алтын домбыралы» ақын Аспанбек Шұғатаев көтерді. Ақын, журналист Еламан Қабдыләшім айтысты жүргізді. Шарада белгілі өнерпаз Жәнібек сал Мәліков «Баянауыл вальсін» әуелетсе, тележурналист Гүлсара Мәлікова телерепортаж әзірлеп, игі істің ақпараттық насихатына еңбек сіңірді.

Ұйымдастыру ісінде нардың жүгін арқалағандардың бірі – Ардашер Ахметов. Ол асқа бір жылқысын арнап, киіз үй апарды. Жасқайрат Төлеубеков, Төлеген Смағұлов сынды мәрт жігіттер де бір-бір жылқы беріп, жомарттықтың үлгісін көрсетті. Саябек Саликов отбасымен киіз үй тігіп, жылқы сойды. Қонақ күтіп, қызмет көрсетті.

Жалпы, игі шараның өз деңгейінде өтуіне Баянауыл ауданы және Ерейментау ауданы әкімдіктері, ереймендік елжанды азаматтар, Баянауыл, Ерейментау, Қарағанды қаржастары атсалысты.

Шорман би Күшікұлы жатқан қорымға үш тас қойылды, қосалқы екі белгітастың біріне Шорман өзенінің атауына қатысты қысқаша сипаттама жазылса, үшіншісі – бабамыздың тікелей ұрпағы, полиция полковнигі Ахат Исин орнатқан ескерткіш. Айта кетерлігі, ұйымдастыру шараларына белсенді атсалысқан Ахат Исин бұл асты көре алмады, іс-шара қарсаңында о дүниелік болды.

Енді ас беру шарасы шеңберінде ұйымдастырылған сайыстар қорытындысын баяндайық.

Қазақ күресі

- 1-орын – Ерасыл Қажыбаев (Шығыс Қазақстан);
- 2-орын – Серік Сәлменов (Павлодар);
- 3-орын – Әсет Букенов (Баянауыл).

Көкпар

- 1-орын – Темірбек ата командасы (Ерейментау);
- 2-орын – Баянауыл ауданының құрама командасы;
- 3-орын – Ерейментаудың «Ақ ниет» командасы;
- 4-орын – Олжабай батыр ауылы.

Айтыс

Мейірбек Сұлтанхан (Қызылорда облысы) – Бұқар жырау Қалқаманұлы атындағы жүлде;

Рүстем Қайыртайұлы (Семей қаласы) – Шорман би Күшікұлы атындағы жүлде;

Абзал Қабдраш (Павлодар қаласы) – Мырзағұл баба атындағы жүлде;

Аспанбек Шұғатаев (Баянауыл ауданы) – Мұса Шорманұлы атындағы жүлде;

Рауан Қайдаров (Екібастұз қаласы) – Кемел Ақышев атындағы жүлде;

Мизан Жұмаәлі (Алматы қаласы) – Қаныш Сәтбаев атындағы жүлде;

Бөкен Жігер (Павлодар қаласы) – Жұмат Шанин атындағы жүлде;

Нұрсұлтан Рымбай (Қарағанды қаласы) – Үкібай би Найзабекұлы атындағы жүлде.

Жанаргүл ҚАДЫРОВА, 2022 жыл

Ұрпақтары – Шорман бабаның басында

«Қара қылды қақ жарған» Шорманның есімі үш жүзге мәшһүр еді. Оның бойынан би-сұлтанға лайықты мінез табылып-ақ тұрды. Баянауыл өңірінде дүниеге келген төбе би, аға сұлтан (шын есімі – Жұмабай) Шорман Күшікұлы 13 жасында дауды шешіп, «Бала би» атанып кеткен.

Шорман би әркез «Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы» деп отыратын. Еліне шын жаны ашитын би надандықты, жатыпішер жалқаулықты, ел ішін індеттей жайлаған жаман әдеттерді жоюға күш салды.

Шорман би жер дауын шешу, жалпы қазақтарды жерге орналастыру мәселелері бойынша 1822 жылдан бастап Шоңмен бірге Батыс Сібірдегі отарлық әкімшілікке бірнеше рет хат жолдайды. Шоңның тапсыруымен Тобыл, Омбы, Кереку, Қызылжар қалалары мен Ірбіт, Үркіт (Иркутск) жәрмеңкелеріне барады. Мұрағатта Шорманның 1830 жылы Омбыға, 1832 жылы Тобылға барып, губернаторға жолыққаны жөнінде дерек сақталған. Баянауыл округі ашылғанда Шорман би аға сұлтанның орынбасары болып тағайындалды да, Шоң қайтыс болғаннан кейін оның орнын басты. Алайда Шорман би аға сұлтан міндетін бір жылдай ғана атқарып, келесі жазда дүние салды. Шорманның тұңғыш қызы Зейнеп – Ш. Уәлихановтың анасы. Үлкен ұлы Мұса Шорманов белгілі адам болған.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының жазуы бойынша Шорман би Ақмырза өзені Сілетіге құяр тұсына жерленген.

Мырзағұлдан тараған ұрпақтар Ерейментау өңіріндегі Шорман бабамыздың қорымына барып, барлап, Шорман бабамыздың жатқан жерін картамен анықтап, мазарын түлік тұяғының табанында қалдырмау үшін қоршау жұмыстарын жүргізу бойынша жоба қалыптастырып қайттық.

Экспедициялық топты әкем Сейсенбек Ыдырысұлы бастап, «Ақбеттау» журналының редакторы, ақын Сайлау Байбо-сын мен үздік өлкетанушы, Баянауыл ауданының Құрмет-ті азаматы Алтынбек Құрманов жол бастап, Қарағандыдан Қуаныш ағамыз, Баянауылдан Саябек, Берік, Әсет, Медет ағаларымызға ілесіп біз де бабаның ұрпақтары қатарынан табылып, Ерейментауға аттандық.

Сайлау Әшенұлы Екібастұздан бастап Шорман баба-мыздың қорымына дейінгі жерлердегі атақты бабалар қоны-сымен таныстырып, атап айтқанда, Саққұлақ бидің мазары және оның Мұса мырзамен жүздесіп, Мұсаның «Ассалау-мағалейкүм, Арғынның ақсақалы!» дегеніне Саққұлақ Ба-панұлы бидің «Уағалейкүмассалам, Орта жүздің шамшы-рағы» – деп мүдірмей жауап қайырған тарихи сөздің туған өлкесімен де танысып қана қоймай, табаны тиген жерді көзіміз шалды. Мәшһүр атамыздың екі қыстаған өлкесі де жолдың бойынан анық көрініс табады. Одан бөлек, Қозған, Күлік, Ақбура, Тұлпар, Айдабол, Қаржас аталарымыз қо-ныс еткен елді мекендер жолдың бойында менмұңдалап тұрды.

Тарихи жерлермен таныстығымыздың бір ұшы Еңбек ауылында жалғасты. Бұл ауылда Сайлау ағамыздың жер-лесі Майдан қажы Бактыбайқызы біздің экспедициялық топты қуана қарсы алды. Шорман бабамыздың киесі болар, қажы апамыздың ата-бабасына, елінен шыққан аруақтарға дұға оқытып, ас беріп жатқанына жолшыбай біз де куә болдық. Майдан қажыны ауылы құрмет тұтады. Қажы апа 2002 жылы өз қаражатына Еңбек ауылында мешіт тұрғыз-ған екен. Имамды да тағайындап, үй-жайын, еңбегін өзі шешіп берген. Ол аз десеңіз, ауылға ас беретін 15 үстел сыярылықтай асхананың құрылысын атқарып, ел игілігіне берген. Бір айта кетерлігі, бұл ауылдың азаматтары қажы

апамыздың тәрбиесін көргендіктен ащы суға құмартпайды. Асхана тек адал асқа қызмет етеді. Майдан қажы Бақтыбай-қызының негізгі мамандығы – мұғалім. Ертеректе, Сілеті дербес аудан болып тұрған шақта ауданның мәдениетін басқарған. Одан бөлек, орысы қалың Ереймен елінде қазақ тілі қоғамын құрып, соны басқарған. Біз барардан бір күн бұрын ауылда Мәуліт мерекесін ұйымдастырған. Шорман бабамыздың басына бара жатқан бізді төріне шығарып, ас-суымызды әзірлеп, қорым басына дейінгі жолды бастап баруға ауыл азаматтарын ұйымдастырды. Сөйтіп, қатарымыз толып, бабамыздың басына жеттік.

Иә, біз барған мекен – Шорманның жайлауы. Жайлауды бойлап аққан өзен де бабамыздың есімін иеленген. Қолымызға Сайлау аға алып келген картаны алып, «могила Чермана» деген кескінмен тура мазардың үстінен түсіппіз. Тарихшы Жамбыл Артықбаев пен Сенат депутаты Алтынбек Нухұлымен сөйлескенімізде, олар да осы қорымды нақтылаған болатын. Алтынбек Жұматұлы ағамыз да Мәшһүр атамыздың сөзімен мазар басын тағы да нақтылап берді. Айнала – жазық дала, тек қана Шорман бабамыз жатқан қорым төбе үстінде орналасқан. Ұлы адамды биіктеу жерге жерлеудің ескі көрінісі болса керек. Айта кетерлігі, бұл қорымда Шорман бабамыз жалғыз емес. Нақты қабірін анықтау да қиын. Көмескі тартқан зираттардың бірі деп топшыладық. Бұл жерде 1930 жылы жерленген Есмақай Смағұлұлы деген марқұмның қабірінде ғана белгітас бар. Болашақта ұрпақтары бірігіп, жоғарыда айтқанымыздай, баба басын қоршап, белгітас қойып, дұға-ас беріп іс қылуға бекініп отыр. Аталмыш экспедиция сол істің бастамасы еді.

Жиында бабамызға қатысты көптеген естеліктер айтылды. Соның бірі әкемнің Ыдырыс атамның өз аузынан естіген әңгімесін бөлісіп кетуді жөн көрдім.

«Шоң би мосқал тартқан шағында наукастанып қалады екен. Сонда барлық жақын-жуықтары қасынан табылып, бірі оң қолын, бірі сол қолын сипап отырады екен. Солардың ішінде Шорман бабамыз да болып, Шоң бабаның аяғын сипап отырады. Сөйтіп, Шоң бабамыз дертінің айықпасын біліп, жанында демеу болып отырған жандарға өзінің киімдерін тарата бастайды. Біріне – бас киімін, біріне белдігін, тағысын-тағы таратып жатқанда, Шорман аяғын сипап отырған жерінен тоқтап қалады. Мұны түсінген Шоң би: «Шорман, сен неге тоқтап қалдың? Саған ештеңе бұйырмады деп өкпелісің бе? Мен саған өзімнің терім сіңген бет орамалымды беремін. Сенің жеті ұрпағыңа дейін бақ кетпейді. Жеті ұрпағыңнан әрі болжай алмадым», – деген екен».

Шоң бабамыз болжағандай, Шорманның жеті ұрпағынан да, бергі ұрпағынан да бақ-құт кетпеді. Соның дәлелі тектілік жолды дәріптеп бабасын іздеп барған ұрпақтары деуге болады. Ауызбіршілікті тұтқа еткен ағайындардың игі бастамасы руға бөлініп, рушылдыққа салыну емес, руханиятқа сәл болса да септігін тигізіп, сауапты іске сеп болу. Осындай құндылықтармен болашақ бой түзейді. Бастаған іске Алла береке берсін.

Мұсабек СЕЙСЕНБЕКҰЛЫ, 2022 жыл

Шорман Күшікұлының асынан соң...

Казақ даласының қай пұшпағына барсаң да, өткеннен сыр шертетін көне жәдігерлерге, ескерткіш-белгілерге, кесене-мазарларға кез боласың. Осылардың барлығы – халқымыздың өткен тарихынан хабар беретін дүниелер. Дәл осындай шежірелі өңірлердің бірі – Ерейментау жері.

Бұл далада қазақ тарихында аттары белгілі талай-талай арыстар, тарихи тұлғалар мәңгілік мекен тауып жатыр.

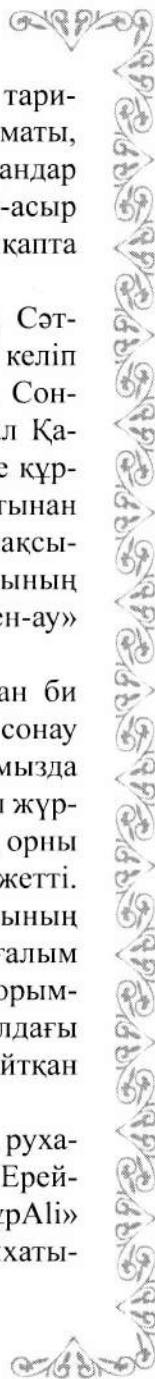
Атап айтар болсақ, XVIII ғасырдың дауылпазы – Бұқар жыраудың замандасы – Үмбетей жырау Тілеуұлы; Бөгенбай батырдың тұңғыш ұлы Тұраналы би; заманында үш жүзге аты аян болған Бапан би Тұраналыұлы; Арғынның ақсақалы атанған Саққұлақ би Тұраналыұлы; Мәшһүр Жүсіппен шөберелес туыс Күлік Өтеміс абыз Жанайдарұлы; Қозған Түйте тәуіп Дүйсенейұлы; Күлік Жанак әулие Жаңабатырұлы; XVIII ғасырдың тағы бір жүйрігі, 18 жасында Абылай ханға қарсы қарап: «Абылай, Ботақанды сен өлтірдің, есіл ер жазығы жоқ неге өлтірдің?!» – деп жыр толғаған Көтеш ақын Райұлы; бүкіл Айдабол, Күлік, Ақбура, Тұлпар, Майлытон, Шегірдің түп атасы болып табылатын Құлболды әулие Шуманақұлы; он сан Орта жүзге ұран болған Айдабол Олжабай батыр Толыбайұлы; етегіне ел сыйған Айдабол Едіге би Төлебайұлы...

Рухы Ерейментау жерінен тыныс тапқан осындай орны бөлек жақсылардың бірі – XIX ғасырдағы белгілі қоғам қайраткері, аузы дуалы би, Баянауыл сыртқы округінің заседатели, аға сұлтаны болған Шорман би Күшікұлы.

«49 жасында Ерейменнің сыртындағы жайлауына барып өмірден өтіпті», – деп жазады Мәшһүр Жүсіп. Шындығында да Ерейменнің сырт жағында, Шорман Қарасуы деп аталатын өзеншенің жағасында, Шорман жайлауында ескі қорымда атақты бидің мүрдесі жатыр.

Бұған екі дәлел бар. Біріншісі: Бұл ара сонау кеңес заманынан бүгінгі күнге дейін «Шорман жайлауы», «Шорман өзені» деп аталады.

Екінші дәлел: қолымызда патша заманында жасалған карта бар. Осы картада «Могила Едигей» (Едігенің зираты), «Могила Черман» (Шорманның зираты) деп ап-анық көрсетілген.

Шілде айының 23-інде Шорман жайлауында тарихи-рухани шара өтіп, оған Астана, Қарағанды, Алматы, Павлодар және Ақмола облысынан көптеген меймандар келіп, қазақтың жалпақ тілімен айтар болсақ, ұлан-асыр той болды. Бұл Шорман би дүниеден өткелі осы бір алқапта өткен ұлан дүбір, ұлы мейрам шығар деп ойладық.

Аталмыш шараға Баянауыл ауданынан Ақсан, Сәтбаев, Ұзынбұлақ секілді үш ауылдық округ әкімдері келіп үйлерін тігіп, келген меймандарға дастархан жайды. Сондай-ақ, Баянауыл ауданы әкімінің орынбасары Самал Қадырова келіп қатысып, Шорман бабаның рухын бірге құрметтеген Ерейментау жұртшылығына аудан әкімдігі атынан алғысын білдірді. Осыны көзбен көрген біздер «ел жақсыларын жасау-жабдығымен жіберген Баянауыл ауданының әкімі Серік Батырғожинов санасы сергеқ азамат екен-ау» деп түйдік.

Біздер Ереймен өңірінде туып-өскесін, Шорман би Күшікұлының сүйегі осы жерде жатқаны жайлы сонау кеңес заманынан хабардар болатынбыз. Бірақ қолымызда нақты айғақтар болмағасын сабыр сақтауды жөн көріп жүрген едік. Дегенмен кейін, 2010 жылдары, қорымның орны көрсетілген карта қолымызға тигесін, анық көзіміз жетті. Және осыдан бірер жыл бұрын ҚР Парламенті Сенатының депутаты Алтынбек Нухұлы мен белгілі тарихшы-ғалым Жамбыл Артықбаевты әкеліп, Шорман баба жатқан қорымды көрсеткен едік. Осыдан соң өткен күзде Баянауылдағы Шорман ұрпақтары арнайы келіп, олар да дұға етіп қайтқан болатын.

Осы бір игілікті шаруаға барынша көмек жасап, рухани-материалдық қолдау көрсеткен адамдардың бірі – Ерейментау ауданы Күншалған ауылдық округіндегі «НұрАлі» серіктестігінің директоры, Ақмола облыстық мәслихаты-

ның депутаты, елге белгілі азамат Бегім Әкімов. Рухани мәні бар шараларды қашанда қолдап жүретін бұл азамат сонау Баян жерінен көлік айдатпай-ақ, өзінің көлік-құралдарымен қорым басындағы шаруаны тындырып, Баян жерінен жеткізілген ескерткіш-тастарды орнатып, оған бақылау жасап, сол күнгі шараға ата дәстүрімен бір жылқысын сойып, киіз үйін тігіп, келген меймандарды құрметтеп қарсы алды. Ел ішінде Бегім секілді жанашыр азаматтар мол болса, ағайынның ынтымағы да үзілмес еді. Баянауылдан арнайы келген бауырлар азаматтың осы еңбегіне разы болып, ас соңында ата дәстүрімен Бегімнің иығына шапан жауып, астына ат мінгізді.

Ас соңында көкпар мен күресте бәйгелі болғандарға, айтыскер ақындарға, осы шараға барынша қолдау жасаған азаматтар мен азаматшаларға марапат-сыйлықтар табыс етілді.

Сөйтіп, Ерейментаудың Шорман жайлауында екі-үш жылғы індеттен кейін ел есінде қалатын бір мағыналы да мәнді мәдени-рухани іс-шара өткенінің куәсі болдық.

Сайлау БАЙБОСЫН, 2022 жыл

Шорман бабаның басында оқылған өлең

*Сұрасаң құпиясын шығаратын,
Осынау Ұлы дала – мұрағатым.
Ей, Баба, естимісің, басың көтер,
Жиылып келді, міне, жұрағатың!*

*Белгі қып мынау жерде кім жатқанын,
Келіп тұр жұрағатың, жұрнақтарың.
Ұрпаққа Шорман деген атың қалды,
Уақыт әкеткен жоқ ұрлап бәрін.*

Алла деп алқалы елің таяғанда,
Құшағын Ерейментау жая ма алда?
Ел қылып, басын қосқан бір заманда,
Өзіңе сәлем дейді Баянаула!

Мақтан қып Шорман деген атыңды әйбат,
Беймарал белдеуіне атын байлап.
Баянтау сау-саламат тұр орнында,
Қалың ел – Төртуылың жатыр жайлап.

Күн кештік Құдайға құл пендеміз деп,
Тіріміз, саламатпыз, өлгіміз жоқ.
Рух бер ұрпағыңа бүгін енді,
Қос ғасыр араға сап келген іздеп.

Рухың берсе жұрттың жүрегіне от,
Ұрпақтың одан басқа тілегі жоқ.
Бәз біреу ойлайды ма бүгін бірақ,
Апырмай, Шорман деген кім еді деп?

Бесіктен алға сүйреп асқақ арман,
Қырандайын түлеп едің тасқа қонған.
Аузыңа Алла салған алты ауыз сөз
Асырды айдыныңды басқалардан.

Шырғалаң тағдыр деген жолда мына
Шынымен Жаббар иең қолдады ма!?
Сөз ұстап он төртінде Шорман болып,
Айналдың Төртуылдың қорғанына.

Рухың жинап енді көпті бүгін,
Жаңғырып ғасырлардан жетті ме үнің.
Қарадан хан етіпті сені, Баба,
Қап қойған Мырзағұлдан тектілігің.

Қоя алмай қара-төре тегіңе мін,
Теңіздей толқыған ел – төңірегің.
Шоң менен Шорман деген сол заманда
Баянға қос босаға болып едің!

Секілді көзге түсер өркеші өрдің,
Сен едің топ бастаған серкесі елдің.
Төсіне Ерейменнің көк аспаннан
Жұлдыздай ағып түскен ерте сөңдің.

Мынау ел – арманы асқақ, мұраты мың,
Ұмытпас шыңға біткен шынар ұлын.
Шоң, Шорман, Баянаула деген атау –
Бұл күнде біздер үшін бір-ақ ұғым!

Сайлау БАЙБОСЫН

Үш жүзге қадірі артқан Шорман еді

Өткен аптада Арқа даласын дүбірлеткен орасан ас берілді. Атақты Шорман (Жұмабай) бидің құрметіне...

Біз Әсет доспен жұма күні жолға шықтық. Бұқар баба мешітіндегі жұма намазынан рухани күш алдық. Барар жер – Ерейменнің саласы, атақты Шорман би мәңгілік қоныс тепкен жер. Жолшыбай Ақсуат ауылында Ерлан Алдоңғаров ініміздің үйіне түнеп, киелі жерге келесі күні дала жолын шаңдата жеттік.

Ерейменнің бұйратты төбелерінің бір саласында бұлағы мен өзені, көлі жайланған жерде Шорман биге көтерілген ескерткіш тас көз көрім жерден менмұндалайды. Айтпақшы, жолшыбай Олжабай батыр сөресінде де аялдадық.

Он шақты киіз үй мен жиылған қауым жақсылық жаршысы іспеттес. Сағат ондар шамасында ескерткіш тастың ашылу салтанаты өтті. Ақын Сайлау Байбосын көсіліп, осынау би жатқан жердің тарихына шолу жасады. Мырзағұл ұрпақтары қорының басқарушысы Сейсенбек Ыдырысов ас барысының қандай жағдайда басталып, асығыстау жасалғандығын мәлім етті.

Ерейментау ауданының әкімі, Баянауыл әкімінің орынбасары сөйлеп, құттықтауларын айтты. Қарағанды Қаржастарының жетекшісі Шеризат Қазтаев бата-тілек айтты.

Ерейменнің имамы құран бағыштады. Өзіміздің таппан құрылған киіз үйден дәм татып, айтыс аламын тамашаладық.

Елдің түкпір-түкпірінен келген жампоздардың шабысы ерен болды. Шорман би жайлауын күндей күркіретті, найзағай орнатты. Жанбыр жаумаса да, тасыған жыр қалың Қаржасты өлең-өнер атты сөз сиқырының рахатына шомылдырды. Бабалар аруағы аунап жатты-ау, шамасы.

Бірінші, екінші орын деп бөлінбей-ақ, арнаулы сыйлықтар тағайындалды. Мейірбек Сұлтанхан (Қызылорда) – Бұқар жырау атындағы, Рүстем Қайыртайұлы (Семей) – Шорман би атындағы, Абзал Қабдраш (Павлодар) – Мырзағұл баба атындағы, Аспанбек Шұғатаев (Баянауыл) – Мұса мырза Шорманұлы атындағы, Рауан Қайдаров (Екібастұз) – К. Ақышев атындағы, Мизан Жұмаәлі (Алматы) – Қ. Сәтбаев атындағы, Нұрсұлтан Рымбай (Қарағанды) – Үкібай би атындағы сыйлықтарды иеленіп, ақшалай марапатталды.

Осы уақытта көкпар мен күрес жарысы өтіп жатты. Көкпардан Олжабай батыр ауылы – 4-орын, Ерейментау «Ақниет» командасы – 3-орын, Баянауыл ауданының құрамасы – 2-орын, Темірбек ата командасы 1-орынға ие болды.

Күрес десе қазақтың делебесі қозары белгілі. Үш облыстан бөлек, құлақ естір жерден келген балуандар тартысып-ақ бакты. Үшінші жүлде Ә. Бөкеновке – (Баянауыл), екінші – С. Сәлменовке (Павлодар), бірінші жүлде Е. Қажыбаевқа (Семей) табысталды. Барша жүлдегерлер осы қордың жинаған қаржылай сыйлығына ие болды. Ұйымдастырушы жерлесіміз Бекболат Әбдірайымов тебірене сөз сөйлеп, жеңімпаздарға марапат тапсырды.

Ақын Мұсабек Сейсенбекұлы бауырымның айтуынша, бұл бастаманы көтерген атпал азамат, Парламент Сенатының депутаты, ғалым Алтынбек Нухұлы және жерлес ғалым Жамбыл Артықбаев екен. Зират құрылысын жүргізген Бегім Әкімов, Қайыржан Қияшов та ерен үлесін косты. Демеуші болған – Ардақ Сарбасов, ақын Жанаргүл Қадырова топты құрып ұйымдастыру, жарнамалау жұмыстарына орасан үлес косты.

Қарағанды, Ерейментау қаржастары атынан футболка, бейсболка, тәрелке жасалып, таратылды. Сондай-ақ, қасиетті жерді қоршаудың бастамасын көтерген Сейсенбек Ыдырысов еді. Мұсабек Сейсенбекұлы ағасы Айбат екеуі де тудың бір шетін көтерісіп, ұйытқы болды. Қордың қоржынына бес миллион теңгедей ақша түсіпті, ол осы тойдың шығынын өтеуге зор септігін тигізді.

Аллаға шүкір, бір кемшілігі – мына індет жайылып, сансырап қаламыз ғой деп 10-12 күн ішінде қолға алып, жұмыс жүргізілді, жаман болмаған сияқты.

Біздің тараптан құрылған киіз үйде небір саңлақтар отырып, дәм татты. Қарағандыдан келген Б. Тұрсынов, Ш. Қазтаев, А. Жүнісов, Б. Төрегелдин, А. Шохшин, Б. Әбдірайым, т.б. азаматтардың арқасында жиналған бір миллион теңге қаржы да өз деңгейінде жаратылды. Ақсуаттық Қаршыға, Самал, Ғалия қарындасарға, Ерлан інімізге мың алғыс.

«Ағайыннан мал тәтті,
Асыл жардан жан тәтті.
Бұл тәттінің дәмінен,
Ақыл салған бәрінен
Адамшылық ар тәтті».

Бұл – Шорман би сөзі, ұлағаты. Он үш жасынан билік құрып, Батыс Сібір губернаторының жарлығымен Баянауыл дуанының құрылуына Шоң бимен бірге мұрындық болған. Әуелі Шоң бидің орынбасары, кейін дуан басшысы болып қызмет еткен.

Шорманның өмірі қысқа болған. Мәшһүр Жүсіп «Шорман бір сөзінде елуге жетпей өлген кісінің не арманы бар» деп айтқанын жазған. «Көп жасаған жаман болсын ба, ақсақалдар «ақ сақалды, сары тісті бол, алғаныңмен қоса ағар, қоса қартай» деп неге бата береді?» – демей ме жұрт. Сонда Шорман:

– Елуге жетпей қыршын жас өлгеннің қойнындағы катыны күңіренеді, бүкіл халық күйінеді, қазақта «мешкей асқа тоймайды, жаман жасқа тоймайды, аса жақсының өмірі қысқа болады» деген мақал бар, – деп жауап береді. Сөйткен Шорман би Күшікұлы 49 мүшел жасында бір қасақының көзбен атуы салдарынан көз жұмған. Өз тілегі келген сыңайлы.

Ұрпақтары – тарихта белгілі тұлғалар. Ол жөнінде әңгіме бөлек. Мен өз тарапымнан бірер сөз қосқым келеді. Бидің Иса атты ұлының (Меккеде қажылықта өлген) Шахзындасы атам Сыпатаймен бастас-құлақтас болған. Ақылшы, кеңесшісі әрі інілері әнші-ақын болған. Мырза деген інісі ерен әнші, композитор болған. Шахзынданың қоштасу әнін әкем айтып отырушы еді.

Жыланды – Керегетас – Ақкелін болысы болғаны мәлім. Қазіргі Мұса мырза ауылы. Таудың сыртынан Шы-

ныбек қорасы деген қонысты көріп қуанышқа бөлендім. Олай болса, Шорман баба мұраты, мирасы – бәрімізге аманат. Сол аманаттың титімдейін орындағандай болдық. Көпке жария болсын деген оймен жаздық. Қарағанды, оның ішінде бұқаржыраулық азаматтардың ауызбірлігі көрінді. Аруак риза, Алла куә.

Қ. ШЫНЫБЕКТЕГІ, бұқартанушы, 2022 жыл

Батыр ұрпақтары ұйымшылдық танытты

Асыл сөздің, білім-ғылымның мәртебесін аспандатқан Ескелдідегі даналық тойын 100 киіз үй айшықтағаны мәлім. Аудандар мен ауылдар, қалалардағы ірі кәсіпорындар мен мекемелер тіккен ордалар өз алдына, жекелеген азаматтардың күшімен канат жайған киіз үйлер де бар. Солардың бірі – Мырзағұл батыр ұрпақтары тіккен киіз үй.

«Арғы атасы сұралса, ізгі өткен мырза Анай-ды, Қаржастың қасқа-жайсаңы Анайдан өрбіп тарайды» деп Мәшһүр Жүсіп бабамыз жырлаған батырдың ұрпақтары былтыр игі істің төңірегінде бас қосып, Шорман Күшікұлының басына белгітас қойған болатын. Әулие Мәшһүр Жүсіпке «Мәшһүр» атын қосақтап, тақиясына үкі тактырған аузы дуалы Мұса Шорманұлы Мырзағұл бабаның ұрпағы екенін ескерсек, осынау ақшаңқан орда ұрпақтар сабақтастығының жарқын көрінісі болып табылады.

Бұл жолы батыр ұрпақтарының басын қосып, ұйыстыруға екібастұздық Қайыржан Қияшов, қарағандылық Ардашер, Орал Ахметовтер, Қалдан, Нұрқас Дуашевтар, Медет Кенжебаев, Бүркітбай Бижанов, Қаби Ілиясов, Айбат пен Мұсабек Сейсенбекұлдары ұйытқы болыпты. Жақсы бастамаға өзге ағайындар да атсалысып, тойға арнайы

жылқы сойылып, аталған азаматтардың отбасы мейман күту, дастархан жаю жұмыстарына жұмыла кіріскен.

Біз бас сұққанда дастархан басында ақ батасын ақтарған баянауылдық азамат – былтыр Шорман бабаны еске алу шарасына жылқы атап, жөн білерлік көрсеткен Төлеген Смағұлов пен Шоң бидің ұрпағы – талай жылдар Баянауыл ұлттық табиғи паркін басқарған Сүйіндік Ахметжановты көріп, Сұлтанмахмұттың «Шоң мен Шорман едік, бір-бірімізге қорған едік» деген сөздері еске түсті.

«Мырзағұл батыр ұрпақтары» деген баннермен әдіптелген киіз үй, бақсақ, ас ішетін орын рөлін ғана атқармағанға ұқсайды. Мырзағұл баба ұрпақтарына ұлағатты бастамаларда ақыл қосып, жөн нұсқап отыратын ақсақал – ұстаз Ілдебай Мұрсалов биыл «Облыс алдында сіңірген еңбегі үшін» төсбелгісімен марапатталған еді. Ал таяуда Мұрсаловтар әулеті «Мерейлі отбасы» ұлттық байқауының облыстық кезеңінде жеңімпаз болып танылып, республикалық кезеңіне жолдама алды. Осы киіз үйге мәре-сәре болып журналистер қауымы жиылып, әулет баянынан түсірілімдер жасапты.

Баянауылдың қадірлі ақсақалдарының бірі – Ілдебай Мұрсаловтың әкесі Зікірия ел басқарған. Ілдебай Мұрсалов пен Сәлимаш Бейбітова өсіріп жеткізген бес бала да, келін мен күйеу балалар да түгел дерлік педагогика саласында. Қыздарының бірі Шынар – мектеп директоры. Бұл жолы да Мұрсаловтар әулеті Мәшһүр баба тойына жаппай атсалысып, жастарға отбасылық татулықтың тамаша үлгісін паш етті.

Ж. ҚАДЫРОВА, 2023 жылғы тамыз

Ұлы есімдерді ұлықтасак...

2011 жылы Баянауылда Шоң, Шорман билерге ескерткіш мүсіндер орнатылды. Аталмыш шараға кезінде «Шоң би» атты тарихи роман жазған майдангер жазушы Қалмұқан Исабаев қатысып, ауданның сол кездегі әкімі Ернұр Әйткенов екеуі ескерткіштің жамылғысын сыпырып, ашу рәсімін жасады.

Мүсін авторы – қарағандылық мүсінші, Қазақстан мүсіншілер одағының мүшесі Жаубасар Қалиев. Айта кетерлігі, Екібастұздағы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының еңселі ескерткішінің де авторы – осы кісі. Ескерткіштің тұғыртасына Сұлтанмахмұт ақынның «Шоң мен Шорман еді, бір-біріне қорған еді» деген әйгілі сөздері жазылды.

«Шоң мен Шорман биге ескерткіш орнатылғанда, Шорманның ұрпағы ретінде тектілігін көрсетіп Ахат туысымыз әскери формада келді. Одан кейін 2015 жылы Теңдікте Қуат Есімханов ескерткіш тас қойып, ауыл мектебінде аудан әкімдігінің қатысуымен бірігіп ас бердік. Ахат туысымыз ол шараға да, Мұса мырзаға ас берілгенде де ортақтасты. Шорман баба ұрпағы ретінде Саябек Саликов Ахаттың жанында бірге болды, Мұса мырзаға ас бергенде келіншегі Светамен және балаларымен бірге киіз үй құрды. Шорман бабамыздың басын көтергенде де Саябек келіншегімен келіп, жанымызда болып, қолдау білдірді. Саябектің баласы Айбек тас әкелгенде көмектесіп, қызметтік көлігімен жол бастап жүрді. Шорман бабамызға ас бергенде бастан-аяқ жүгіріп, елеулі үлес қосты», – деп еске алады күркемдік ақсақал Сейсенбек Ыдырысұлы.

Жанаргүл ҚАДЫРОВА

Шорман би атында көше жоқ...

Шорман би және оның ұрпақтарына мекен болған ең далада бидің есімімен және оның әулетімен байланысты жер-су атаулары аз болмағанымен, әзірге елді мекендерден Шорман би атына көше берілген жоқ. Дегенмен Баянауыл кенті мен Екібастұз қаласында Мұса Шорманов атындағы көшелер бар...

Осы кітапты әзірлеу барысында Алматы қаласында Аспандияр Шорманов атында көше барын білдік. «Алматы қаласы тілдерді дамыту басқармасы» мемлекеттік мекемесінің қызметкері Жұлдыз Омарованың айтуынша, қысқа ғана көшеге Аспандияр Шорманов есімі 2003 жылы – Виктор Храпунов әкім болған тұста беріліпті (III шақырылымдағы Алматы қалалық мәслихатының IV сессиясы мен Алматы қаласы әкімінің 2003 жылғы 26 желтоқсандағы бірлескен шешімі).

Осы тұста Аспандияр Шорманов кім дегенге тоқталып өтелік.

Аспандияр Шорманов (ауыл-аймағы Асай деген) Әмір-Темірұлы (1894, Баянауланың Ақкелін болысы – 1971, Алматы қ.) – қазақтың алғашқы агроном-ғалымдарының бірі. Аспандияр Әмір-Темірұлы Ақкелін мектебінде орысша оқып, одан кейін Семейдің оқытушылар семинариясын бітіріп, өз ауылында екі жыл мұғалім болған. Омбының ауыл шаруашылығы училищесінде және интернатында оқып, агроном мамандығын меңгерген. 1916 жылы Қарқаралы уезінің жер бөлімінде жұмыс істейді. Бірер жылдан соң Баянауылға келіп, сонда ашылған ауыл шаруашылығы мектебіне меңгеруші болады. 20-шы жылдардың басында Павлодар уезінің жер басқармасын басқарған. 1926 ж. Қазақ АКСР-ның ауыл шаруашылығы министрлігіне қызметке шақырылып, мал тұқымын асылдандыру және егіс

көлемін көбейту, қай өңірде қандай дақылды өсіру қажеттігімен шұғылданады. Тек бастаған игі ісін аяқтай алмаған, 1928 жылы байларды тәркілеу науқанында жуан тұқымның перзенті деген дағдылы желеумен жұмыстан аласталады.

Агроном азаматтың содан кейінгі өмір жолы азаппен жалғасты. Ертiс бойына қайтып, дикан қауымды суармалы жерге орналастырумен шұғылданған жұмысынан қуылады, Алматыдан өзіне лайық жұмыс таппаған соң 1931 жылы Батыс Сібірге қоныс аударып, Новосібір қаласындағы батпакты жерді құрғатумен айналысатын зерттеу институтына аға ғылыми қызметкер болып іске кіріскен екен, саяси сенімсіз маман ретінде одан да кетіп, сол төңіректегі кеңшарға агрономдық кәсіпке көшеді. 1935 жылы нақақ жаппен абақтыға түсіп, үш жыл бойы Новосібір түрмесінде сот үкімін күтумен сарғайып жатып, бес жылға сотталып, Краснояр өлкесіне жөнелтіледі. 1943 жылы босап, Алматыға оралып, мемлекеттік сортты тұқым қорына агроном болады. Қазақстанның егінге қолайлы аймақтарында дәнді дақылдардың өнімді түрлерін енгізуге, соларды ауа райы мен жер жағдайына қарай ұтымды қолдануға, сол арқылы егін шығымдылығын арттыруға білікті агроном ретінде айтарлықтай еңбек сіңірген маман.

1957 жылы сот үкімімен ақталған соң, дербес зейнетқыға ие болады. Агроном-ғалым өмірінің соңғы жылдарында селекционер әріптестерінің ғылыми еңбектерін қазақшаға аударып, қазақ жазушыларының әдеби шығармаларын орыс тіліне тәржімалаумен айналысады. Қазақстандағы егіншіліктің жайы мен даму жолдары туралы, агрономиялық бағдарламаны түрлендіріп, соны да құбылмалы ауа райына бейімдеу турасында көптеген мақалалар жазып, мерзімді баспасөзде жариялаған («Қазақстан ғалымдары» энциклопедиялық анықтамалығы, 2012 жыл, Алматы).

Жанаргүл ҚАДЫРОВА

БАЛА БИ

...Тоғыз жасқа келгенде Шорман билер
Атанған Сарыарқада «Шорман бұлбұл».

Аспанбек Шұғатай

Шорман – бала би

Қалмұқан ИСАБАЙ

Қаржас ішінде Мырзағұл тегінен шыққан Сәтидің Күшік, Байжігіт, Жанжігіт деген үш азамат баласы бір қыста дүние салғанда тұңғышынан көрген немересі Шорман (азан шақырып қойған аты – Жұмабай) 10-11 жаста екен. Мал дегенде 30-40-тай ғана жылқысы болған. Алайда баланың дәулет-байлығы ішінде жатады екен. Бұл «байлық» сыртқа тұңғыш рет оның 14-15 жасында шығады. Шорманның тұңғышы Зейнептен туған Шоқан Шыңғысұлы нағашысы жөнінде оның бір даулы мәселені мұқым халық ортасында өз руының пайдасына шешіп алғанын айтады. Ал халық аузында бұл оқиға жөнінде мынадай әңгіме қалыпты:

«Қожа төре бастап келген Қуандық адамдары Қаржастан мал барымталамақ болғанда түн ішінде айқас орын алып, Уәли хан Қаржастарға мол құн-айып салыпты. Осының негізсіз екенін дәлелдеу үшін бір топ Қаржас адамы ханға барғанда Жұмабай былай деп суырылған екен: «Тақсыр, Сабалақ тұңғыш рет жауға шауып, мұқым қазаққа ерлік үлгісін көрсеткенде он бесте екен. Мен қазір Сабалақтың сол жасындамын. «Жауын жеңіп келген Сабалақты Бұқар жырау сақалының ақтығына қарамай аттан түсіріп алып, маңдайынан сүйіп, ақ батасын беріпті. Артынан Абылай хан аталған Сабалақ ұрпағының озып кетуінде Бұқар батасының игілігі жоқ деп кім айтар? Ал сол Абылай – сіздің әкеңіз, Бұқар – менің атам. Босағаңызға келіп жатқанымызға көп болды. Басшымыз ылғи қамығып қайтады. Ол кісінің жүзінен сіздің мені менсінбегеніңізді аңғарамын. Жасына қарамай, мәніне қарап елеу еткен заманның озықтығы ма, әлде сол әдеттен айрылған осы заманның тозықтығы ма? Он бес жасарға қол бастатқан кешегі заман-

ның кемдігі ме еді, әлде он бес жасарды табалдырықтан әрі тепкен бұл заманның кергігені ме еді? Құлыннан – тұлпар, жастан болашақ көрмеу заманның озықтығы ма еді, әлде ханның тозықтығы ма еді? Хан қаһары қараға жүргенмен, халыққа жүрмейді. Соңымда осы жақтан көз алмай отырған халқым бар. Бір ауыз сөзге дат!».

Осыдан кейін хан райынан қайтып, Қаржас құн төлемейтін болыпты. Шорман ұтыспен оралғаннан кейін 1720 түтіннен тұратын мұқым Қаржасқа төбе би болып сайланады да, «бала би» атанады. Шоқанның жазуына қарағанда Қаржастың бұл атасынан Шорманға дейін ешкім де би болмаған.

Жұмабайға Шорман аты қойылуы жөнінде әр түрлі болжам бар (соның бірін «Серт» романында пайдаланғанмын). Соған қарамастан тағы бір болжам ұсынғым келеді. «Тарғын батыр» атты жырда («Батырлар жыры», Алматы, 1987 жыл) Астрахан шаһарының патшасы Ғұмардың жалғыз ұлын «Хисапсыз асқан батыр Шорман атты» деп таныстырады.

*Сол Шорман асып туған жаннан өзі,
Халқына ұнайды екен айтқан сөзі.
Атағы он бесінде жұртқа шығып,
Қамалды жалғыз бұзған талай өзі.
Арғымақ мойны құлаш жсаратыпты,
Бір өзін мың кісіге балатыпты.
Келгенде он бес жасқа батыр Шорман,
Қалмақты жетпіс түрлі қаратыпты.*

Енді осы жолдардағы Шорманның жасын, ісін және бейнесін Жұмабайдың да осы қырларымен салыстырып қарасақ, «оған осы есім «жақсылықтан шарапат» ретінде тағылмады ма екен деген де ой келеді. Оның үстіне мынаны айта кету де артық болмас. Мұхамеджан Тынышбаев

тарих жөніндегі зерттеу кітабында арғындардың Астрахан қаласын салғанын айтады. Ендеше ана Шорман мен мына Шорман арасында уақыт алшақтығы болғанмен туыстық қатынастың соған байланысты, тектік пен мінез-құлық ұқсастығының болмауы мүмкін емес-ау. Осы туыстық қатынас әр дәуірде өмір сүрген екі «бала биді» алыс кылып тұрмаған да болар. Руының намысын қорғап келген жолы жұрттың Жұмабайды «аумаған Шорман!» деп ауызға алулары мүмкін ғой...

Қалай десек те, туа Жұмабай жүре Шорман болып санамызға сіңді.

Әкесі мен оның кіндіктес туысы дүние салған жер (Еспе өзенінің бойында) содан бері «Үш қасқа» деп аталады. Жанактың жоғарыда аталған дастанында:

«Шорман би қоныс қылған Қызылағаш

Жоқ әлемде одан да асқан алтын!» – деуіне қарағанда сол кездегі халық нанымының ықпалымен әкелері опат болған жерді дереу тастап, Шорман ағайындарымен Баянаула сілемінің Жанак айтқан тұсына қыстау салып, қоныстанған болса керек (Баянауыл селосынан 5-6 шақырым жерде – Қ.И.).

Шорман Шоң саясатын қолдап отыратын тірегіне де айналады. Қолды-аяқты Шорман Шоңның жұмсауымен (Шорман Шоңнан үш мүшелдей кіші) Тобыл, Омбы, Кереку, Қызылжар қалалары мен Ірбіт, Үркіт жәрменкелеріне талай рет барып-қайтып, 1822 жылғы жарғы дүниеге келгенше жалпы Сібір, одан кейін Батыс Сібір губернаторлары мен Омбы облысы бастықтарына жолығып, далаға, оның ішінде ашылуы көзделген Баянауыл округіне байланысты мәселелер жөнінде ақылдасып, шешім қабылдап отырған. Бұл сөздерімізді растайтын құжаттар архивтен көп кездеседі.

1824 жылдың жазында Баянаулаға 300-дей шүршіт келеді екен. Мақсаттары – Уәлидің баласы Ғұбайдолла төрені Орта жүзге хан сайлау. Орыс жағы сілемді қоршап алып, шүршіттерді далаға, хан болуға өзеуреп келе жатқан Ғұбайдолланы тауға жолатпайды және соңғыны, жанына ерген Торайғыр бимен екеуін тұтқындап, Омбыға әкетеді. Айта кету керек, елде осы тұста болған оқиғаларды терең зерттемегендер Ғұбайдолла содан бастап тұтқыннан босамай Сібірде (Березов қаласында) өлді деп жүр. Дұрыс емес. Төре мен би екеуі де екі айдан кейін босап, елге қайтады. Бұған Шоң мен Шорман хаты тікелей себеп болады және бұл кезде Ғұбайдолла Көкшетау округінің аға сұлтаны болып жүрген. Тұтқыннан босап келгеннен кейін ол Омбы облысы бастығының арнайы жарлығымен қызметін атқаруға қайта шақырылады.

1830 жылдың қаңтар айында Омбыға келген Шорман би және оның үш адамының күтуге арналған шығыны:

15 қаңтарда

1 фунт май үшін 4 сом 50 тиын;

3 фунт қант үшін 4 сом 20 тиын;

Басқа тағам түрлері үшін 10 сом;

16 қаңтарда 1 фунт шай үшін 4 сом 50 тиын;

Шырағдан үшін 1 сом;

2 фунт қант үшін 2 сом 80 тиын;

Басқа тағам түрлері үшін 10 сом деп көрсетілген.

Батыс Сібір бас губернаторы Вельяминов губерния канцеляриясының бір бөліміне 1832 жылдың 2 қыркүйегінде қатынасында Шорманның Ереймен оқиғасына байланысты Тобыл қаласында болып, өзіне кіріп-шыққанын жазыпты (сонда, 708-іс, 327-парақ).

Шорман Шоңның жұмсауында қаншама сапар шегіп жүрді дегенмен кейбір мәселелерде өз бетін білдіріп,

ықпалды бимен келісе алмаған кездері де болған сияқты. Оған Омбы облысы бастығының далаға кетіп бара жатқан офицерге берген мынадай нұсқауы дәлел: «Шоң бидің маңызы өзінен еш кем емес Шорман Күшікұлымен кейбір мәселелерде келісе алмай жүргендері байқалады. Сол себепті оларды ақылмен табыстырып, екеуінің татулығын нығайта түсуге шара қолданыңыз!» – деп ақыл-кеңес берген екен (сонда, 408-іс, 277-парақ).

Сонымен бірге Шоң бастаған баска билер сияқты Шорман да орыс әкімдері жағынан сый-сияпат та аз көрмеген. 1826 жылы наурызда Ресей бодандығына ант беру үшін Ертіске барғанда баскалармен бірге Шорманға да тыстық мата мен кәрлен кесе тиіпті. Сұлтанмахмұт елге білім мен мәдениет рухын себу мақсатымен серіктік құруды ақылдаспақ болып 1914 жылы Ақкелінге барғанда Мұсаұлы Сәдуақас (Шорман немересі) жылы ықыласпен қарсы ала қоймайды. Тегімен мақтанып, олардан қалған белгі – сый-сияпатты көрсетіп қана, «құр ауыз» шығарып салады. Осы сапардан риза болмай қайтқан акын:

«Бір үйде жиюлы екен қазына-мал,

Көрсетті бәрін бізге ақсақал шал.

«Бұрынғы атамызға сыйға берген,

Біздерде мынадай бар, мынадай бар».

Отырдым көрсем әсекіп тастар ма деп,

Шал айтты, «Көріңіздер, жасқанба» деп.

Кесені қолыма алып қарай бердім,

Ішінде нақақ көзден жас бар ма деп», – деп өлеңге

қосады.

Әңгіме Шорманның содан 90 жыл бұрын алған сыйы жөнінде жүріп жатуы әбден мүмкін.

Шоң мен Шорманды орыс офицерлері келістірді ме, болмаса өздері ортақ тіл тауып келісті ме, бұл жағы бізге

беймәлім, ал мәлімі – Шорман елден шықпай жүргеннің өзінде Ресейдің Сібір әкімшілігімен үнемі хат жазысып, халыққа тиімді мәселелер көтеріп, солардың іске асуын қадағалап отырады. Ал «бала бидің» өзінің таңбасы салынбаған хаттардың да дүниеге келуіне өзі ұйытқы болған ба дейміз. Мысалы, 1826 жылдың наурызында Ресей бодандығына ант бергеннен кейін билер алдында ашылуы көзделіп отырған Баянауыл округіне қайткенде де карадан шыққан Шоңды аға сұлтан қою мәселесі тұрды. Осыған байланысты сол жылдың ақпан, наурыз айларында Батыс Сібір губернаторы мен Омбы облысы бастығына қыруар билер таңбаларын салған бірнеше хат жөнелтіледі. Ол хаттарда Шорман таңбасы жоғы да рас. Қаржас атынан кеткен хатқа Дербісәлінің Итбасы, Қойбасы, Токтары, Байхалықтың Ботабайы, яғни, екінші қатардағы билер қол қойғандай. Мұнда бір-ақ себеп болса керек, одақта Шорман басшылық жағынан екінші адам және ана хаттардың дүниеге келуіне өзі мұрындық болып жүр...

Төртұлы одағының жер жағдайы – елдің жайлауы-қыстауы мен округті ашу мәселелеріне байланысты жазылған хаттарға ылғи Шоң мен Шорман қол қойып отырған.

Одақ құрылысын Шоң ортадан ойып алып Айдабол мәселесімен жеке-дара айналысуды қойған сияқты. Өйткені осы рудың қамына байланысты хаттарға Еламанның Тұрсынбайы мен (мүмкін одақ атынан болар) Шорман таңбаларын салады екен. Ал Шорманның өз атынан жеке жазылған хаттар қанша! Архивте тұнып жатқан ол хаттарда заманында бас көтерген, шешімін таппаса тығырыққа тірелетіндей мәселелерді уақытында көтеріп отырған. 1832 жылы белгілі оқиғадан кейін Ереймен өлкесі түгелдей Қанжығалыға тиіп, мекенінен айырылған Қаржастар қамығып қалса да, Шоң саясатының төркінін терең түсінген. Уақыт-

тан оза айтқанда Үшбұлақ округі Шоң шамалағандай-ақ 1844 жылы жабылады да, Ереймен Қанжығалы руымен бірге Баянауыл округіне қарайды. Алайда мұны Шоң мен Шорман көре алмайды...

«Шоң едік, Шорман едік,

Бір-бірімізге қорған едік» деген жолдарында Сұлтанмахмұт та екі баба арасынан қыл өтпеген осындай достықынтымақтастықтарын мегзейтін болса керек. Сәдуакастың баласы Аспандиярдың қызы Махмураның «Қазақ әдебиетіне» (1991 жыл, 4 қазан) жариялаған «Бала би» атты естелігінде ұлы атасын «Шорманның адам тани білуі таңқаларлық болған деседі. Кісінің көзіне бір қарағанда-ақ оның қандай адам екенін, өткені мен қазіргісін, болашағын дөп басып айтып бере алады екен. Шорман табиғатынан мейірбан, көңілді жүретін, тапқыр, өткір тілді, мысқылшыл адам болған. Намысына тимек болып немесе сынамақ болып күтпеген жерден сұрақ қойған адамдарға тез де тапқыр жауап беріп, тығырықтан жол тауып кететіні ұрпағына аңыз болып тараған», – деп таныстырады.

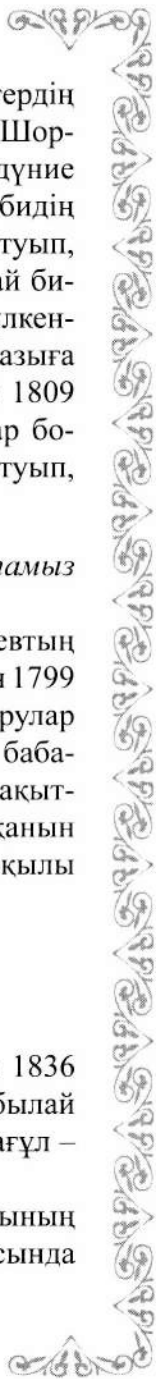
Шорманұлы Мұсамен жиырма жылдай қызметтес болған губерния хатшысы Д. Путинцев те бұрынғы правитель (Мұса – Қ.И.) жөніндегі қаралы мақаласында жоғарыдағы ойды қайталай келіп, «Шорман ақылды, қара қылды қажаратын әділ де шешен адам болған. Оны би ретінде таныған жұрт ірілі-ұсақты дауларымен ағылып, билігін екі жақ та үнсіз қабылдап, риза болып кете барады екен» деп жазады. Орыс этнографы Николай Михайлович Ядринцевтің Шокан жөнінде «қазақ даласының шамшырағы» атты естелігінде «Киргизы давали даровитых людей и представляли народ, порожающий остроумием и богатством фантазии» деп, ал белгілі ғалым Григорий Николаевич Потаниннің «В характере Чокана были черты, напоминающие

черты характера Пушкина или Лермонтова. Приследовать насмешками кого-нибудь была у него какая-то духовная потребность. Не щадил он своих ближайших друзей, и смеялся не только над смешными действительно чертами или пошлостью, но и над физическими недостатками... И начинает его пилить и язвить. Нужно, чтоб с другом что-нибудь случилось – разлука или тяжкая болезнь, чтобы в Чокане снова обнаружилась с прежним жаром привязанность к другу и нежная заботливость» деп қалдырған естеліктерінен Шоқан мінезінің Шорманға тартқанын көру қиын емес. «Шөп шыққан жерге шығады» деген дала даналығымен дауласуға болмас.

Далаға қазақ-орыстардың келе бастауына байланысты Николай I патша 1933 жылдың 3 сәуірінде қазақтың ықпалды деген билеріне әскери атақ беру жөнінде жарлық шығарған екен. Сол жарлық бойынша Шоң мен Шорманға «капитан» атағы беріледі. Патшаның мұнысы бір жағынан, ел басқарып отырған билерге көрінген қатардағы қазақ-орыс қоқаңдай бермесін деген ойдан туса, екінші жағынан, олармен тек офицерлерді сөйлету максатынан туса керек.

Екі кеменгер би орыстардың далаға әкелетін әкімшілігінен игі жақсылық көріп, қол астарындағы қыруар халқын Баянауыл округінің ашылуына жылдап дайындаған. Осыны білетін Батыс Сібір бас губернаторы 1833 жылдың 1 қарашадағы жарлығымен Шорман Күшікұлын аға сұлтанның (Шоңның) орынбасары етіп тағайындайды. Шоң дүние салғаннан кейін Шорман аға сұлтан міндетін атқаруға бірден кіріседі. Алайда бір жылдан асар-аспас уақытта сырқаттан өзі де дүние салып, соңғы қызметте қолынан не келерін халқына толық көрсете алмай кетті.

Кезінде қағазға түспеген дерек жөнінде соңынан әр түрлі болжамдар айтыла береді. Қазақтың өткен ғасырлар-

дағы кемеңгерлерінің тууы мен өлуі жөніндегі деректердің шатасуынан аяқ алып жүргісіз. Соның бір мысалы – Шорман жөнінде. Мәшһүр Жүсіп Шорман 49 жасында дүние салды дейді («Жұлдыз», 1992 жыл, 8-саны), аталмыш бидің шөбересі Дінше ақсақалдың «Пушкинмен бір жылда туып, бір жылда өлді» дегені бар. Ал халық аузында Боштай бидің Мұсаға «Әкеңнен он жас кішімін, сенен он жас үлкенмін» деген сөзі қалған екен. Енді осы үш пікірді таразыға салып көрсек, соңғы екеуі басып тұр. Егер Боштай 1809 жылы туды десек, Дінше ақсақал хабарында жан бар болып шығады. Ендеше Шорман Күшікұлы 1799 жылы туып, 1837 жылы дүние салған болады.

«Сарыарқа самалы», 2000 жылғы 26 тамыз

Құрастырушыдан: Жазушы Қалмұқан Исабаевтың бұл жазбасында Шорман бидің туған жылы болжаммен 1799 жыл деп берілген. Автор бұл датаны өзіндік салыстырулар арқылы қорытындылаған. Одан бергі кезеңде, яғни, бабамыздың басы көтерілген 2022 жылға дейінгі 22 жыл уақытта шормантанушылардың жаңа шоғыры қалыптасқанын қаперден шығармауымыз керек. Жаңа деректер арқылы Шорман бидің туған жылы 1788 деп нақтыланған.

Шорман би

Тарихта аты қалған әйгілі Шорман би Күшікұлы 1836 жылы қайтыс болған. Шорманның жеті атасы былай таратылады: Қаржас – Құлыке – Телі – Анай – Мырзағұл – Сәти – Күшік – Шорман.

Шорман бидің аталары би болмаса да, өз заманының белгілі, беделді адамдары еді. Ал Шорманның 13 жасында

би атағын жеңіп алуы туралы ел ішінде әр түрлі аңыз сақталған.

Нақты деректерге қарағанда, ол небәрі 49 жаста дүниеден өткен. Қалай болса да ол дүниеден жастай өткен адам екені белгілі. Мысалы, Шоқан Уәлиханов туған нағашысы Шорман би туралы: «... Особенно известны в народе бии: в айдабулском роде – Чон, а в каржасском – Чорман, по прозванию шешен (мудрый), знаменитый умом и хитростью. Чорман, обладая редким даром слова, в 14 лет от роду был уже родоначальником – бием и в одном тяжёбном процессе славно защитил своих родичей перед лицом хана Вали. Шешен был отцом нынешнего правителя округа, т.е. старшего султана, войскового старшины майора Мусы Чорманова...» деп бейнелеген. Бұл жерде «Шорман би», «Шорман бала» атақтарынан басқа, оның «шешен» деген атағы болғанын көрсетеді. Оның «бала Шорман» атағы туралы да Шоқанның жазғанын жоғарыда көрсеткенбіз.

Біз осы тұс Шоқанның Айдабол ішіндегі әйгілі Шоң би туралы дерегіне көңіл аударуымыз керек. Халқымыз тарихында аты қалған атақты Шоң би 1754-1836 жылдары өмір сүрген. Оның әкесі – белгілі Едіге би. Демек, Шоңның басына қонған би атағы – арғы аталарынан ұласқан мұрагерлік атақ. Олай дейтініміз, арғы атасы Айдабол бидің жолын оның туған інісі Торайғыр би (1761–1810 жж.) де жалғастырған.

Сондай-ақ, Шоң би 1833 жылы Баянауыл округі ашылғанда, аға сұлтан Шоң биге кандидат болып Шорман би Күшікұлы бекітілген. Ол кезде аға сұлтанның сайлану мерзімі 3 жыл екен. 1836 жылдың басында Шоң бидің дүние салуына байланысты патша өкіметі аға сұлтандыққа Шорман би Күшікұлын хорунжий шенінде бекітеді.

Халық алдында ұшан-теңіз беделге жеткен Шорман би 49 жасында, яғни, ақыл-ойы әбден толысып, кемеліне келген кезінде кенеттен қайтыс болады.

Шорман би мен Топай бәйбішеден бес бала өмірге келген еді. Олар: қызы Зейнеп – Шоканның шешесі, ұлдары Мұса, Мұстапа, Иса, Әбу Әли Ибн-Сина (Әужан).

Жалпы, Шорман би, оның таланты мен дарындылығы, көрегендігі, шешендігі жайлы аңыз-әңгіме ел ішінде таралып, бүгінгі ұрпаққа жетіп отыр. Олардың біразы баспа бетін көрді. Әрине, бәріне тоқталып жатуға біздің мүмкіндігіміз жоқ. Біз тек оның 13 жасында қалай би аталғаны туралы ел аузында сақталған мына бір аңызды қарайық:

... Шорман жеті жасқа шыққан жылы ауылға атақты би келіпті-мыс. Сол жылы қыста жұт болып, ел көктемге әрең жеткен екен. Шорман әкесінен жастай айырылғаны тарихтан белгілі. Анадай қадірлі қонақ келгенде Шорманның шешесі әрі қуанып, әрі қысылып қалады. Әрине, әйгілі бидің үйге келуі – қуанышты жағдай. Ал жұттан әрең шығып отырған ауылда қонаққа беретін ыстық сүттен басқа ештеңе болмай бәйбіше қатты ұялады. Сонда жеті жастағы баласы Шорман:

– Неге қысыласың? Мен-ақ апарып берейін, – депті де, сүт құйған ыдысты алып би алдына келіп:

– Бетке күйе жағылды,

Қаптың аузы қағылды.

Мынау, міне, ыстық сүт,

Суытпай, тақсыр, тез жұт, – деп такылдай сөйлепті. Әлгі би жеті жастағы қаршадай баланың сөзіне әбден риза болып:

– Уа, бәйбіше! Құдай берген адам екенсіз. Тіфә! Тіфә! Мына балаң болайын деп тұрған азамат екен. Осы балаңды маған бер. Өзім тәрбиелеп, адам қылып, өзіңе қайтарып

берейін, – деп қолқа салыпты. Қапелімде ұсынысқа көне қоймаған бәйбіше кейінірек келісіп, Шорманды әлгі бидің тәрбиесіне беріпті...

Сондай әйгілі бидің тәрбиесінде жүріп, ел ішіндегі талай дау-жанжалға қатысқан Шорман бала 13 жасында би деген құрметті атаққа ие болады.

Бұл жерде ескеретін бір мәселе, әлгі би ел айтып жүргендей Қазыбек би емес, басқа бір атақты би болса керек. Себебі Қазыбек би дүниеден өткенде Шорман өмірге келген жоқ еді. Ол, әрине, көрші ауылдағы Айдабол ішіндегі Шоң би болуы да мүмкін.

Ал ол 13 жасында би атағын жеңіп алатын дауға Орта жүз ханы Уәли де қатысыпты. Осы тарихи оқиғаларды сараптасақ, Уәли мен Шорман үйінің қатынасы сол кезде басталған болуы керек. Әрине, Айғаным әже өзінің талантты баласы Шыңғысқа Шорманның қызы Зейнепті айттыруы кездейсоқ жағдай емес. Зейнеп Уәлидің қара шаңырағына құтты келін болып түсті (1834). Келесі жылы бүкіл қазақ халқы ғана емес, шығыстану әлеміне жарқырап шыққан Шоқан дүниеге келді.

Ал Шорман бидің басқа балалары да бірінен-бірі өткен өнерлі жандар еді. Бәрінің де аттары қазақ тарихынан өшпестей орын алды.

*«Кереку Баян кітапханасы. Рухнама» сериясымен,
Е. Арынның бас редакторлығымен 2003 жылы
жарық көрген «Мұса Шорманов»
кітабынан алынды (3-бет).*

Қарадан шығып хан болған Шоң мен Шорман билер

1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейінгі байырғы әдет-ғұрып хан-билер кеңесінің «Ережелеріне» келісімшарттар, атақты ел басшыларының естеліктері мен биліктері, түйінді шежірелері, сонымен бірге, қазақ жерінде қолданылған Ресей империясының заңдары және мұсылмандық шариғат, құқық нормалары жатады. Әдет-ғұрыптардың патриархалды-феодалдық нормалары хан мен үш жүздің атақты билері бас қосқан кеңесінде заңдар жинағы ретінде қабылданып, ғасырлар бойы ауызша сақталып, сол тұстағы ханның атымен «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы», «Жеті жарғы» (Тәуке хан заңы) атанды.

XVII-XIX ғасырларда өмір сүрген, даңқы үш жүзге тараған билер: Төле, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтеке, Шақшақұлы Жәнібек, Едіге, Бекболат, т.б. «Жеті жарғыны» жазуда атсалысып, оны жатқа білген және дау-шарды шешу үшін кеңінен қолданған. XIX ғасырдың басында қазақ билерінің төтенше құрылтайларында жаңа сипатты «Ережелер» қабылданып, әдептік құқыққа косымша, жаңа деректер енгізді. Әлеуметтік қатынастың дамуына сәйкес Ресей империялық заңдарына сүйеніп, соттық істерді жазбаша жүргізу, үкім мен шешімдер қабылдау, айыпты ақшалай төлету, қылмысты іске түрме, жер аудару жазасын кесу, соттаушының бас бостандығына шек қою, т.б. құқық нормалары өріс ала бастады. Ресей империясы қазақ еліне үстемдігін нығайту мақсатымен түрліше арнаулы заңдар (мысалы, 1822-24 жж. Сібір қазақтарын басқару жарғысын, 1867-68 жж. Губерниялық реформалар, т.б.) шығарды. Бұл заңдар бойынша қазақ өлкесінде хандық жойылып, әкімшілік, сот құрылысы бюрократиялық ұстанымдарға негізделді. Ежелгі әдет құқығына шек қойылды.

Шоң би Баянауыл округі ашылғанда Сібір генерал-губернаторы ол кісіні аға сұлтан етіп тағайындаған. Сібір генерал-губернаторы 1822 жылы орта жүз казактарын билеудің жарғысын жасады. Сол жарғы бойынша хандық жойылып, орта жүз бірнеше округке бөлінеді. Ал Шоңның Баянауыл дуанына аға сұлтан болып қойылғаны туралы: «Біз ашылуы көзделіп отырған Баянауыл дуанына өз еркімізбен кіру арқылы ұлы падишахтың қайырымды қамқорлығында болатынымыз туралы осы сенім қағазға Төртұлы Айдабол старшыны Дулат Олжабаев таңбасын салды» деген дерек бар (Қалмұқан Исабаев, «Бақытты сәттер», А., 1989). Себебі ертеректе казак арасында «Бөліп ал да, билей бер» ұстанымымен тараған шектеусіз дау бойынша Шыңғысхан ұрпағы Баянауыл өңіріне айтарлықтай ықпал жүргізуге тырысқан. Бірақ оған жергілікті зиялылар үнемі қарсылық көрсетіп отырған. Бұл туралы Ш.Уәлиханов жазбаларында Шоң мен Шорман «өте күшті ықпалы бар адамдар» деген айғақты дерек бар.

Оның үстіне, 1897 жылы Павлодар уезі бойынша патша әкімшілігі тарапынан халық санағы жүргізілген. Сол санақтың қорытындысында Баянауыл төңірегін мекендейтін ел туралы: «Ақтабан шұбырындыдан кейін Қаржас, Құлболды, Жанболды, Орманшы рулары бірігіп, «Төртұлы» деген одақ құрып, осы өлкеге келіп Қызылтау төңірегін қыс қыстау етіп, Ақмола уезінің солтүстік жағын жаз жайлау еткен. Итемген, Мамай көлдерінің аттары солардың жанасында туған Төртұлы билерінің аттарымен аталған» деп жазылған. «Төртұлы» одағын алғаш XVIII ғасыр басында Шорманның атасы Сәти жасаған болса, оны заманына сай құрған – Шоң би.

Осыған орай «Орыс-казак қарым-қатынасы» деген еңбекте «1771-1867 жылдар аралығында казак өміріне бай-

ланысты жүргізген қағаздарда», соның 268-бетінде Н. Берденов деген биді көпес қатарына алу жөнінде 1834 жылы жазылған хат тіркелген. Хат мазмұны: «Омбы облысы бастығының осы жылғы 22-ші майдағы (№ 1695) қатынас қағазына аға сұлтан, би Шоң Едігин Н. Берденовтің 935 жылқысы, 814 қой, 25 ешкісі, 19 сиыры, әке-шешесімен әйелі отыр, бірақ баласы жоқ» деп жазады. Осыған орай Шоңның жеке басының қадір-қасиетін аша түсетін тағы бір дереккөз бар. Бұл орайда округтің аға сұлтаны Тұрсын Шыңғысов 1825 жылы Омбы облысының бастығына жолдаған хатында «Дінсіз Шоң Қарқаралы округі ашылғанда аға сұлтанға қызмет еткісі келмей, ант беруден бас тартқан, яғни, маған бағынбай кетті. Ол орыстар атам Бөкейді хан сайлағанда оған да бағынбаған. Бүгінде ол Шаншар руын «Қарқаралы округінен шығып Төртұлы одағына қосылындар деп азғырып жүр» деп жазған.

1822 жылғы жарғы бойынша қазақ даласында алғаш екі округ ашылған-ды. Уәли хан қайтыс болғанда, оның мұрагері – үлкен ұлы Ғұбайдолла саяси тұтқында отырады. Сондықтан 1821-1834 жылдары Шыңғыстың анасы Айғаным басқарды деген деректер де бар.

1812 жылы Барақ ханның ұрпағы Бөкей Сібір генерал-губернаторлығына хан болғысы келетіндігі туралы ойын білдірген. Ол губернатордың қазақ билеріне Бөкейді хан сайлауға қалай қарайтындары жөнінде губернатор сауал-жауап алады. Сонда Шоң би губернаторларға «Қазаққа ханның керегі жоқ», – деп тіке айтады. Шоң би білікті адам болған. Елді ақылмен, әділ басқарғаны сонша, оның билігіне хандар да қызыға қараған. Ол заманда төрелер қара халықты салық сала отырып қатты қинаған. Шоң би халықты төрелердің ықтиярына беріп қойған жоқ. Ол өмір бойы хандыққа қарсы болған. Қазақ даласында ескіден қа-

лыптасып келген, хансыз елді қалай басқаруға болады деп болмысқа бас иген ескі дәуірді ол кісі мансұқ еткен. Шоң соларды өзі билеген аймақтардан аластатып, халқының шексіз сүйіспеншілігіне бөленген.

Омбы облысының бастығы С.Б. Броневский Қарқаралыдағы орыс жүздігінің бастығы И.С. Карбышевке: «Ғұбайдолланың шаңың баса алатын жалғыз адам сол далада Шоң би ғана. Ықпалды төрелерге осы жөнінде хат жазып едім, бірде-бірі үндемейді. Сіз осы жөнінде құрметті биге жолығыңыз», – дейді. Кезінде Шоңның мінезі орыс шенеуніктерін қатты ойландырған.

1824 жылы Шоң мен Шорман жазған хаттарында губернатордан Ғұбайдолла мен Торайғырды тұтқыннан босатуын сұрайды. Мұны Омбы облысының бастығы елеусіз қалдырмайды. Ол Ғұбайдолла мен Торайғырды босатады және жайлауына жетісімен өзінің аға сұлтандық қызметін атқаруға шақырады. «Төртұлының» ашылып жатқан округтерінің бірде-біріне бағынбауы орыстардың дала ісін басқару жұмысына кедергі, тосқауыл жасайды.

1825 жылы Қарқаралы округіндегі әскер бастығы И.С. Карбышевке хат жазып: «Елді билеу мәселесінде Шоңның не ойы барын сұра», – деген. Бұған Шоң: «Баянауылда округ дуанын ашсаңыздар, мен шапағаты мол, аса қайырымды патшаның қол астына кіріп, оның нұсқауларын орындап отыруға бармын», – дейді.

Осында, Омбы бастығы Шоңға өтініштерін қабылдағанын, енді Ресейге ант беру керектігін айтады. 1826 жылдың 9 наурызында Шоң бастаған 332 адам мұз құрсауында жатқан Ертістен өтіп, Керекуде ант береді де, облыс бастығына: «Баянауыл округін ашқанда біздің де тіліміз бен әдет-ғұрпымызды білетін және аңқау халқымызға қайырымы мол шенеуніктер тағайындаңыздар», – деп жазады.

Орыс жағынан Баянауыл округіне тікелей қатысты шаруамен алғаш келген Леденов деген старшина 1830 жылы жайлауларды аралап, рулардан Ресей бодандығына кіретіндері жөнінде ант алады. Осы сапарында ол Шоң, Шорман көмегімен ауыл, 21700 түтіннен ант жинайды.

Омбы облысы және Сібір корпусының штаб бастығы С.Б. Броневский: «Орта жүздің көптеген билері мен старшындары өз халқының арасындағы салмақтарын сақтай отырып Россияға шынайы берілгендіктерімен көзге түседі. Бұлардың ішіндегі ең атақтылары би Шоң Едыгин мен Шорман...» деп, өз кезегінде жоғары баға берген. 1833 жылы Баянауыл округіне Шоңды аға сұлтан, Шорманды кандидат етіп тағайындайды.

Шоң мен Шорман билер қазақ халқының болашағын орыстарға жақындасудан көрген екен. Орта жүз даласында қала салуды, халықты отырықшылдыққа айналдыруға бастаған. Патша бекіткен жарғының темірдей қатаң баптарын бұздырып, қазақта қарадан тұңғыш аға сұлтан болған Шоң мен Шорман билер халықтың қанша заман өтсе де ұмытылмас кемеңгер ұлдары болып қала береді.

*Қырықбай АЛДАБЕРГЕНОВ, Ерлан АРЫН,
Бақыт БАТКЕЕВАНЫҢ авторлығымен
2003 жылы «ЭКО» баспасынан (Павлодар)
жарық көрген «Бір туар дара тұлғалар»
кітабынан алынды, 8-бет.*

Шорман би

Кезінде Шоқан Уәлиханов Шорман би туралы «Ақыл-айласымен атағы шыққан Шорман «шешен» деген құрметті атқа ие болған. Шешендігі арқасында 14 жаста бас би болып, үлкен даулы мәселеде, Уәли ханның алдында өз елінің адамдарын асқан беделмен қорғап қалады» деп жазған болатын (Уәлиханов Ш. Шығармалар жинағы, Т. II).

Шоң он бес жасар Шорманды Қаржасқа төбе би қып сайлаған. Сұлтанмахмұт Торайғыровтың да кезінде:

«Шоң, Шорман едік,

Бір-бірімізге қорған едік...» деп жырлауы да осындай себептерге байланысты сияқты.

Белгілі мүсінші Шота Уәлиханов Шоң би туралы өзінің «Шорман әулеті» атты мақаласында: «... Қазақ даласына даңқы кең жайылған қаржас Шорман би он төрт жасынан билік айтқан. Екі елдің, рудың, атаның арасындағы дау-жанжалға әділ төрелік айтып бір-екі ауыз сөзбен қарсыластарды бітістірген күндері болған дейді...» деген дерек келтіреді.

Шорман туралы ел арасында аңыз көп. Соның бірі: «Қаржас елі Керей елінен барымталап жылқы алыпты. Соған орай Токсан би көп адам ертіп Қаржасқа барады. Билік басталады. Қаржас жағынан шыққан Шорман би:

– Токсан, Токсан дегенде әлдеқандай болмай, бері кел, көріселік. Токсан, Токсан деп қанша көтермелегенімен, елің Керей ғой, нәсілің кедей ғой, өзің де қулықтың құлыныңдай, томаша торғайдай, кішкене ғана кісі екенсің, атағың қалай алысқа жайылып жүр? – деп сұрайды.

Сонда Токсан кідірместен:

– Е, ел болсам, Керей шығармын,

Керейдің бірі шығармын.

Кішкентай болсам бүйі шығармын,

*Құлықтың құлыны болсам,
Жылқының дүлдүлі шығармын.
Томаша торғай тоғыз табады,
Біреуі бұлбұл болады деген,*

Ішіндегі бұлбұлы шығармын... – дегенде Шорман қарсы сөз айтпапты.

Біреуді тыңдай білу, тапқырлыққа табыну, жүйелі сөзге тоқтау үшін де ақыл керек-ау», – деп толғанады (Уәлиханов Ш. Шорман әулеті. «Ана тілі» газеті, 17.01.1993).

Қ. Исабаев Шоң мен Шорман билердің өмірінен алып, «Серт» атты трилогия жазған. Осы тарихи шығармада Шоңмен қатар Шорман биге де жазушы тарапынан жоғары баға беріледі. Мәселен, бидің бір тапқырлығы туралы автор: «Шорман ауылында болмай шықты. Ащының бас жағындағы пішеншілерге кеткен дегеннен кейін, Тұрар атына қайта қонған. Табылды-ау! Жанында Байтемір би бар екен. Мән-жайды түсініп алғаннан кейін үшеуі сондарына ерген жігіттермен сол жерден Нұраға тура тартты. Тұрсын жайлауында екен.

– Жүр, Қарқаралыға! – дейді Шорман оған.

– Ей, Қарқаралының аға сұлтаны сен бе, мен бе? Барғым келсе барамын, барғым келмесе қаламын. Сен бе едің мені жетектеп апаратын?

– Жандаралдан хат алдық. Сен орыс кіресін тонаған Төртұлы адамдарын ұстап отыр екенсің. Шын болса, өзін жүріп қолыма тапсырасың. Ал егер барудан бас тартсаң, онда жандаралға жазғандарыңның бәрі өтірік.

– Рас, – дейді Тұрсын. – Адамдарың қамауда отыр.

– Жүр! Тапсыр қолыма!

Тұрсынның дәл бүгін Қарқаралыда шаруасы бар ма еді, жоқ па еді, онда Шорманның шаруасы болмады. Тұр

да тұр, жүр де жүрдің астына алып, атқа мінгізді де, нөкерлерімен бірге шу десті.

Қарқаралы үйлерінің ең ұзынын «қазына адамдарының жайы» дейді екен. Бұл – әскери казактар жататын үй. Соның астындағы жерден қазылған қуысында жаңағы төрт адам отыр екен. Аға сұлтанның айтуымен «төрт ұры» сыртқа шығарылды. Үсті-бастарында сау тамтық жоқ. Бет-ауыздары көкала қойдай. Қаракесек жігіттері мен орыстардан жәбір көргендері сонша, біреуі Шорманның алдына құлап түседі.

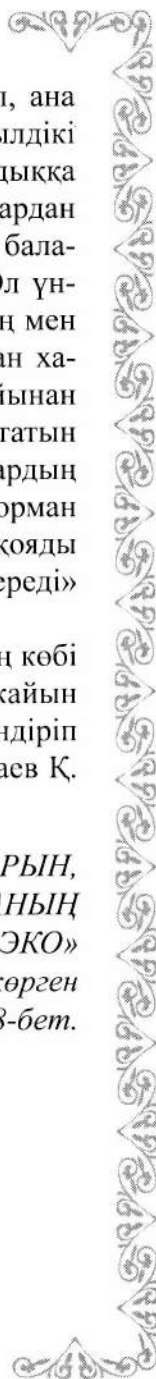
– Кешір, би ием, бәрі жоқтықтың, жетімсіздіктің...

– Әне! – деді Тұрсын. – Не көрсек те, Төртұлыдан көретін болдық!

Сол жерде Шорман төрт қап сұрайды.

– Немене, қапқа салып әкетемісің? Мен бұл адамдарды саған бермеймін. Өзім Омбыға апарып тапсырамын, – деуінен Тұрсынның бұл адамдардан айырылғысы келмегені байқалады. Бірақ Шорман «бірер күннен кейін қолыңа әкеп тапсырамын», – дегеннен кейін, бидің бұлармен не істерін біле қоймаса да, босатады. Шорман сол жерде бәрінің де басына қап кигізіп, атқа кондырады да, өз адамдарына жетектеткізіп, жолға шығады.

Жаз айында Түндік бойы азғантай ел. Орыс кіресі шынымен тоналған болса, ол жолға жақын осы Түндік бойы ауылдарының жігіттерінен келеді. Шорманды өзен бойында отырған ауылдардың бірінен соң біріне жетектеген де осы ойы еді. Ауылға жетеді, қотанға жұртты жинайды, ұрылар басынан қапты алады. Бірақ «таныдық» деген адам шыға қоймайды. Шорман тобы әрі жылжиды. Міне, сәт. Кезекті ауылдың қотанында ұрылар басынан қаптың алынуы сол еді, кенеттен шаршы топ арасынан баланың «әкелеген» даусы саңқ етсін. Иә, ұрының бірі ана баланың әкесі болып

шығады. Шорман аттан түсіп, ауыл арнайы үй тігіп, ана төртеуі сол жерде тергеуге алынады. Біреуі осы ауылдікі екені анықталғаннан кейін, басқаларының жалғандыққа баруға амалы болмайды. Ұрылар төңіректегі ауылдардан екен. Шорман Қарқаралы дуанының қазии Ортабай баласы Олжабайды ертіп алған. Оқиғаға куәгер – сол. Ол үнсіз жер шұқылап тыңдайды да отырады. Сөйтсе, Шоң мен Шорманға өшігіп алған Тұрсын «жандаралға» жазған хатының артын шындыққа айналдыру үшін Түндік бойынан төрт адам алдырып, ақы беріп, «Күлік руынан деп айтатын боласыңдар» деп жауып қойған екен. Алайда бұлардың ақ-қарасын анықтауға арнайы адам келеді, ол адам Шорман болады. Шорман келсе де осыншама шұқшия із кесе қояды деп ойламаған, «Кім келсе де көреді де, сеніп жүре береді» деп ойлаған Тұрсын опық жеп қала береді.

Шорман Шоң үйін тез тапты. Төртұлы билерінің көбі осында екен. Төрден орын алған Шорман ұрылар жайын айтып, Шоңның өзі мен басқа отырғандарды көңілдендіріп тастады», деп, нақты істің шешімін көрсеткен (Исабаев Қ. Шоң би. Роман, 1993. – 94-бет).

*Қырықбай АЛДАБЕРГЕНОВ, Ерлан АРЫН,
Бақыт БАТКЕЕВАНЫҢ
авторлығымен 2003 жылы «ЭКО»
баспасынан (Павлодар) жарық көрген
«Бір туар дара тұлғалар» кітабынан алынды, 8-бет.*

Ділмар Шорман би

XVIII-XIX ғасырларда өмір сүрген қазақ халқының кара қылды қақ жаратын әділ би-шешендерінің бірі саналатын Шорман (шын есімі – Жұмабай) би 1788 жылы Баянаула өңірінде дүниеге келген.

Қазақтар ерте заманнан-ақ шешендікті өнердің ең биік сатысы деп жоғары бағалады. Өйткені шешендік сөздер өнердің шыңы ғана емес, елдің әлеуметтік өмірінде, тұрмыс-тіршілігінде аса маңызды рөл атқарды. Би-шешендер даулы мәселені ешбір хаттама жазусыз, құжаттамасыз түйінді төрт-ақ ауыз сөзбен тындырып отырған. Сонымен бір бидің өзі осы күнгі соттын да, зангердің де, прокурордың да міндетін атқарған. Халық от ауызды, өткір тілді әділ билік айтатын шешен билерін ханнан бетер қадірлеп сыйлап, олардың айтқан қанатты сөздерін жадында сақтап, бізге жеткізді ғой.

Жұмабайдың шыққан түп тегі – біздің дәуірге дейінгі ежелгі түркілердің ғұн деп аталған тайпалар одағының құрамында болған «арғын» деген тайпалар бірлестігінен шыққан, шамамен біздің дәуірдің 1334 жылы туған Қарақожа батырдың шөпшегі Мейрам сопы. Осы Мейрамның төрт әйелінен егіз туған Қуандық пен Сүйіндік, Бегендік пен Шегендік, Болатқожа мен Қаржас есімді алты баласы болады. Осылардың ішіндегі Қаржастың жүрежаты боп келетін Жұмабай оның жетінші ұрпағы болады. Түсініктірек айтсақ, бұл ұрпақтар былайша өрбіген: Қаржас – Күлеке – Телі – Анай – Мырзағұл – Сәти – Күшік – Жұмабай.

Енді сөз орайы келгенде айта кетсек, қазіргі Қазақстанда өздерін арғынбыз деп санайтындар – негізінен жоғарыда айтылған Қарақожа батырдың ұлы Арғынның ұрпақтары. Ал біздің дәуірге дейінгі «арғын» атты түркі тайпалары бірлестігінің құрамында болған арғындардың бірқатар бөлі-

гі он бесінші ғасырда қазақ хандығы құрылғанға дейін Шығыс Еуропадағы, Орта Азиядағы басқа түркі тайпаларының құрамына еніп кеткені тарихта белгілі.

Жұмабайдың төрт жасында әкесі жай оғынан опат болады. Сөйтіп ол әкесінен балдырған шағында жетім қалып, әжесі мен анасының тәрбиесінде болады. Сол кездегі Жұмабайдың бір тапқырлығы жөнінде ел аузында сақталған мынадай әңгіме бар. Бір күні Баянаула өңіріне танымал бір би жолаушылап келе жатып, Күшіктің аруағына арнап дұға оқымақшы болып, оның үйіне ат басын бұрады. Сонда әжесі мен шешесінің құдайы қонаққа қонақасыға не береміз деп қысылып қалғандарын сезген бес жасар Жұмабай лезде жолаушының алдына дөңгелек үстелді қоя салып, оған дастархан жайып жібереді де, қазанда өздері ішуге қайнатып жатқан сүттен бір тостаған құйып алып, оны үстелге қояды да:

– Қаптың түбі қағылды, бетке күйе жағылды, алдыңызда ыстық сүтіміз, асықпай отырып жұтыңыз, – деп, бидің бетіне қарайды. Сосын Жұмабай әрі қарай:

– Ата, өткен қыстың ұйытқыған бораны мен қақаған аязы елді өте-мөте жүдетіп кетті. Мал жұтқа ұшырап, оның едәуірі қырылып қалды, жұрттың сусектегі астығы да таусылды. Сонымен елдің тұрмыс жағдайы қиындап барады, – деп, тіпті өз үйі емес, бүкіл ауыл, ел тағдырына аяныш білдіріп сөз қозғайды.

Балдырғанның тақпақтап айтқан ұтқыр сөзі мен елдің қатал қыстан шеккен зардабын ересек адамдай баяндап берген әңгімесіне тәнті болған би үйден аттанарда оның әжесіне былай деп қолқа салады:

– Алдымен айтарым, немереңізді Алла тіл-сұқтан, қауіп-қатерден сақтасын, болайын деп тұрған бала екен. Осы баланы, әрине, мүлдем емес, уақытша маған берсеңіз. Немереңіз менімен бірге жүріп, ел араласын, көре-көре көсем

болады, сөйлей-сөйлей шешен болады демекші, жас талаптың тезірек жетілгені тәуір.

Сонда баланың әжесі дуалы ауызды бидің айтқанын құп көргенімен, «Бала әлі жас қой, тым болмаса сегізге толсын», – дейді. Осы уәде келісім бойынша Жұмабай сегіз жасқа келгенде баяғы би атасына шәкірт болады. Сонымен ол үш жылдай бимен бірге болып, ел аралайды. Небір қасқамен жайсаңдардың сөздерін тыңдайды. Жұмабай өстіп жүріп өзі де шағын дау-жанжалдардың түйінін шешіп, «Бала би» атанады.

Енді Жұмабайдың қалайша «Шорман» аталғанын да айта кетсек, артық болмас. Бұл жөнінде ел арасында сан алуан әңгімелер бар деуге болады. Алайда сол әңгімелердің ішінен осы жолдардың авторы білетінді ғана айтып шығудың өзін жазып отырған мақаланың көлемі көтермейді. Сондықтан төменде шындыққа жанасады деген бір-ақ әңгіме сөз болды.

Бір жылы Қызылтауды мекендеп отырған Мырзағұлұлы Сәти ауылында он төрт жастағы Жұмабайдың бар малы жұттан қырылып қалады. Ал жылқыларын Көкшетау өңірінің белгілі ұрылары Тайқара мен Бейбіт айдап кетеді. Сол кезде Жұмабайдың атасы Мырзағұлдың інісі Жәдігердің шөбересі Шегірұлы Алыпқара өте бай адам болған. Сонда Күшік ауылының жайлауға көше алмай Қызылтауда қалғанын естіген Алыпқара оларды Шідерті өзені бойына көшіріп әкелуге Қаржас ұрпағы Таластың Байқондысынан тарайтын Дүбірұлы Шөпкенді бірнеше арбалы ат пен түйемен жібереді. Ол кезде Анай бабаның ұрпақтары Шідерті өзенінің бас жағын, Қаракөл-Ниязды, Ерейментаудың сыртына дейін жайлайды екен. Күшік ауылы жайлауға келгеннен кейін Алыпқара Жұмабайға:

– Менің малымнан өзін қалағаныңша мал бөліп ал, – дейді. Сонда Жұмабай:

– Ата, мұндағы мал ешқайда кетпес. Малыңыздың берекесін кетіріп, дәл қазір мал алмаймын. Маған тек үш жақсы ат беріп, Шөпкен ағаны жол серікке қоссаңыз болды. Сосын мен Уәли ханның еліндегі ұрылар айдап кеткен жылқыларды іздейін және ханды көріп, оған сәлем беріп қайтайын, – дейді. Сонымен Алыпқара берген үш атпен Жұмабай мен Шөпкен Көкшетауға жүріп кетеді.

Жұмабай Көкшетау өңіріне жеткесін алдымен Уәли ханның ауылына барып, ханға сәлем береді. Уәли хан Жұмабайды өзі жақсы білетін Мырзағұл мен Сәти батырлардың ұрпағы санап, ересек бала деп қарамай, жақсы қарсы алып, сұхбаттасады. Сонымен бірге хан екеуара әңгімеде Жұмабайдың жас болса да Баянаула өңірінде беделінің көтеріліп келе жатқанын сырттай естіп жүргенін де сөз қылады. Жұмабай жүруге ыңғай білдіргенде:

– Балам, сонша жерден келіп отырсың, бұйымтайыңды айт, – дейді.

Сонда Жұмабай ханға такпақтап екі шумақ өлең айтады. Сол екі шумақты, өкінішке қарай, сақтай алмадым. Онда Жұмабайдың әке тәрбиесін көрмегені, өткен жылы сиырларының аусыл мен мәліктен, қойларының акқұлақ болып жұтта қырылып қалғаны, жылқыларын Көкшетаудың ұрылары айдап кеткені сөз болады. Сонан соң ол «Теріңіз сіңген бір киіміңізді киейін һәм бір жақсы атыңызды мінейін», – деп, бұйымтайын айтады. Осылардың бәрін Жұмабайдың айшықты сөзбен келісті түрде мәнерлеп айтқанына риза болған Уәли хан:

– Қарағым-ай! Асылдың тұяғысың ғой, бұдан былай сенің есімің Жұмабай емес, Шорман болсын, – дейді. Сосын хан Шорманға өзі киіп жүрген шапанын, өзі мініп жүрген атын һәм ұрылар алған жылқыларының орнына біраз жылқы береді. Содан кейін Шорманның дәулеті артып,

тұрмысы жақсарып, ел ішінде беделі өсіп, жұрт оны «Шорман» атап кетеді.

Рас, осы жерде әрбір оқырман Уәли хан Жұмабайға не себепті «Шорман» деген лақап есімді берді деп ойлайды.

Шорман есімі «шор» және «ман» деген екі атау сөзден бірігіп жасалған. Мұндағы шор – қайың ағашы діңінің төменгі бойында пайда болатын жұдырықтан кішірек бутық (орысша – нарост). Осы шордың қаттылығы сондай, оны ең өткір балтамен де қажы бөліп тастау оңай емес. Шор үгіндісін қатерлі ісікке шалдыкқан сахалардың қайнатып ішетінін өткен ғасырдың 70-ші жылдары Якутияға іссапармен барғанда көрдім. «ман» парсыша (қараңыз: Оңдасынов Н. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік, Алматы, «Білім», 2003, 99 бет). Сонда Шорман күшті адам деген ұғымды білдіреді.

Міне, «шор» мен «ман» сөздерінің мағынасын жете білген Уәли хан 14 жасар Жұмабайдың келешекте көпті көріп, әбден ысылған шағында өр мінезді, өткір тілді, қайтпас қайсар, табанды да күшті азамат болатынына нық сеніп, оның есімінің «Шорман» деп аталуын жөн көрген сияқты. Қазіргі тілде Нұрман (нұрлы адам), Байман (бай адам), Қалқаман (тіректі адам), Қаһарман (күдіретті адам) сияқты есімдер бар. Сондай-ақ, орыс тілінде казактар қауымының басшысы саналатын «атаман» деген күрделі сөздің түркі тіліндегі мағынасы – басшы адам.

Сонымен уақыт ағымымен Шорман бидің тапқыр да орынды, нақылды да қанатты шешендік сөздері мен әділ билігі жөніндегі әңгімелер бүкіл қазақ даласына тарап кетеді. Сондықтан оның төрелігіне жүгінуге тек Баянаула жұрты ғана емес, басқа өңірлерден де келетіндер болды. Алайда Шорманның ел арасында абырой-атағының өскенін көре алмаған іші тар адамдар да болды. Осындай адамдардың кейбірі «жаптым жала, жақтым күйе» дегендей Шор-

ман бидің атына кір келтірмек болып, оған қастандық жасап өлтіруді де ойластырады.

Бірде ел қыдырып жүрген диуанаға Шорманның қаскөй жауы ақы беріп, оны улап өлтіртпекші болады. Осы тапсырыспен кешке таман Шорман отырған киіз үйге келген диуана ашық есіктен жанып тұрған май шамның жарығында биге көзі түскенде оның бас жағында жарық шашып тұрған сәулені көреді де, селк етіп, қолымен көзін көлегейлей қояды. Сосын диуана өзіне тапсырыс берген кісіге келіп:

– Мына би қасиетті адам болса керек. Басында шырақ жанып тұр. Ат басындай алтын берсе де мен енді оған қастандық жасай алмаймын, – дейді.

– Шорман туралы Мәшһүр Жүсіп: «Бас қосылған жерде әңгіме сөзге кірісіп, аттыға жол, жаяуға сөз бермей, «Шорман бұлбұл» атанған екен» деп жазады.

Шорман би өзінің қысқа өмірінде белгілі Керей, Тоқсан, Ақтайлақ, Тіленді, Қуандық, Байдалы Қанжығалы, Сакқұлақ билермен, Құдайменде төремен, Тәбітай шешенмен сөз қағысады.

Шорман бидің қолда бар шешендік сөздерінің ішінен мынадай терең философиялық тұжырымды мағынасы бар сөзін айтсақ, ол: «Хан азарында қарашамен қас болар, бай азарында қайыр-зекеті жоқ баймен дос болар».

Шорман биді Шоқан Уәлиханов былайша сипаттайды: «Особенно известны в народе бии: в Баянаульском районе – Чон (Шоң – С.Ж.), а в Каржасском – Чорман (Шорман – С.Ж.) по прозванному чечен (мудрый), знаменитый умом и хитростью, Чорман, обладая редким даром слова, 14 лет от роду был уже родоначальником бием и в одном тяжёбом процессе славно защитил своих родовичей перед лицом хана Вали (қараңыз: Ч.Ч. Валиханов, собр. соч. в пяти томах. Алматы, 1985, 2 том, 309 стр).

1835 жылы Шоң би өлген соң, 1836 жылдың 12 сәуірінде капитан әскери шені бар Шорман би Баянаула сыртқы дуанының аға сұлтаны болып сайланады. Содан кейін патша үкіметі Шорманға қалтқысыз қызметі үшін кезекті офицерлік хорунжий шенін береді.

1837 жылдың күзінде қазіргі Ақмола облысы өңірінде Шорман би 49 жасында опат болады. Бұл қайғылы оқиға туралы Мәшһүр Жүсіптің 2006 жылы Павлодарда шыққан шығармалар жинағының 9-томының 248-249-беттерінде жазылған. Осы оқиға жайында айтар болсақ, Баянаула өңірінде Жаңабатырұлы Жанак деген ақын болған. Ел ішінде ол әулие Жанак, көреген Жанак, қаһарлы Жанак атанған. Сонымен бірге Жанак бір құпия қасиеттің де иесі болады. Мәселен, қаһарлы Жанак кез келген адамды не малды сұқ саусағымен көрсетіп: «Аттым!» – десе, сол адам не мал көп ұзамай о дүниелік болатын көрінеді.

1836 жылы Шоң бидің орнына аға сұлтанды сайлау алдында сайлаушылар екі партия болып бөлінеді. Еламанұлы Тұрсынбай батыр басқарған партия Шоң бидің орнына Итемген деген кісіні сайламақшы болса, Тұрсынбайдың баласы Боштай басқарған партия Шорманды дуанбасы сайламақшы болады. Ақырында Боштайдың айтқаны болып, Шорман дуанбасына сайланып шығады. Осыған ашуланған Тұрсынбай бұрыннан Шорманға өштігі болғандықтан оның көзін жоймақ болып, қаһарлы Жанакқа келіп: «Құлболдыға қастық қылғанды атамын» дейтуғының қайда? Ат мына Боштай мен Шорманды. Бірінен бірін қалдырсаң, ырзалығым жоқ», – деп, қалшылдап, дірілдеп, ызаға сыймай долданып айтқан соң, Жәкең:

– Аттым Шорманды, үйіне жетсе сол! – депті.

Сонда Шорман қырық тоғызда екен. Ерейменнің ар жағында жайлауда ауылы бар екен. Сайланып шыққан жолы үйіне барып түсісімен өліпті деп жазады Мәшекең.

Енді Шорман мен Боштайдың өлімдерінен кейін Жаяу Мұса Байжанұлының «Ақсиса» атты әнінің (үш түрлі) сөзін оқып көрелік:

*Омбының келдім, міне, қаласына,
Сәлем айт көп Қаржастың баласына.
Шорманды кім өлтірді, мен білмеймін,
Сондықтан менен құнын аласың ба?
Боштаев бір айдабол баласы едік,
Екеуіміз бір қыстауға талас едік.
Жыртысын Шормановтың жыртамын деп,
Салдың ғой ауылымызға сонша бүлік.*

Бұл әннің сөзі Жәнібек Кәрменовтің құрастыруымен 1991 жылы Алматыда «Өнер» баспасынан шыққан «Қазақ әндерінің антологиясы» деген кітаптың 1-томының 181-бетінде берілген.

Осы екі шумақ өлеңді негізге алып, Жаяу Мұсаның Омбыда 12 жылға сотталуына байланысты кейбір деректерді анықтауға болатын сияқты.

Шорман мен оның қатыны Топаннан екі қыз, төрт ұл – Зейнеп (1816 ж.), Мұса (1818 ж.), Мұстафа (1820 ж.), Зейпін (1822 ж.), Иса (1824 ж.), Әбу әлі ибн Сина (1826 ж.) туған. Кенже баланың лақап есімі – Әужан. Зейнеп – қазақтың ұлы ғалымы Шоқан Уәлихановтың анасы. Зейпінді бесікте жатқанда Батыс-Сібір генерал-губернаторының қарауындағы шекаралық комиссияның мүшесі болған руы Керей Ақұлы Ырсайдың баласы Жиентайға атастырып қойғаны ғана белгілі.

Марқұм Шорман бидің аруағы риза болғай! Әмин!

*Серік ЖАҚСЫБАЕВ
(2013 жылы Шорман бидің 225 жылдығына
орай жазылған)*

Жұмабайдың Шорман атануы

Шоң бидің бір байламға келгені анық,
Жас қыран жетілуі үшін қанаттанып.
Аудару ел назарын – басты парыз,
Бағын ашпай алыптың өспесі анық.
Содан да ертесінде сөз бастаған,
Өзгеге Үкібайдан сыр ашпаған.
– Жұмабайды би сайлау салтанаты
ісіміз болсын, – деді, – тың бастаған.
– Ерейменге елді жи, Сәти талға.
Жеті күн болады, – деп, – қызық алда.
Алдын ала келіскен Мамықпенен,
Деп отыр ол: «Тәңірім, өзің қолда».
Қаржастар аспандаған асып бағы,
Ерейменге ат басын бұрған-дағы.
Шоң Үкібайдан сұрады: – Кім келді? – деп,
Қуандық, Қаракесектің көрінбейд қаралары,
Сонан соңғы жаңалық мынау еді,
Қалай болар екен деп мұның жөні.
Жұмабайға Шор деген есім берсек,
Қайында шор болады қатты тіні.
Қалың ел түсінеді бірден мұны.
Сөйтіп, бір тың дәстүрге орын берсек, –
дегенде Қазанғап би түрегелді.
– Сөз көп қой, тізе берсек, тінте берсек,
Бұл сөзге ағайындар түптеп келсек.
Шор деген – Қаракесектің бір атасы.
Білетіндер:
– Сөзінің жоқ қатесі, – деген соң Шоң:
– Ал онда Жұмабайды Шорман десек,
Емес пе бұл есім де тіптен кесек.

Бұл – біздің Шорманымыз, – деп шуласты ел,
Жайқалған Баянауылда гүл бәйшешек.

Сүлеймен БАЯЗИТОВТІҢ «Шоң» поэмасынан үзінді

Судья в 13 лет

Дед Чокана Чорман благодаря талантовости и дару красноречия уже в 13 лет избирается бием Баянаульского округа.

Как бий, причину всех видов преступлений он видел в зависти, безделье, стремлении жить за счет труда других и вести легкий образ жизни. В своем регионе он неустанно вел с этим борьбу. Совесть человека ставил превыше всего. В Баянауле приучил многих профессионально трудиться. Баянаульские краснодеревщики, чеканщики, ткачи, ковровщицы, ювелирных дел мастера, вышивальщицы пользовались высокой славой и их работы посылались на выставки в разные страны. Кошмы, сделанные руками баянаульских мастериц, можно было по белизне сравнить с только что выпавшим снегом. Красивые виды природы, пейзажи, вплетенные в чий для украшения юрты, были подобны полотнам известных живописцев и гобеленам. Потомки Чормановых в совершенстве владели коневодством. Выведенные ими новые породы лошадей доставлялись царскому двору.

Чорман добивался, чтобы в каждом ауле была школа. Благодаря его заботам население округа было сплошь грамотным.

Рассказывают, что Чорман обладал редкой проницательностью: суть человека понимал с первого взгляда. И даже мог предсказать будущее. Качества, которые отмечали и у Чокана его близкие друзья С.Я. Капустин, Н.М. Ядринцев, Г.Н. Потанин.

Из Баянаульского региона вышло много крупных ученых, выдающихся художников слова, знаменитых артистов,

певцов, композиторов, музыкантов и разных талантливых людей. До сих пор в Баянауле вспоминают о Чормане, как о человеке, работавшем с самоотдачей для блага народа, для поддержания в нем порядка, трудолюбия, чистоты. Бытующая среди казахов легенда о Бала-бие (самом молодом бие) посвящена Чорману.

Символическая встреча с юным Абаям

Правомерно начать с дяди Мусы, который, как известно, сыграл особую роль в воспитании Чокана. Напомним лишь, что он, как и отец Чингис Валиханов, окончил в г. Омске Войсковое училище, с присвоением чина майора. В 1845 году это училище было преобразовано в Сибирский кадетский корпус.

Схож и их дальнейший путь. По окончании училища Чингис назначается старшим султаном только что образованного Аманкарагайского округа. Муса Чорманов – старшим султаном Баянаульского округа. Притом они были в родстве. В 1834 году Чингис женился на дочери бия Чормана, сосватанной еще в детстве.

Думается, в год 150-летия Абая уместно напомнить, что Муса и его отец Чорман имели давнюю дружбу с отцом Абая Кунанбаем. Дядя Абая Шакарим часто гостил в ауле Чормановых.

Мой отец рассказывал, что когда Муса ездил на могилу Чокана, то останавливался по пути в ауле Кунанбая. В одну таких поездок Муса по просьбе Кунанбая долго беседовал с юным Абаям, чтобы наставить его на верный жизненный путь. И будучи поражен эрудицией и умственным дарованием Абая, понял, что его ждет великое будущее.

Магмура АСФАНДИЯРОВА,
«Круг близких Чокана», 1995 год

ШЕЖІРЕ
ШЕРТІП АСҚАҚ
ДАЛАМЫЗДА,
БАБАЛАР РУХЫ
ТҰРАР
АРАМЫЗДА...

...Бабасын ұлықтаған ұл өседі,
Бұл күнім Шормандардың үлесі еді.
Шорман биді жетім деп кім айтады,
Анық болған Алашқа ұлы екені.
Жасынан ақиқатты ұран кылып,
Жанына адалдықты ту етеді.
Жұмабай Шорман болып билік айтса,
Тізесі талайлардың дір етеді.
Жер дауын, жесір дауын шешіп беріп,
Уәжінен білінген кім екені.
Бай, манап, би-шонжарға бастықтырмай,
Қабағына қара бұлт түнетеді.
Арқаның алтын құрсақ аналары-ай,
Ақының әлі сені жыр етеді.
Ормандай ордалы елім аман болса,
Шормандай талай ұлды түлетеді.

Мизан Жұмаәлі

I Шорман би мұрасы мен шежіресіне шолу

Бүгінгі ұрпақ үшін XIX ғасырда өткен Шорман би кім? Соңында қалған мұрасы мен шежіресі, әулеті туралы аз-кем тоқталып, жазуға себеп Ерейментау өңіріндегі Шорман өзенінің бойын алып жатқан Шорман би жайлауының жотасындағы төбеде жерленген атақты бидің басының ретке келіп көтерілуі болып отыр.

Дала данагөйі, Баянауыл дуанының аға сұлтаны болған, биыл 235 жыл толып отырған тарихи тұлға – Шорман бидің өмірі мен өнегесінің ел ішінде ауыздан-ауызға айтылу арқылы ғана жетпей, аңыз әңгіме болып қағаз бетіне түсуі алдыменен әулие Мәшһүр Жүсіп еңбектерінен бастау алады. Арғын тайпасының Мейрамсопы баласы – Сүйіндік руын таратқанда Қаржастан тарайтын ата-тек шежіресін де Мәшекең берген болатын. Сөз ретіне қарай айта кетейік, бұл шежірелердің нұсқалары Мұса Шорманұлы және Имантай Сәтбайұлы қағазға түсірген нұсқаларда да бар.

«Дақ туған бір анадан Қаржас едің,

Ақсүйек, алтын сандық, алмас едің.

Бақ қонып, дұға дарып, дәулет біткен,

Бабамның Мейрам сопы баласы едің» –

деп Мәшһүр Жүсіп әулие толғайды. Осы Қаржас бабамыздың Шорман би жетінші ұрпағы болып келеді екен: ҚАРЖАС – Құлыке – Телі – Анай – Мырзағұл – Сәти – Күшік – ШОРМАН. Жетінші ұрпақта жетелілігі мен жетістігі жеке-дара айшықтанатынын қазақ руларының тарихынан жиі байқаймыз. Мысалы, бүгінгі ақиық ақынымыз Олжас Сүлейменовтің Абылайханның ақ туын ұстаған Олжабай батырдың жетінші ұрпағы екенін атақты «Көшпенділер»

трилогиясында жазушы Ілияс Есенберлин тұспалдап атап өткен болатын.

Шорман бидің жеті атасының ішінде Анай биден басқа би болмағанымен, Жоңғар шапқыншылығы заманында батырлар барын көреміз, яғни, бабасы Мырзағұлдың батыр аталатыны және мүрдесі Түркістандағы Қожа Ахмет Иассауи кесенесінде жерленгені жайлы әрі руы Қаржас деп жазылып тұрғандығын көзімізбен көрдік. Ал Мырзағұл батыр баласы Сәти жайлы деректер Мәшһүр Жүсіп жазбаларында сақталып, бізге жетіп отыр. Сәти батыр Айдабол бидің шөбересі Олжабай батырмен бірге Сүйіндік елін, қасиетті Баянауыл жерін қалмақтардан азат етуші және атамекенге қоныстандырушы ретінде айтылады. Бұл сөздерімізді жазушы Қалмұқан Исабаевтың сөздерімен жалғар болсақ: «Баяғы «ақтабан шұбырындыдан» кейін сонау Жизак даласы мен Сыр бойынан Арқаға қарай көшерде «жол торыған ата жаудан басым болу үшін» Айдабол батыры Олжабай мен Қаржас Сәти (Шорманның атасы) Мейрамның Сүйіндігінің төрт тармағы – Қаржас, Құлболды, Орманшы және Жанболдыдан өсіп-өнген ұрпақтан «Төртұлы» деген одақ құрып, жылжыған екен. Бергін ел-жұрт ата-баба мекеніне есен-сау жетіп орнығып алған».

Азан шақырып қойған есімі Жұмабай болған Шорман баланың бойынан атасы Сәти мырза мен бабасы Мырзағұлдан дарыған тектілікті байқаймыз (әкесі Күшік, ағайынды Байкісі мен Жанкісі – үшеуіне жай түсіп қаза болған дейді). Үшеуінің бейіті қазіргі Жұмат Шанин атындағы ауылдан 17 шақырымдай, Еспе өзенінің Баян жақ қабырғасында тұр. Сол заманнан бері бұл жер «Үшқасқа» деп аталады). Әкеден жастай қалған Жұмабай әжесі Баяу мен анасы Мамықтың тәрбиесінде болыпты. Шорман би қаршадайынан алғыр болып, бес жасында аймақтың белгілі ақсақалы ал-

дында қаймықпай тақылдаған екен. Алқалы топтың алдында азуын айға білеп, небәрі 13 жасында (кей деректе 14 жасында) алдымен «Бала би», кейіннен «Шорман бұлбұл» атанғандығын аңыз-әңгімелер арқылы білеміз. Шорман би туралы осы және басқа әңгімелер бірнеше рет баспадан жаңартылып шыққан «Шешендік сөздер, Алматы, 1992 ж.», «Шешендік шиырлары» (Алматы, 1993 ж.), «Қазақтың шешендік сөздері» (Алматы, 2007 ж.), «Қазақ би-шешендері» (2016 ж.) атты кітаптарда жарияланған болатын.

Бақ қонған Баянауыл жерінде өмірге келіп, есімі алты Алашқа аян болған қазақтың біртуар перзенті – Шорманның «қара қылды қақ жаратын» әділдігі, көрегендігі мен шешендігі ел аузында аңызға айналып, бұл туралы ақиық ақындар аспандата жырлаған. Біздің заманымыздың ақындары да аянбай айғақтап айтып жүргендігінің куәсі болып жүрміз. Ақтөбелік ақын ағамыз, марқұм Есенбай Дүйсенбайұлы мен баянауылдық бауырымыз, айтыскер ақын Аспанбек Шұғатайдың өлеңдерінен үзінділер келтірсек:

*...«Сарыарқаның маңдайына жаратқан,
Алты Алашқа аталы сөз таратқан –
Едіге, Шоң, Шорман би мен Торайғыр
Төрелігі төрді аузына қаратқан»...*

Есенбай Дүйсенбайұлы

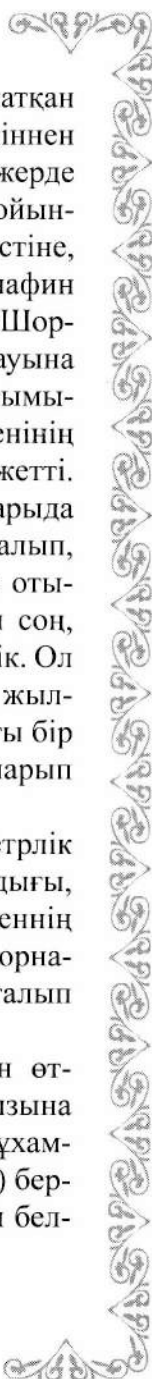
*«...Далиып жатқан Далбаның
Әрбір тасы – бір өлең.
Шормандай қарттың ауылына
Ормандай қылып жыр егем!
Мен – Мұсамын,
Тұранның жазығынан кең құшағым,
Туған жер, сенің тау мен көлмен емес,
Тау тұлға таланттармен келді сәнің.*

*Сормаңдай қазағымның бақытына
Шормандай ұл туатын келді шағың!».*

Аспанбек Шұғатай

2018 жылы Шорман бидің бел баласы – ол да Баянауыл сыртқы округінің 15 жыл аға сұлтаны болған, заманында қазақтар ғана емес, орыс ұлтының өкілдері де «Үлкен мырза» (Большой господин) деп атаған Мұса Шорманұлының 200 жылдық мерейтойын атап өту барысында Мүсекене зәулім кесенені қазіргі Мұса Шорман ауылында (бұрынғы Тендік, Баянауыл ауданы) көтерген болатынбыз. Сол мерейтойға арнап туған ауылымызда «Туған жердің тарихи тұлғалары» атты музей, Шорман би әулетінің үй-жай орнында арнайы аспан астындағы ашық музей, Шорман биге және баласы Мұса мен немересі Сәдуақасқа арналған қысқаметражды фильмдерден басқа 368 беттік «Мұса Шорманұлы» атты жинақ кітапты да шығарған едік. Сол кітапта Ерейментау жерінде Шорман деп аталатын өзен және жайлау барын, Шорман бидің зираты сол жердегі қалың қорымда екенін айта отырып, өкінішке орай, мұны іздеп жатқан ешкім жоқ екендігін де атап өтіппіз. Дегенмен келесі 2019 жылдың жазында белгілі тарихшы, ғылым докторы Жамбыл Артықбаев, жазушы-ақын, өлкетанушы Сайлау Байбосын – үшеміз бастаған экспедиция мүшелері Ерейментау жерінде мәңгілік тыныштық тапқан баянауылдық Құлболды әулие, Олжабай батыр, Едіге би және осы мақаладағы Шорман би бабаларымыздың бастарына зиярат жасаған болатынбыз.

Олжабай батыр басына келгенде көргеніміз Шорман би сол жерде жатыр деген жаңсақ оймен Иса Шорманұлы мен Біләл Мұсаұлынан тарайтын Ахат Исин және Софья Ислямқызы есімді Шорман би ұрпақтары белгілі өлкетанушы, ғалым ағамыз, марқұм Серік Жаксыбаевпен бірге орнатқан белгітас болды. Бұл жерге келмес бұрын ресейлік зерт-

теушілер жасаған ескі картада Шорман бидің сүйегі жатқан жердің (могила Чермань) поселок Подгорный (кейіннен Благодатное, қазіргі Олжабай батыр ауылы) аталған жерде емес, одан он шақты километрдегі Шорман өзенінің бойында екенін карта бойынша анықтап алған едік. Оның үстіне, сол Олжабай ауылының тұрғыны, саятшы Сабыр Қанафин деген ағамыз ескі көздерден естігенін ғана айтпай, «Шорман би бейіті мына жерде» деп, бізді Шорман би жайлауына бастап апарған болатын. Сабыр ағамызға ризашылығымызды білдірген соң, Шорман бидің бейіті Шорман өзенінің бойындағы қорымда екендігіне толығынан көзіміз жетті. Олжабай батыр жатқан қорымда белгітас қойған, жоғарыда айтқан ұрпақтарына осының бәрін оларға телефон шалып, түсіндірдім. Кейіннен ол кісілермен тағы да сөйлесе отырып, қойған белгітасты көшіруге келісімдерін алған соң, Шорман би басын лайықты түрде көтеріміз деп шештік. Ол арада 2020 жылы пандемия басталып, тек өткен 2021 жылдың күз айларында ғана Сәкең (Сайлау Байбосын) тағы бір рет бүгінгі ұйымдастырушылар тобын осы жерге апарып келген болатын.

Міне, енді сәтін салып, жаңадан төрт жарым метрлік белгітас Шорман би бабамыздың басына қойылғандығы, жалпы, ескі қорымның қоршалғандығы және өзеннің бойында да «Шорман өзені» атты тағы бір белгітас орнатылғандығы 2022 жылғы 23 шілде күні ас беріліп, аталып өтті.

Иманы саламат болсын, жуырда ғана өмірден өткен Ахат Исинге, көзі тірі апайымыз София Исламқызына (Мұса Шорманұлының баласы Біләл болыстың Нұрмұхаммед (Нүркіш) атты баласының қызы Камиладан туған) берген уәдеміз бойынша Олжабай батыр басында болған белгітас та осы қорымға көшірілді.

Бір өкініштісі – Шорман би бабамыздың аруағына берілген ас пен бағышталған құранға қатыса алмағаным (екі рет күрделі операциядан өткендіктен дәрігерлер рұқсат бермеді). Қолдан келгені – телефон байланысы арқылы аға-бауырларымызға, оның ішінде ұйымдастырушы азаматтарға қойылған екі белгітасқа жазылған сөздердің мәтінін жазып бергенім. Әрине, бұл жолы да жазған жазуларыма төрт жыл бұрынғы Мұса Шорманұлы кесенесін көтеру кезінде жазылған мәтіндерге салмақты ойлар қосқан белгілі ғалым, Баянауыл ауданының Құрметті азаматы Жамбыл Артықбаевтың еңбегін арнайы атап өтемін. Сонымен, белгітастарға төмендегідей мәтіндерді баянауылдық бауырым Мұсабек Сейсенбекұлы арқылы ақылдастар алқасына ұсынған болатынбыз:

ДАЛА ДАНАГӨЙІ, БАЯНАУЫЛ ДУАНЫНЫҢ АҒА СҰЛТАНЫ ШОРМАН БИ (ЖҰМАБАЙ) КҮШІКҰЛЫ (1788-1837 жж.)

ШОРМАН БИ – бала жасынан шешендік қасиетіне бола «Шорман бұлбұл» атанған Баянауыл тумасы. Есімі алты Алашка аян болған, қазақ баласы қара киізге көтеріп хандай сыйлаған біртуар азаматы. Қазақтың жарық жұлдызы Шоқан Уәлихановтың нағашы атасы. Шорман би қиын-қыстау заманда ел бастаған көсемдігімен, «қара қылды қақ жаратын» әділдігімен қазақ жадында мәңгілік орын алды. Шорман бидің еліне жанашырлығын, азаматтық мінезін, оқу-білімге тарту жұмысын Мұса бастаған балалары, Сәдуақас қостаған немерелері жалғастырды. Руы – Арғын-Қаржас.

Ескерткіш ұрпақтарынан, 2022 ж.

Бұл – төрт жарым метрлік негізгі белгітас. Ал өзен бойына қойған белгітасқа мына мәтінді ұсынған болатынмын:

ШОРМАН ӨЗЕНІ

Баянауыл дуанының аға сұлтаны Шорман Күшікұлының жаз жайлауындағы бұл өзен ХІХ ғасырдан бері әйгілі бидің ұрпаққа аңыз болған есімімен аталады.

Мәтіндер толығымен еніпті, кейбір аздап қана қосымшалар бар. Алла разы болсын! Ұйымдастырушы азаматтар: Сейсенбек Ыдырысов, Бегім Әкімов, Қайыржан Қияшов (сыныптасым), Ардаш Ахметов (сыныптасым), Айбат Ыдырысов, Мұсабек Сейсенбекұлы, Ардақ Сарбасов және баянауылдықтар мен Олжабай батыр ауылының атсалысқан басқа да азаматтарына алғысымыз шексіз.

II Шоң, Шорман және Шоқан шежіресіне шолу

Қазақтың билер шоғырының көрнекті өкілі, атакты Айдабол бидің тегінен тарайтын ұрпағы Шоң би 1754 жылы жарық дүниеге келген. Айдабол бидің тұңғышы Жанқозы бір жорықта жоңғарлар қалың жылқыны айдап кеткенінде, қуғыншы шығып жетіп, жаудың Дабан батырына: «Аларманға жан қайғы, шабарманға мал қайғы. Шабыссаң – ұрысатын жерінді айт, табыссаң – тұрысатын жөнінді айт», – деген екен. Мұның соңы жекпе-жекте Дабанды алып денелі Бозқозы інісі найзамен түйреп өлтіріп, жер жастандыруымен аяқталған. Осы Жанқозының немересі Едіге елде есімі дүрілдеген би болғаны белгілі. Едіге бидің екі ұлы – ағайынды Торайғыр би мен оның ағасы Шоң би. «Қарадан шығып хан болған» Шоң би – 1833 жылы құрамында 14 болысы бар Баянауыл сыртқы округіне сайланған ең алғашқы аға сұлтан, «Төртуыл» одағының төбе биі.

Ел аузынан жеткен дерек бойынша 1660 жылдары өмірге келіп, 13-інде би атанған Айдабол бидің бес ұлы

(алтыншы ұлы – Кенжеқозы жас күнінде қыршын кеткен) – «бес козысы» Жанқозы, Малқозы, Аққозы, Қарақозы, Бозқозы екені белгілі. Жанқозы мен Малқозысының жетінші ұрпақтары кіл «сен тұр, мен атайындар», қазақ елінің мақтаныш тұтар атпал азаматтары болып келеді. Мысалы, ЖАНҚОЗЫ – Төлебай – Едіге би – Торайғыр би – Әбет – Бекет – Әубәкір – СҰЛТАНМАХМҰТ ТОРАЙҒЫРОВ (ақиық ақын) болса, келесі тағы бір ұрпағы: ЖАНҚОЗЫ – Төлебай – Еламан – Тұрсынбай – Бәзіл – Баймағанбет – Шөкі – ШАПЫҚ ШӨКИН (Баянауылдан шыққан екінші Халық Қаһарманы – 1996 жылы алған, біріншісі – Ахат Күленов – 1994 жылы алған, руы Арғынның Сүйіндігінің Ақбурасы).

Анықтама ретінде: (жалпы 1993 жылы енген «Халық Қаһарманы» атағын осы уақытқа дейін 28 қазақстандық алған, ал 2008 жылы енген «Қазақстанның Еңбек Ері» атағын 45 адам алған, ата-тегі баянауылдық Олжас Сүлейменов 80 жасына орай 2016 жылы алды), ЖАНҚОЗЫ – Төлебай – Едіге би – Шоң би – Ақын – Айман – Кенжетай – ШӘКЕН АЙМАНОВ (қазақтың тұңғыш кинорежиссері), ЖАНҚОЗЫНЫҢ немересі ЕДІГЕДЕН – Шоң би – Ақын – Бокшал – Ахметжан – Бердеш – Мұрат – МАРАТ АХМЕТЖАНОВ (Баянауылдан шыққан алғашқы генерал-полковник) сияқты ЖЕТІНШІ ҰРПАҚТАРЫМЕН қалай мақтанбасқа! Малқозыдан тарайтын Олжабай батырдың жетінші ұрпағы Олжас Сүлейменовтің ағалары Жаяу Мұса мен Әлкей Марғұлан болып келеді. Бүгінгі билік құрамында да Шоң бидің ұрпақтары абыроймен қызмет атқарып отыр.

Шоң би Едігеұлы 1836 жылы дүниеден өтіп, Түркістандағы Қожа Ахмет Иассауи кесенесіне жерленген. Шоң би туралы аңыз әңгімелер жетіп артыларлық, ал жазушы Қалмұқан Исабаев көлемді «Шоң би» романын жа-

зып шығарды. Қажет еткен оқырман бұл кітаппен тереңірек танысар. Ал енді біз мақаламыздың басты кейіпкері, кеше ғана Ерейментау елінде басы көтерілген Қаржас Шорман биге келейік.

Шорман бидің – бала Шорманның ұстазы Шоң би болатын. Шоң би Шорманнан 34 жас үлкен, яғни, әкесіндей адам. Ендеше, атақты Шоң би өзінің орынбасары етіп талай жанындағы замандастарынан басқа жас Шорманды алуы – бұған Шорманның да бала кезінен ерекше көзге түсіп, «Бала би», одан соң «Шорман бұлбұл» атануы әсер еткені сөзсіз. Ең бастысы, «Ұстазы жақсының – ұстамы жақсы» демекші, Шорман би халқына жаққан ұстамы берік билеуші, әділдігімен, даналығымен дараланып, ел мүддесін көздеген турашыл би болып, калың бұқараның көңілінен шыққандығы. Ұстазынан басқа қоршаған ортасы да оның озық ойлылығын бағалай білді, ардақтап, құрмет тұтты. «Үйде Шоңы бардың, түзде Шорманы бардың арманы бар деймісің?!» – деген бабаларымыздың рухын асқақтатып, осындай даңқты тарихи тұлғалардың құрметіне елімізде Шоң мен Шорман есімдерін балалары мен немерелеріне берген отбасылар баршылық.

2011 жылы Баянауыл орталығында ұстазы Шоң би мен шәкірті Шорман биге ескерткіш орнатылды. Қаржы мәселесіне байланысты ескерткіш шағындау болып тұрғызылған. Шоң да, Шорман да кең иықты, ұзын бойлы, зор адамдар болған дейді. Сондықтан соған сәйкес бүгінгі күні ескерткіштің жаңа жобасы ұсынылып, қарастырылып жатыр.

Шоң мен Шорман заманынан келе жатқан сыйластықты Ұлы Абайдан кейін екінші ақын деп айтылатын Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Шоң едік, Шорман едік, Бір-бірімізге қорған едік» деген қанатты сөзі осы күн-

ге дейін ұрпақтар сабақтастығы болып, жалғасын тауып келеді. Ғұмыры 30-ға жетпей өмірден 27 жасында ерте озған – Шоң бидің туған інісі Торайғыр бидің тіке ұрпағы – Сұлтанмахмұт болса, 29-дан асқанда аққан жұлдыз болып Шорман бидің жиен немересі, жалғыз және үлкен қызы Зейнептен туған, бүкіл Қазақ елі ғана емес, әлемге әйгілі Шоқанның (Уәлиханов) өмірден ерте өтуі де жай ғана сәйкестік емес шығар. Не деген ғаламат тағдыр деп ойлайсың, екі жарық жұлдыздың өте қысқа ғұмырларында мұншама бай мұра қалдырып үлгергендерін!

Текіден текті туады, тектілік тұқым қуады.

Тектілердің тұяғы таңдайды құз-қияны.

Шын тектілер халқы үшін өлімге басын қияды.

Жақсы, жасаман деместен, жанына жұртын жияды... – деп Сұлтанмахмұт пен Шоқанға арнап айтылғандай.

Шоң мен Торайғыр билердің өмірден өткендеріне жарты ғасырдан астам уақыттан соң жарық дүниеге келген Сұлтанмахмұттың маңдайынан иіскемегені түсінікті, ал Шорман бидің жиені Шоқанды, оның үстіне, алғашқы немересінің маңдайынан иіскеп, бата беруі әбден мүмкін. Бұл туралы алда тоқталатын боламыз.

Жалпы, Шоң мен Шорман әулеттері туралы Мәшһүр Жүсіп бабамыз еңбектерінде молынан жазылған. Соның бірінде Шорман би жөнінде: «Бас қосылған жерде әңгіме сөзге кірісіп, аттыға жол, жаяуға сөз бермей, «Шорман бұлбұл» атанған екен», – дейді. Бұл жөнінде өзінің жиен немересі Шоқан Уәлиханов та жазады.

Аздап шегініс жасасак, әулие Мәшһүр Жүсіптің «көмекей әулие» Бұқар жырау туралы айтқаны еске түседі: «Бұл кісінің сөзін түгел жазамын деушіге Нұхтың өмірі, Аюбтың төзімі, Аплатонның ақылы керек». Дәл осы сөздерді Мәшһүр дананың өзіне де арнаса болады. Себебі соңына мол мұра қалдырғаны соншалық, бұл күндері ғұла-

маның 20 томдығы жарық көрсе, ал жарық көруге өз кезегін күтіп жатқан әлі де 10 томнан асарлық сансыз еңбектері бар. Сол заманда сия-сауыт пен қағаздың тапшылығы өз алдына бөлек, майшаммен отырып 73 жылдық ғұмырында тау-тау еңбектерін «Қара мес» деп атап қалдырып кетуі ерлікпен пара-пар ғана емес, Алланың берген әулиелік қасиетінің киелілігі деп те айтуға болатын шығар. Қазақ ғылымы үшін Мәшһүр Жүсіп еңбектерін зерттеу шегі жоқ ғылыми мұра деп білемін.

Мәшекеңнің Шорман би әулетіне қатысты еңбектері негізінен Баянаула өңірінде болған хикаялар болып келеді. Шорман бидің елге танымал болуы, асқақ абыройға ие болуы атамекеніндегі ортаның әсері екені сөзсіз. Сондықтан айтылмаған немесе аз айтылып, көп жазылмаған жақтарына тоқталатын болсақ, ол – Абылай ханның баласы Уәли ханмен жас кезінен таныс болып қана қоймай, кейіннен осы әулетпен құда-жекжат болуында. Тіпті 13 жасында Жұмабай есімінің Шорман атануы да осы Уәли ханның лепесімен болған деген аңыздың да бір сілемі бар. Жалпы, бала Жұмабайдың Шорман атануы туралы 3 түрлемесі (варианты) болса, қайтыс болуы туралы да 3 түрлі әңгімесі бар. Осы жерде ғұлама ғалым Әлксі Марғұланның мына сөздері еске түседі: «Жаксы бір кітап жазу үшін жүз кітап оқу керек». Ол рас, Шорман би және әулеті жайында мақала жазу үшін де жүз аңыз бен әңгімені оқуға тура келді деп айтсам, артық айтпаған шығармын деп ойлаймын.

Сонымен, Шорман би зиратына қойылған биік белгітастағы жазуда «Қазақтың жарық жұлдызы Шоқан Уәлихановтың нағашы атасы» деген сөздер де ойылып жазылып, мәңгілікке қалды. Үш жүздің басын қосқан даңқты Абылай ханның шөбересі, Шығыстың жарық жұлдызы Шоқан Уәлиханов нағашы атасы Шорман бидің он үш жасынан билік айтқандығын өз еңбектерінде жазғандығын зерттеген ака-

демик Әлкей Марғұлан бүгінгі ұрпаққа ғылыми тұрғыдан жіліктеп жеткізді.

Енді Шоканның жетінші атасы кім екен деген де заңды сұрақ туады!

Дүниедегі жер шарының жартысын жаулап алған атакты Шыңғысханнан бастау алатын шежіредегі 20-шы ұрпағы болып келетін Шоканның жетінші атасы – Салқам Жәңгір атанған батыр сұлтан, кейіннен хан тағына отырған кісі. Салқам деген адамның айбаттылығын білдіретіндігі Жәңгірдің атакты Орбұлақ шайқасында 600 жауынгерімен он мың қалмақты қырған деген аңызбен үндеседі. Қазақ хандығының құрылуының бастауында тұрған Керей мен Жәнібектің, яғни, Әз-Жәнібек атанған ханның шөбересі Есім ханның баласы – осы Салқам Жәңгір. Одан бері таратар болсақ: САЛҚАМ ЖӘНГІР – Уәлибақы – Қанішер Абылай – Көркем Уәли – Абылайхан (Әбілмансұр) – Уәлихан – Шыңғыс – ШОҚАН (Мұхаммед-Ханафия) УӘЛИХАНОВ болып келеді. Хандар тұқымы болған соң, Шоканның әрбір атасы әрбір қазаққа белгілі тұлға болып табылады. Бұл әкесі жағынан төре ұрпағының әсіре мықты тармақ екенін, оған қоса анасы Зейнептің Шорманнан туғанын ескерсеңіз, дүниеге мұндай ерекше дарынның келуін заңдылық деп білуіміз керек шығар.

Қаржас қана емес, жалпы қазақтың бас жырауы Бұқар бабамыз Салқам Жәңгірден кейін хан тағына отырған баласы Тәуке ханның, яғни, Әз Тәукеден бастап «саған дейін жеті ханды жебеледім», – деп Абылай ханға айтатынын белгілі тарихшы ғалым Жамбыл Артықбаев өзінің «Бұқар жырау: он екі тарих» атты ғылыми-танымдық кітабында суреттеп өтеді. Жоғарыда жазып өттік, Шорман бидің Қаржас атасының жетінші ұрпағы екенін. Сонымен қатар, Үкібай би, Жарылғапберді Жұмабайұлы (әнші, сазгер, балуан), Әбікен Бектұров та (Қазақстан химия ғылымының атасы,

академик) жетінші ұрпақ болып келеді: ҚАРЖАС – Бегім – Сатылған – Таңат – Батырбек – Өтеу – Найзабек – ҮКІБАЙ БИ; ҚАРЖАС – Бегім – Сатылған – Мәмбет – Алтай – Бәйіс – Жұмабай – ЖАРЫЛҒАПБЕРДІ; ҚАРЖАС – Бегім – Сатылған – Таңат – Тауасар – Қожаберген – Бектұр – ӘБІКЕН БЕКТҰРОВ.

Осы жерде тағы да Мәшһүр Жүсіп бабамызға оралып, Мұса Шорманұлына арнаған жоқтау жырынан үзінді келтірейік:

*«...Арғы атасы сұралса,
Ізгі өткен мырза Анай-ды.
Қаржастың қасқа-жайсаңы
Анайдан өрбіп тарайды».*

Қаржастың шөбересі Анайдан бес бала тарайды: Нияз, Мырзағұл, Құл, Құдайқұл және Жәдігер. Міне, Шорман әулетінің атасы Мырзағұл батыр болса, академик Қаныш Имантайұлының атасы – Сәтбай әулетінің арғы бабасы Жәдігер батыр болып келеді. Мырзағұл мен Жәдігердің батырлықтары туралы да Мәшһүр Жүсіп бабамыз өлеңдетіп жазып өткен...

III Жеті атаның жұмбағы

*(Анай би, Шорман және Сәтбай әулеттері,
Темірлан тасы мен Алтын адам шежіресіне шолу)*

Қазақ халқы жеті санын қастерлі деп есептейді. Жеті атаға толмай қыз алыспау керек деп айтады. «Жеті атасын білмеген жетесіз», «Жеті атасын білген ер жеті жұрттың камын жер» деген аталы сөздер ежелден қалыптасып, философиялық түсінік ретінде бізді басқа ұлттардан даралап, ерекшелеп тұрады. Ұлтымыздың жеті ата мен жеті ұрпақ тәрбиесі – жеті атасының есімдерін жатқа білумен қатар,

сол аталарының атамекенін, туған елінің белгілі би-шешендері мен шежірешілерін, ақын-жырауларын, батырларын, ғалымдарын, жалпы салт-дәстүрін ұрпаққа айтып беру ғана емес, болашақ үшін хаттауға тырысады. Мұның негізін әулие Мәшһүр Жүсіп бабамыздың еңбектерінен айқын көріп отырмыз.

Қазақ шежіресіндегі жеті ата атауы әртүрлі түрлемде беріледі. Осы саланы терең зерттеген мамандар жеті атаны өзіңнен немесе балаңнан бастап жоғары санау дұрыс емес, жеті атаны әкеден бастап жоғары қарай санау керек дейді. Ал жеті ұрпақ баладан бастап төмен қарай саналады. Мұның бәрі қан тазалығы арқылы ұрпақтың ақылды болуын, жеті ата араламай қыз алысып, қыз берісуді қатаң шектеуге бағыттайды. Мұндай озық көзқарас ұрпақты аздырмау, өз ұрпақтарының сапалы болуын қамтамасыз ету болып табылады. Мұның дұрыстығын осы мақалада аталатын кейіпкерлеріміз тағы да бір рет растады деп есептеймін. Мырзағұл және Жәдігер батырлардың портреттерін белгілі суретші Әнуар Игембаевқа 2005 жылы осы бабаларымыз бен Шорман әулетіне ауылымызда ас бергенде Зейнеп Шорманқызынікімен бірге салғызған болатынмын. Ол портреттер қазір ауылымыздың жаңа музейінде ілулі тұр. Шорман бидің бабасы – Мырзағұл батыр атақты Тайтеке бидің жалғыз қызы Аққабактан туған, яғни, әкесі Анай би – Тайтеке абыздың күйеу баласы.

Ел арасында кеңінен тараған Анай би туралы әңгімеге тоқталып өтейік:

«Анай би алдынан ел тарқаған ақылман адам екен. Сол замандарда Қозған руынан шыққан атақты Тайтеке би алдын болжағыш, сәуегей адам болған деседі. Тайтеке би 90-ға келіп қартайып, сырқаттанып жатқанында, көңілін сұрауға Сүйіндіктің төрт тірегі атанған: Қаржастан – Анай,

Күліктен – Шобалай, Айдаболдан – Төлебай, Орманшы-
дан Қарабай барған екен. Тайтеке абыз ризашылығын біл-
діріп, қоштасарда: «Менен ырым болсын, көзімдей көріп
жүріңдер», – деп, Анайға тақиясы мен таяғын, Шобалайға
сәлдесін, Төлебайға кісе белбеуін, Қарабайға кебіс-мәсісін
беріпті.

«Бізге ештеңе қалдырмадың ғой» деп назданған ба-
лаларына: «Қарақтарым, елдің ертеңін ойлайық. Таяғым
мен тақиямды Анайға бергенім: елдің құты мен бағы сол
ұрпақта қалады; сәлдемді Шобалайға бергенім: ғалымдық
пен ақырғы әулиелік соларда болар; белбеуімді Төлебайға
бергенім: қарадан хан шығатын әділ де белді билік соның
ұрпағында болар; кебісім мен мәсімді Қарабайға бергенім:
батырлық пен табандылыққа ие болар. Сендерге, балала-
рым, тер сіңген көйлегімді қалдырдым, мал мен бастарың
бірдей өсіп, ешкімнен кем болмайсыңдар», – деген екен деп
Мәшһүр әулие жазып өтеді.

Өз Тайтекенің, би Тайтекенің айтқаны келмеді деп
ешкім де айта алмас. Осы құт пен бақ дарыған Қаржастың
шөбересі Анай бидің де жетінші ұрпақтарына келер
болсақ, ол – қазақ халқын бүкіл әлемге танытқан, Шығыс
елдерінен шыққан тұңғыш академик, ғасыр ғұламасы
Қаныш Сәтбаев. Ата-тегін таратсақ: АНАЙ БИ – Жәдігер –
Сатай – Баубек – Шөтік – Сәтбай – Имантай – ҚАНЫШ. Ал
Қаныштың осындай шын биікке көтерілуіне жас кезінен
білім көзіне бейімделуіне тікелей жол ашқан немере ағасы,
Алаш қайраткері, ұлт ұстазы деңгейіне өзі де көтерілген –
шәкірттері: Жүсіпбек Аймауытов, Мұхтар Әуезов, Қаныш
Сәтбаев, Әлкей Марғұлан сынды ұлт мақтаныштарын
оқытып тәрбиелеген – Әбікей Зейінұлы Сәтбаев та жетінші
ұрпақ болып келеді: АНАЙ БИ – Жәдігер – Сатай –
Баубек – Шөтік – Сәтбай – Зейін – ӘБІКЕЙ. Бұл кісі 37-нің

қырғынында атылып кетті, әйтпесе бергенінен берері әлі де көп еді.

Бұл екі ғажайып тұлға – Әбікей мен Қанышқа Павлодар қаласында ескерткіш-бюсттері орнатылып, арнайы кітаптар мен фильмдер түсірілді, көптеген іс-шаралар өтті. Павлодар орыс-қазақ училищесінің директоры, содан кейін Семей қаласында орналасқан, Қазақстандағы алғашқы педагогикалық техникумның директоры болған Әбікей Сәтбаевқа осы оқу орындарының ғимараттарында 2019 және 2021 жылдары мемориалдық тақталар орнатылып, көпшілікпен бірге аштық. Ал Қазақтың Қанышына 2021 жылдың 3 шілде күні Елордада еңселі ескерткіш орнатқанымыз БАҚ беттері мен әлеуметтік желіде кеңінен жазылған болатын.

Әбікей мен Қаныштың кіндік қандары тамған жерде бүгінгі күні жаңартылу шараларын жасау басталып та жатыр. Алдымызда Ұлы Даланың даңқты перзентінің 125 жылдығы да таяп қалды. Аталар аманатына адал болып, депутаттық сауалымызда көтерілген «Бабалар жолымен – Баянауылға» туристік жобасын іске асыра алсақ, ризашылықпен тәуба дер едік.

Бүгінгі күні Мәшһүр Жүсіп әулиенің айтқандары дәл келіп жатқандығының тағы бір көрінісі – жас Қаныш туралы 1921 жылы айтқаны: «Тайдың жорғасы түйе болады, жігіттің жорғасы еліне ие болады» деген мақал бар. Өз көзім көргенде, өз тұсында Шорман баласы Мұсадан жорға озған жоқ. Осы күнгі жастарда Қаныш Сәтбаев – адамның жорғасы. Тірі болса, тірі жүрсе, бақты, талайлы болатұғын жігіт. Өлі Мұсаға Құдай рахмет қылсын, тірі Қаныштың өміріне Құдай береке берсін!». «Батаменен ер көгерер» деген осы шығар, оның үстіне, әулие Мәшекең берсе!

23 шілде күні Ерейментаудағы Шорман би жайлауында өткен астағы айтыста қызылордалық ақын, талай айтыс-

тарда бас жүлде алып жүрген Мейірбек Сұлтанхан осы айтқандарымызды бір ауыз шумақпен нығарлай түсіпті:

*«... Бұқардай билік айтқан данасы бар,
Ел қорғаған Мырзагұл ағасы бар.
Қаржастар – қазақ үшін қалың орман,
Қаныштар – шыңға біткен дара шынар!».*

Шорман және Сәтбай әулеттері туған ағалы-інілі екі батыр бабаларының салған сара жолдарына сәйкес әрдайым жаз жайлауында да, қыс қыстауында да қатар қонып отырған. Бір әулеттен шыққан оқымысты немесе ел басқарушы екінші әулеттің жастарына жол ашып беріп отырғандығы да ағайын-туыстың арасындағы қалыптасқан қазақтың дәстүрі. Әрине, сол сенімді ақтау – ол енді басқа әңгіме. Екі әулеттің арасындағы сенімнің акталғандығы Анай би ұрпақтарынан анық байқалады.

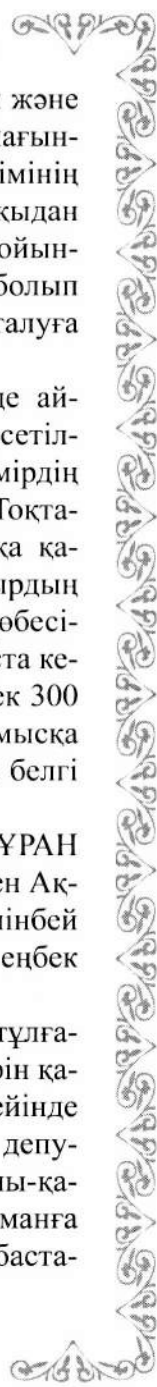
Шорман би белгітасының ашылуында Қазақстан жазушылар одағының мүшесі, ҚР Еңбегі сіңген мәдениет қызметкері, акын Сайлау Байбосын Анай би бабамыздың бейітін табу мәселесін де атап айтқан екен. Мәшекен жазбаларында Анай би бейітінің жартылай құлағаны және Шідертінің бойында деп жазады. Архивтен табылған Ресей картографтары жасаған картада да «могила Анай» деген жазу – қазіргі «Молодежный» ауылына шығатын 15-ші және 16-шы насосты сору стансаларының орта тұсында орналасқан Анай тауының етегі. Бұл жер Баянауыл ауданының Ұзынбұлақ ауылынан 15 километрдей жерде, «Бала Шідерті» деп аталатын өзеннің бойында екенін осы ауылдың ақсақалдары айтып отыр. Сәкеннің ұсынысымен 2018 жылы осы картаның суретін де Мұса Шорманұлы кітабына енгізген болатынбыз. Анай бидің жетінші ұрпағы Қаныш Сәтбаевтың бастамасымен салынған Ертіс-Қарағанды арнасы да осы тұстан өтеді. Тарихшы-археолог ғалымдар

қазіргі заманауи дрондар арқылы бұл орынды да табады деген үлкен үміттеміз.

Қазақтың тұңғыш ағартушы-ғалымы Шоқан Уәлиханов пен тұңғыш академигі Қаныш Сәтбаев арасында қандай байланыс бар деген келесі сұрақтың туындауы да заңды. Бұған айналып келгенде Шорман би әулетінің тікелей қатысы барының шет жағасына жоғарыда тоқталдық. Шоқан өз еңбектерінде «Едіге батыр» жырын талдаса, Қаныш жалғастырып, ғылыми бағасын беріп, алғысөзімен «Ер Едіге» деп 1927 жылы Мәскеуде баспадан шығарғандығын да білеміз.

Шоқан өзі Шорман би әулетінің ауылында, туған нағашысы Мұса Шорманұлының үй-жайында екі рет болған деген дерек бар. Алғашында Ақкелінге 1853 жылы Омбыдағы Сібір кадет корпусында оқып жүргенінде, кейін 1855 жылдың жазында Жетісу сапарынан оралар жолда болған. Мұса Шорманұлының ағаштан алты үй салғандығы, кейіннен соның бірін баласы Сәдуақас Шорманов 1903 жылы Ертіс-Баян өңіріндегі ең алғашқы орыс-қазақ мектебі ретінде ашып, онда 7 жасында Қаныш орысша сауат ашқаны да Қаныш туралы кітаптарда жазылған. Шоқанның осы жерде қонақтап жатқаны, онда болған талай мазмұнды да қызықты жайттарды, табаны тиген жерге тіл бітсе, талай тарихтың куәгері болатынымыз сөзсіз еді... Біздің қолдан келгені 2018 жылы Ақкелін кешенінің ашылуы кезінде осы жерге Шоқан болған жер мен Қаныш оқыған мектеп орнына белгітастар орнату болды.

Шоқанның гуманитарлық салаға жақындығы түсінікті, ал Қаныштың мамандығы инженер-геолог болса да, әдебиет пен тарих саласына жетіктігіне балалық шағынан бастап Сәтбай және Шорман әулеттерінің, оның ішінде әкесі Имантай мен Мұса Шорманұлының шежіре жазулары,

Бұқар жырау бабаларының еңбектерін жинақтаулары және т.б. әсер еткені сөзсіз. Отыздан асқан орда бұзар шағында Қаныштың Қарсақпайдағы геология-барлау бөлімінің бастығы болып жүрген кезде Ұлытаудағы Алтыншоқыдан атақты Әмір Темірдің (Темірлан) 1393 жылы (хижра бойынша 769 жылы) қалдырған жазба тасын алғашқы болып тауып, оны Петербургтегі Эрмитажға 1936 жылы сақталуға жіберуі де зор тарихи оқиға болып табылады.

Бұл туралы Елордадағы ҚР Ұлттық музейінде айшықталып келушілерге арнайы стенд жасалып көрсетілген. Онда мынадай жазулар бар: 1391 жылы Әмір Темірдің (1370-1405 жж.) бұйрығымен Алтын Орда ханы Тоқтамысқа (1378-1395 жж.) қарсы жорығы кезінде тасқа қашалған жазу. Бітіктасты академик Қ. Сәтбаев XX ғасырдың 30-шы жылдары Ұлытау өңіріндегі «Алтын Шоқы» төбесінен экспедициялық жұмыстар барысында тапқан. Таста келесі сөздер қашалған: «Мен, Тұран сұлтаны Темір-бек 300 мың әскермен хижраның 769 жылы Орда ханы Тоқтамысқа қарсы жорыққа шықтым. Осы жерге жетіп, ұрпаққа белгі қалдырдым. Алла ісімізге жар болсын!».

Байыптап қарасаңыз, сол кездің өзінде-ақ ТҰРАН аталған елдің, әлемнің ширек бөлігіне әмірін жүргізген Ақсақ Темірден тәбәрік болып жеткен бітіктастың бүлінбей бүгінгі ұрпаққа жетуіне Қазақтың Қанышы қандай еңбек сіңірген десеңізші!

Жалпы, Шорман би әулетіне қатысты тарихи тұлғаларға тоқталғанда, сол тарихтың кішкентай кірпіштерін қалау жолында Қаржастың бүгінгі ұрпақтары да өз деңгейінде атсалысып жатыр. Олардың арасынан дипломат пен депутат, ғалым мен генерал, от ауызды ақын мен жазушы-қаламгер, әнші, балуан, өнер қайраткерлері, әрине, заманға сай мықты кәсіпкер, бизнес өкілдері де бой көрсете баста-

ды. Тарих әркімді өз орнына қояды, олардың да жетінші аталарын анықтайтын уақыт та келер.

Қосымша айтарым, руханият саласында бірнеше жылдан бері бірігіп атқарып жатқан еңбегіміздің алға жылжуы мен жарық көруі, яғни, кітаптар, фильмдер, белгітас-тар мен ескерткіштер, үй-жай орындары мен кесенелер көтерілуінде қомақты қаржымен көмектесіп қана қоймай, жазба жұмыстарында ақыл-кеңесін беріп атсалысып жүрген көптеген мемлекеттік марапаттар иесі, Баянауыл ауданының құрметті азаматы Ғаббас Бектұров екенін бөле-жара айтып өткенді жөн көрдім. Әрине, бұл еңбектер «ТҰЛҒА-ТАНУ» саласын жаңа қырынан көрсетсе, болашақ ұрпаққа тәлімді тәбәрік болып жетсе, көкіректегі қылтиған көп ойдың көңілден шыға орындалғанын көрсек деген үкілі үмітіміз бар.

Қадірлі оқырман! Мақалада негізінен еркек кіндікті-дегі жетінші ұрпақта тылсым күштің күдіреті қайталана-ды-ау деген оймен ататек тізбегімен Шорман биге қатысы бар тарихи тұлғаларға тоқталып отырмыз. Осының Анай биге қатысты нүктесін тағы бір жетінші ұрпағы – Есік қорғанындағы дүниені дүр сілкіндірген, 4 мыңға жуық алтын әшекейлермен (барыс, бұлан, таутеке, арқар, ат, түрлі құс бейнелері) безендірілген, бүгінгі күні біздің Тәуелсіз еліміздің символына айналған «Алтын адамды» тапқан, 2024 жылы 100 жасқа толатын археолог-ғалым Кемел Ақышевпен қойсақ деймін.

Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, тарих ғылымдарының докторы, профессор Кемел Ақышев та туған ауылымыздағы Әужан Керегетасының баурайында өмірге келген. Шорман әулеті мен Сәтбай әулетін қосатын тарихи тұлға, яғни, әкесі Ақыш – Мұса мырзаның інісі Әужаннан туса, анасы Ғазиза – академик Қаныш Сәтбаевтың туған апасы, Имантайдың қызы.

Әлемге әйгілі «Алтын адамды» неге басқа бір ғалым ашпады? Неге әлемдік маңызы зор жаңалықты ашу бақыты археолог Кемел Ақышевтің маңдайына бұйырды?! Әй, бір тылсым күш бар-ау...

Ата тегіне келсек: АНАЙ БИ – Мырзағұл – Сәти батыр – Күшік – Шорман би – Әужан – Ақыш – КЕМЕЛ. Жетінші ұрпақ КЕМЕЛ – ШОРМАН БИДІҢ ШӨБЕРЕСІ БОЛЫП КЕЛЕДІ!

IV Шорман бидің хан әулетімен құдандалы болуы және Шота шежіресіне шолу

Мақаламыздың ортасында айтылған ойға оралайық, яғни, Шорман бидің Абылайхан әулетімен құдандалы болуы бұрынғы асқақ абыройдың одан әрі артуына жол ашты.

1781 жылы Абылай хан о дүниелік болғаннан кейін, орнына баласы, Орта жүздің соңғы ханы Уәлихан отырып, 40 жылдай хандық құрды. Уәлиханның төртінші әйелі, 1783 жылы туған Айғаным 16 жасында, яғни, 1799 жылы хан ордасына келін болып түсті. 21 жыл отасқан күйеуі қайтыс болғанда, 37 жастағы Айғаным 9 баласымен қалады. Балаларының бірі – Шыңғыс 10-ға тола бастаған кез болатын. Айғаным ханым осы ұлын ерекше әс көтеріп, зор үміт күткен екен. Шыңғыс та бөлекше болмыста ержетіп, кейін Ақкелін атырабындағы аты шыққан Шорман бидің күйеу баласы атанды.

Кезінде Шорман есімін лепес қылған Уәлихан уақыт өте келе сол Шорман бимен құдандалы болам деп ойлады ма екен?! Тарихтан мәлім, кеңес үкіметі бай-шонжар деп Шорман әулетін қуғынға ұшыратса, хандар әулеті де қағажудан қалыс қалмады. Төңіректегі жұртына қорған болған

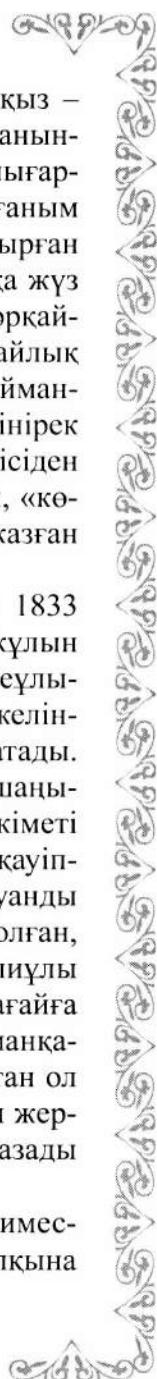
Шорман би мәңгілік мекен еткен қорым енді ғана табылып жатса, Уәлихандікі тәуелсіздік жылдары ғана анықталды. Ханның жерленген орны Бурабайдағы бас хан ордасының маңынан немесе екінші ордасы болған Сырымбеттен емес, Зеренді ауданындағы Қарақалпақ қыратынан табылды.

Уәлиханның анасы Сайман ханым – қарақалпақ бегінің қызы, Абылай ханның екінші әйелі. Сондықтан Уәлихан анасының қасына жеткізіліп, жерленген. Кейіннен патша үкіметінің генерал-майоры болған шөбересі Сұлтанғазы Уәлиханов 1903 жылы орнатқан құлпытас табылып, онда араб әріптерімен Уәлиханның аты-жөні, туған-өлген жылдары (Хан Уәли Абылайханұлы, 1737-1820 жж.) жазылғаны арқылы жатқан жері анықталып, тек 2008 жылы Уәлиханның 270 жылдығына деп үлкен кесенесі көтерілген.

Уәлихан Абылайұлы өмірден озғаннан кейін, 1822 жылы патша өкіметі «Устав о Сибирских киргизах» атты құжатты іске қосты. Бұл жарғының негізінде 1824 жылы Көкшетау, 1833 жылы Баянауыл, 1834 жылы Аманқарағай және т.б. сыртқы округтері (дуандары) құрылды. Дуандарды аға сұлтан мен 3-4 заседательдері (қазылары) басқарды. Бұлар 1822 жылы құрылған Омбы облыстық басқармасына қараған болатын.

1824 жылы Уәлиханның ісін жалғастырушы Айғаным ханымның өтініші бойынша І Александр патша арнайы бұйрықпен Сырымбетте қыстау, ішінде үлкен үй, мешіті, қонақ үйі мен бес бөлмелі бала оқытатын мектеп салғызып берген. Бұл тарих беттерінде ХІХ ғасырдың сәулеткерлік өнеріне жататын «Айғаным қонысы» деген атпен қалды.

Сол жылдары «Орыс патшалығының ханзадасын қарсы алу жабдығымен Омбыға келіп, өзге сұлтандармен қатар Ертіс жағасына үй тіккенде, Айғаным ханым Баянауладан келген Күшіктің Шорманымен жақынырақ жүріп, екеуі

құда түсіседі: күйеу – Айғанымның ұлы Шыңғыс, қыз – Шормандікі, аты – Зейнеп» деп, «Аққан жұлдыз» романында жазушы Сәбит Мұқанов суреттеп өтеді. Жазушы шығармасына арқау болған деректі жалғастыра түссек: «Айғаным баласы Шыңғысқа Шорманның қызы Зейнепті айттырған соң, Шорман би Сырымбеттегі Айғанымға құдалыққа жүз әсем салт аттымен, парлап жеккен отыз тарантаспен, әрқайсысына үш аттан жеккен бес пәуескемен келген. Байлықпен баршылықтың көрінісі – арғымақтарға жеккен саймандардың бағасына пұл жетпейді», – дейді. Немесе кейінірек Зейнепті ұзатқанда «көшкенде көлігі» деп 25 түйе, «кісіден сауын мен соғым сұрамасын» деп 100 шақты жылқы, «көгені де кем болмасын» деп 500-дей қой берген» деп жазған атақты жазушының сөзіне иланбасқа шара жоқ.

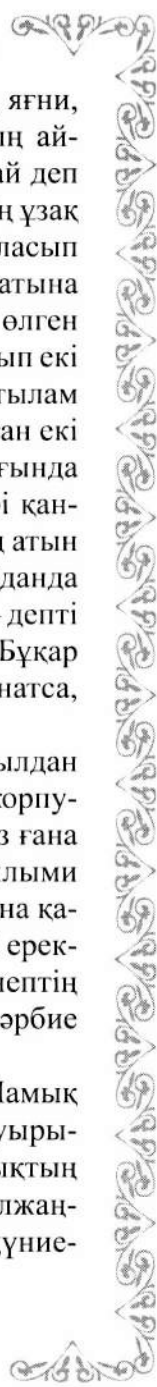
Бұл аралықта Батыс Сібір бас губернаторы 1833 жылғы 1 қарашадағы жарлығымен Шорман Күшікұлын Баянауыл сыртқы округінің аға сұлтаны Шоң Едігеұлының орынбасары етіп тағайындайды. 1834 жылы Ақкелінді мекен еткен Шорман бидің елі Зейнеп қызды ұзатады. Зейнеп ханның екінші ордасындағы Айғанымның шаңырағына келін болып түседі. Сол жылдары патша үкіметі Абылай ханның Қасымнан туған ұлы Кенесарыдан қауіптеніп, Құсмұрынның дөңіне әскерлік бекініс салып, дуанды Аманқарағай атайды. Бұл кезде жас болғанмен бас болған, дуанның аға сұлтаны ретінде 23 жасар Шыңғыс Уәлиұлы жаңа үйленген келіншегімен Сырымбеттен Аманқарағайға қызмет бабы бойынша аттанады. «Аз уақыттан соң Аманқарағай Орынбор өлкесіне өткеннен соң, Шыңғыс сұлтан ол арадан қыстауын Обаған өзенінің орта тұсына жақын жердегі «Күнтимес» аталатын жерге көшіреді», – деп жазады жазушы.

1835 жылдың қараша айының басында осы Күнтиместегі Шыңғыстың шаңырағында кейін бүкіл қазақ халқына

аты әйгіленетін Шоқан Уәлиханов шырылдап дүниеге келді. Орта жүздің соңғы ханының немересі ғана емес, Шорман бидің тұңғыш жиеніне сол өңірдегі белгілі Қалқай ишан ырымдап Мұхаммед пайғамбардың күйеу баласы, атақты Әзірет Әлінің батыр баласы Мұхаммед-Ханафияның есімін береді. Сол заманда қос атты беру дәстүрлі болатын (мұндай қосақталған есімдер қазақтың маңдайалды атақты адамдарына берілгені, өсе келе басқа есіммен еркелете аталуы, мысалы, Қаныш Сәтбаев – Ғабдұл-Ғани). Кейіннен анасы Зейнеп әкесі Шорманға ұқсас Шоқаным деп атады ма, әлде әжесі Айғаным зерек немересінің жанында шоқиып отырып небір қызықты ертегілерді тыңдап отырғанына қарап, шоқиған Шоқыбайым, Шоқашым дегенінен Шоқан болды ма, бұл тек енді бір жаратқанға ғана аян дүние.

Шорман би өз есімінен бір-екі әрпі ғана айырмасы бар Шоқанның маңдайынан иіскеп, батасын берді ме екен деген жорамал туралы жоғарыда айтқан болатынбыз. Күзде туған Шоқанға, оның үстіне сонау алыстағы Құсмұрынға (қазіргі Қостанай облысы) Шорман бидің бәйбішесімен баруы қыста қиындау болғаны күмән келтірмейді. Ал келесі 1836 жылдың жазында барды деп ойласақ, ол кезде Шоң би дүниеден өтіп, орнына талас жүріп жатқан кез болғандықтан, бұл да неғайбыл-ау деген ой туады. Тек Зейнептің Шоканды алып төркіндеп еліне келуі немесе Сырымбетте Айғаным әженің немересінің тұсаукесер тәй-тәйін көрсетем деп құда-құдағиларын арнайы шақыруы себеп болуы мүмкін. Бұл сол кездегі мүмкін болатын жалғыз кездесу, себебі келесі жылдың көктемінде Шорман би Баянауыл дуанының аға сұлтандық қызметін жеті ай ғана атқарып, аяқ астынан 49 мүшел жасында өмірден өткен болатын.

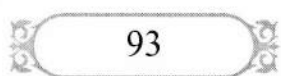
Дегенмен анық бір дүние бар, ол – аңызға бергісіз Бұқар жырау бабамыздың Абылай ханның түстерін жоруы және олардың өмірде айдан анық орындалуы. Енді соның

біріне қысқаша тоқталсақ. Бұл Шоқан мен Кенесары, яғни, хан ұрпақтарына тікелей қатысы туралы. Абылайдың айтып берген түсін «Көмекей әулие» ойлана келіп былай деп жорыпты: «...Қырыққа келмей табытта жатсаң – өмірің ұзақ болады екен. Басыңа жалау тігіліп, үш бірдей топ таласып жатса, үш жүзге бірден хан болады екенсің. Бірақ хан атына ие болғанмен, халқына ие бола алмайды екенсің. Сен өлген күні үшеуі үш жаққа ыдырап кетеді екен. Табытта жатып екі бүйіріндегі арыстан мен айдаһардан қалай қашып құтылам деп қорықсаң, өле-өлгенше еліңнің екі бүйірінде тұрған екі мемлекетке жалтақтаумен өтеді екенсің. Ал аяқ жағында тұрған үрім-бұтағыңның ішінен бірі құран оқып, бірі қанжар қайраса, Уәлидің ұрпағынан тараған бір тұқымың атын қағазда, ал Қасымнан шыққан бір ұрпағың атын майданда қалдырады екен». «Сонда мен өзім қайда қаламын?» – депті Абылай. Оған Қаржастың Алтынторысынан тараған Бұқар баба: «Басыңа үш жалау босқа тігілді ме? Ісінді ел ұнатса, үш жүздің жүрегінде қаласың», – деген екен.

«Қағазда атын қалдырған» Шоқан небәрі 29 жылдан аса өмір сүргенмен, 12 жасында Омбыдағы кадет корпусына оқуға келгенде бір ауыз орысша білмей келіп, аз ғана уақыт ішінде сол тілді орыстан артық меңгеріп, ғылыми жаңалықтарымен Ресей түгіл, тіпті Еуропаны да аузына қаратып, Қазақ елінің мақтанышына айналды. Осындай ерекше дарынды тоғыз ай толғатып, өмірге әкелген Зейнептің өзі қандай болған, қай ортада өсіп, қандай тәлім мен тәрбие алған деген сауалдар да туары даусыз.

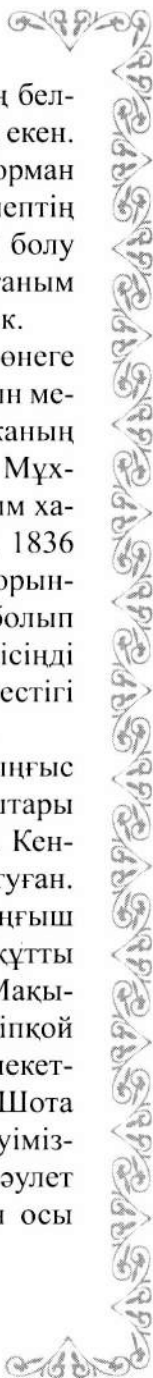
Зейнеп туған кезде Шорманның шешесі Мамық «жалғыздан туған тұңғыш немерем» деп, бірден бауырына салып, әжесінің қызы ретінде өсіреді. Әжесі Мамықтың бауырында өскендіктен, еркелігі де бар Зейнептің шолжаңдығы ұзатылардан бір жыл бұрын үлкен анасының дүниеден озғандығы әсер етіп, аздап басылғандай болады.

Зейнеп сымбатты да көрікті қыз, тұқымына тартып ірі денелі, бойшаң болып өседі. Сыртқы пішіні шешесі Топайға (кейбір кітаптарда Топан, ал айналасы мен күйеуі Топыш деп еркелеткен дейді) ұқсап, әсіресе, оның «аппақ жұмыртқадай сұлу өңі анасынан аумай қалған» деген ел арасындағы сөздер құлағымызға жеткен-тін. Сөз ретіне қарай айта кетейік, қазіргі Мұса Шорман ауылы мен Қаныш Сәтбаев атындағы елді мекен ортасында Топай атты жердің аты бар.

Кіндік қанымыз тамған жердің ертеректегі аты Ақкелін болысы және ауылдың жанындағы тауымыз Ақкелін деп аталғандықтан, үлкендердің бұл туралы айтқандарын ықыласпен құлаққа құятынбыз. Соның дұрыстау дегенін, яғни, Ақкелін атауының бірнеше түрлі әңгімелерінің ішіндегі Топыш сұлуға қатысты түрлемесін тарихшы-ғалым Жамбыл Артықбаев өзінің «Баянауыл» атты кітабында әдемі суреттей отырып баяндап өткен. Осы сұлу да ерке Топыш – Шорман бидің қалап қосылған жан жары, бәйбішесі және жалғыз әйелі. Сол кездегі шарифат заңы бойынша төрт әйел алуға мүмкіншілігі болса да, Шорман би тоқал алмаған. Мұны баласы Мұса мырза Шорманұлы да жалғастырып, Қуандық руындағы Қарекенің қызы Нағжан бәйбішемен тоқтаған (2018 жылы Мұса Шорманұлының кесенесін көтеру барысында мырзамен қатар жатқан Нағжан бәйбішенің басына да граниттен арнайы құлпытас қойған болатынбыз). Атақты Жаяу Мұсаның шешесінің есімі де Нағжан екенін Мәшһүр Жүсіп өз еңбектерінде жазып өтеді.

Ақкелін атауын әкелген Топыш бәйбіше күйеуі Шорманға өзіне тән назды үнімен сөз айтқанда: «Әу, Бала би-ау» деп бастайды екен. Бұл да бір Мамық ананың (Күшіктің әйелі) енесі атақты Баяу бәйбішенің (Сәти батыр жұбайы) сарынын білдіретін болса керек. Заманында Шорманның әжесі Баяу бәйбіше аң аулауға кеткен отағасының жоқтығын

білдірмей, сегіз күн Наурызнама жасап, Баянауылдың белгілі биі Едігені (Шоң бидің әкесі) жүз кісісімен күткен екен. Міне, осындай әже мен ананың тәлімін көрген Шорман би мен жұбайы ақылды Топыш қыздары – сұлу Зейнептің бойына әке-шешенің жақсы жақтарын сіңіре білген болу керек. Әрине, Зейнеп келін боп түскен соң, енесі Айғаным ханымның да «колынан өткендігі» өз алдына бір бөлек.

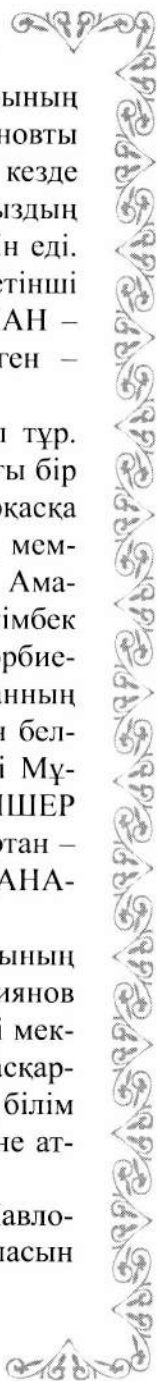
Айғаным ханым – өз атына сай лайықты үлгі-өнеге көрсеткен ана, әйгілі Абылай ханның келіні, Есіл бойын мекен еткен белгілі Мәлім қажының ұлы Сарғалдақ қожаның немересі. Төртінші атадан атақты жазушы, кемеңгер Мұхтар Әуезов осы Айғаным ханыммен туысады. Айғаным ханым мен Шорман би отбасы өте жақсы араласыпты. 1836 жылдың көктемінде Шоң би дүние салғанда, оның орынбасары Шорман би Баянауыл дуанының аға сұлтаны болып сайланғаны белгілі. «Ұлың – ырысыңды, қызың өрісіңді кеңейтеді» деген сөздің де осы оқиғаға әсері әрі сәйкестігі болса керек.

Зейнеп «сары қарын» бәйбіше болғанынша, Шыңғыс сұлтанмен ұзақ жылғы отасқандарында, тұңғыштары Шоканнан кейін де 6 ұл мен 7 қызды өмірге әкеліпті. Кенжелерінің өзі Нұрмұхамед (Қоқыш) 1859 жылы туған. Осындай алтын құрсақты ана – Шорман бидің тұңғыш және жалғыз қызы Зейнеп хан ордасында алдымен құтты келін, кейіннен Ақ әже атанғандығын маған ұрпағы Мақыдан (шын аты Әбілмақыжан – қазақтың тұңғыш кәсіпқой суретшісі) тарайтын аса көрнекті архитектор, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, ҚР Елтаңбасының авторы Шота (шын есімі Шот-Аман) Уәлиханов 2005 жылғы кездесуімізде айтып берген болатын. Сонымен қатар, өзінің сәулет зертханасында «Ақ әже» деп атаған үлкен жобасын осы Зейнеп әжесіне арнағанын да қоса айтып еді...

«Қоңырат қызы Бөртеден туған Жошыдан бастап, Қаржас қызы Зейнептен туған Шоқанға дейінгі хан тұқымында қаны араласпаған кім бар?» – деген Шота Ыдырысұлы Уәлиханов Шорман бидің туған жиеншары Ыдырыстың баласы болып табылады. Ататегіне келсек, жетінші атасы атакты Қанішер Абылай, заманында ата жауы жоңғар-қалмақтардың жекпе-жекте ғана емес, қан майдан ортасында да қанын судай ағызған батыр-сұлтан болыпты. Осындай батыр атасының есімін әйгілі Әбілмансұр «Абылай, Абылай» деп ұрандап жауға шауып, өзі де Абылай атанғанын тарихтан білеміз. Осы Абылайлардың ұрпағы Шота ағамыздың жеті атасына келсек: ҚАНІШЕР АБЫЛАЙ – Көркем Уәли – Абылайхан – Уәлихан – Шыңғыс – Мақы – Ыдырыс – ШОТА УӘЛИХАНОВ.

Биыл 90 жылдығы аталып жатқан қазақтың біртуар перзенті, сәулет өнерінің саңлағы, тума талант иесі, мемлекет және қоғам қайраткері, марқұм Шота ағамыздың ұлтына өлшеусіз еңбек сіңіргені, оның ақыл-ойынан туған болмысы бөлек ескерткіштер бүгінде қазақ сәулет өнерінің айрықша үлгісіне айналып, өнері де, өмірі де өнегеге толы болып, қайталанбас туындыларын сан ғасырлар бойы ұрпақ игілігіне жарайтындай қылып қалдырғандығы – бүгінгі замандастарына зор мақтаныш. Бұқар бабамыз жорыған Абылай бабасының түсіндегі атын «қағазда қалдырған» Шокан Уәлихановқа Алматының, «майданда қалдырған» Кенесары Қасымовқа Елорданың төрінен тұрғызған ерекше еңселі ескерткіштердің авторы да Шота ағамыз. Бұл да бір тылсым дүниенің сөз жетпейтін сәйкестігі ме, әлде ұрпақтық парыздың қастерлі қасиеті ме?!

Ал Кенесары ханның ақиқатын, жалпы Қазақтың XIX ғасырдың 20-40-шы жылдарындағы тарихын Кеңес заманында жазған және сол үшін жазықсыз 25 жылға

сотталған, 31 жасында ең жас тарих ғылымдарының докторы атанған баянауылдық Ермұхан Бекмахановты бүкіл Қазақ Елі біледі. Ата-бабасы Баянауылға қай кезде қоныстанғанын білмеймін, алайда Ермұхан ағамыздың да фамилиясы Уәлиханов деп жазылуы толық мүмкін еді. Себебі ата тегін тізбелесек, бұл тарихи тұлғаның жетінші атасы бергі Абылайхан болып шығады: АБЫЛАЙХАН – Уәлихан – Тәуке – Жанпейіс – Жанбөбек – Беген – Бекмахан – ЕРМҰХАН БЕКМАХАНОВ.

Шоқан, Шота, Ермұхан бір Уәлиханнан тарап тұр. Шота ағамыздың жетінші атасы арғы Абылайдың тағы бір жетінші ұрпағы – елімізге танымал педагог, талай маркасқа тұлғаларды (Білім министрі Қожахмет Балахметов, мемлекет және қоғам қайраткерлері Еркін Әуелбеков, Аманолла Рамазанов, академик Евней Бөкетов, ақын Кәкімбек Салықов, сәулетші Шота Уәлиханов) тәлім беріп, тәрбиелеген Мұсахан Қанапиянов. Бұл мектепте Қазақстанның ұзақ жылдар Министрлер Кеңесінің төрағасы болған белгілі тарихи тұлға Байкен Әшімовпен бірге қызметті Мұсахан ағамыз атқарған. Ата-тегінің тізбегі: ҚАНИШЕР АБЫЛАЙ – Жәңгір сұлтан – Сұлтанбет сұлтан – Тортан – Қасым – Шыңғыс – Қанапия қажы – МҰСАХАН ҚАНАПИЯНОВ.

Төре аталған хан тұқымдары бірін-бірі оқытқанының бір куәсі – Шота ағамызды ұстазы Мұсахан Қанапиянов алдымен қасиетті жер – табиғаты сұлу Сырымбеттегі мектепте сабақ беріп, сосын Көкшетау қаласында білім басқармасында басшы болғанында жағдайын жасап, жоғары білім алу үшін Мәскеуге аттандырып, даңғыл жолға түсуіне атсалысқан.

Кейінірек Мұсахан Қанапиянов Көкшетаудан Павлодарға қоныс аударып, Ертіс-Баян өңірінің білім саласын

дамытты. Өмірден небәрі 44 жасында өткен марқұм Мұсахан ағамыздың ел алдындағы атқарған зор еңбегін ескеріп, 2019 жылы Павлодар педагогикалық университетінің колледжіне есімі берілді. Ескерткіш-бюсті колледж алдына орнатылды.

Мұның алдында 2017 жылы бабасы Сұлтанбет сұлтанның үй-жайы Павлодар қаласында менің ұсынысыммен қалпына келтірілді. Үш ғимараттан тұратын нысан ағаштан салынып, бүгінгі таңда үлкен тарихи кешен болып, ғылыми-танымдық орталыққа айналуына менімен бірге атсалысқан ұрпақтары – «Халық баласы» атанған шебер ұйымдастырушы Жұмабек Қамзин басқарған төре ұрпақтары болды.

Сұлтанбет сұлтан – Абылайханның немере ағасы. Шекара мәселесіндегі көптеген түйткілді дауларды қазақ хандығының мүддесіне тиімді шеше білген мәмілегерлігімен аты тарихта мәлім. Сұлтанбет сұлтан тарихи орнын қалыпқа келтіру ісі – ел бағасын оңынан алған үлкен жоба. Зиялы қауым, жан-жақтан келетін ресми қонақтар ғана емес, дүйім жұрт, жастар жиі баратын тағылымды орынға айналды. Бұл жобаларда меценаттық ролін толықтай атқарған еліміздегі белгілі мәдениет әрі қоғам қайраткері, композитор, сонау Сырымбетте туған Ерұлан Қанапияновтың орны бөлек. Ерекең екеуміз Шота ағамыздың зор еңбегінің жоғары дәрежеде бағалануын қалап, қолымыздан келгенше қажетті арнайы хатты да дайындап, тиісті жерге ұсындық. Әрине, хатқа алғашқы болып қол қойған, ол – Олжекең! Қазақстанның Еңбек Ері, ақиық ақын Олжас Сүлейменов жан досына деген ықыласын алдымен білдірген болатын. Тек үлгермедік, Шота ағамыз 90-ға аз ғана толмай, бақи дүниеге аттанып кетті.

Заманында Олжабай батыр Шота ағаның бабасы Абылайдың ақ туын желбіретсе, кейінгі ұрпақтары – Тәуел-

сіз Қазақстанның көк туының биікте желбіреуіне үзенгілес жүріп үлес қосып, болашақ ұрпаққа баға жетпес туындыларды сыйлаған біртуар мақтаныштары, есімдері қазақ халқы тарихының бетінде алтын әріптермен жазылған асқақ та атпал азаматтары. Соның тағы бір көрінісі – Шота ағаның шоғыр ескерткіштерінің ішіндегі ең шоқтығы биігі – Алматыдағы Тәуелсіздік монументі. Тәуелсіздіктің 5 жылдығына орай ашылған 34 метрлік монумент Қазақ Елі егемендігінің басты нышанын сипаттайтын ескерткіш болып тарихқа енді. 28 метрлік текшелі дінгек тастың үстіне 6 метрлік қанатты барысқа мінген «Алтын адам» Ұлы Даланың даңқын асқақ етіп, көк аспанында шарлайды.

1969 жылы Шорман бидің шөбересі, археолог Кемел Ақышев ашқан «Алтын адам» 1996 жылы Шорман бидің дегеншары, сәулетші Шота Уәлихановтың арқасында Қазақстанның символы болып биік тұғырға қонды!

V Ізгілікті ізді іздейік

Шорман бидің ізгілікті ізі игілікті істерімен тарихта қалғандығын және оның еліне жанашырлығын, азаматтық мінезін, оқу-білімге тарту жұмысын Мұса бастаған балалары, Сәдуақас қостаған немерелері жалғастырды.

Шорман мен жары Топайдан қызы Зейнептен (1816 ж.) басқа ұлдары Мұса (1818 ж.), Мұстафа (1820 ж.), Иса (1824 ж.), Әужан (1826 ж.) туған. Бұл төрт ұлдың әрбіреуінің орны барын ақынның сөзімен жалғар болсақ:

«Шорманнан туған екен төрт асыл тас,

Дәуірлеп орнап отыр мал менен бас.

Мұстафа, Әужан, Иса, Мұса мырза,

Ығыңды паналаған дос пенен қас»...

Сөйтсе де мұрагерлерінің ішінде ерекшесі Мұса мырза болғандығы тарихтан белгілі. Бұл туралы көптеген мақа-

лалар ғана емес, әсіресе, соңғы жиырма жылдықта жарық көрген кітаптар куә.

Шорман бидің тұңғыш ұлы Мұса мырза туралы әйгілі Біржан салдың мынадай өлеңі бар:

«Ассалаумағалейкум, мырза Мұса,

Жүзіңді бір көруге едім құса.

Қуандық, Сүйіндіктің қазығысың,

Кешегі өтіп кеткен әкеңе ұқса» ...

Дәл осы Мұса мырзаның өмірі әкесі Шорман биге ұқсап қана қоймай, 66 жыл ғұмырында халқы мен еліне жасаған жақсылығы ұшан-теңіз болды. Бүкіл Баянауыл дуанын Ақкелінде 1853 жылы салына бастаған үй-жайының қонысында өмір сүре отырып басқарды. Мұны төрт асыл тас атанған інілері қостап, Сырымбеттегі Зейнеп әпкесі мен Шыңғыс жездесі де алыстан жанашыр болғандығы сөзсіз.

Зейнептен туған 14 жиенінің (Шоқан 1835 ж., Жақып 1837 ж., Бәдіғұл 1838 ж., Ракия 1840 ж., Мақы 1845., Махмет 1849 ж., Нүрида 1850 ж., Мұхамедия 1852 ж., Шәрбану 1853 ж., Қозыке 1854 ж., Әпиэ (? ж.), Бапыш (? ж.), Тәжібай (? ж.), Қоқыш 1859 ж.) өзі неге тұрарлық. Әрине, ерекше қарым-қатынас жиендерінің үлкені Шоқанмен болғандығы туралы жазбалар жетерлік. Соның бірі – академик Әлкей Марғұланнның еңбегінде Шоқан Шыңғысұлының нағашысы Мұса Шорманұлына жазған 30 шақты хатын көзімен көргендігі және хаттардың бәрі де «Аяулы мырза ағамызға...» деп басталатындығын жазуы (осы сөздерді негізге ала отырып, Шоканның атынан Мұса мырза кесенесінің басында гранит тасқа жеке жазып қойдық).

Өмірлік тәжірибесі мол Мұса мырза Шоканның ақылшысы, жол көрсетушілерінің бірі болғаны да анық. Шоқан арқылы Мұса мырза өзі де орыстың прогрессивті көзқараста болған озық ойлы адамдарымен танысты. Сырымбет-

тегі жездесі Шыңғыстың отбасымен өмір бойы сыйласып әрі сырласқан ерекше жылы қарым-қатынас өмірден өткенше үзілмепті.

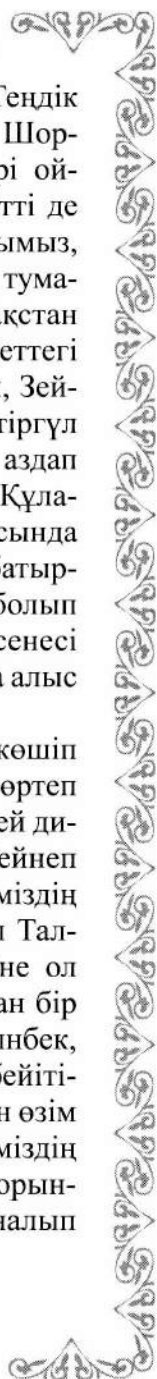
Шоқанның қайтыс болғанын естіген Аккелін елінен Имантай Сәтбайұлы мен Сәдуақас Мұсаұлы бастаған адамдар Жетісудың Алтынемел жотасының етегіндегі Көшен-Тоған шатқалында қоныстап отырған Тезек төренің ауылына барған деген ауыл қарияларының әңгімелерінен құлаққағыс болғанбыз.

Шоқанның ерте қайтыс болғанына қатты қайғырған нағашысы Мұса Шорманұлы көп жылдар бойы Омбы әкімшілігіне хат жолдап, тіпті арнайы барып, ғалымның қабіріне ескерткіш тұрғызу мәселесін көтерген. Осы табандылығының арқасында Шоқан қайтыс болғаннан 16 жыл өткенде ғана 1881 жылы Жетісу әскери округінің генерал-губернаторы Г.А. Колпаковскийдің пәрменімен мрамордан белгітас қойылған. Белгітастағы мәтіннің авторы Түркістан әскери округінің басшысы, Шоқанға деген құрметі жоғары генерал фон К.П. Кауфман болатын (қазіргі ескерткіш белгі 1958 жылы тұрғызылған, біздер ол жерде 2005 жылы болдық).

«Мұса Шорманұлының қартайған шағында да Шоқанның атын айтқанда екі көзінен жас парлап отыратынын көзі көрген Г.Н. Потанин жазады», – дейді Шота ағамыз. Шоқанның қысқа өмірінде жасаған ғаламат еңбектерін және жеке өмірін насихаттауда құрдас досы, саяхатшы-географ, ғалым-этнограф, жерлесіміз Григорий Потаниннің орны ерекше. Григорий Николаевич Аккелінде Мұсаның, кейіннен Сәдуақастың шаңырағында, сол сияқты Сырымбетте Шыңғыстың, кейіннен балаларының отбасында бірнеше рет болған. Бұл бір-бірінен айнымас екі ауылдың екі өлкеде болғанына қарамастан талай майталман маркасқалар осы қастерлі топырақтарды табанымен басқандығына кәрі тарих куә.

Шорман би мен күйеу баласы Шыңғыс арқылы басталған құдалық, кейіннен әулеттердің ұрпақтарымен қарама-қарсы құдалыққа ұласқандығы – Баянауылдың Аккеліні мен Көкшетаудың Сырымбетін жақындастырғаны сондай, жоғарыдағы Біржан салдың ізін басып, сонау Сырымбеттен Ақан сері де Аккелінге келіп, Шорман бидің немересіне «Жігіттің падишасы Әмір Темір...» деп «Майдақоңыр» әнін арнаған. Сәдуақас Шорманұлы жан жолдасы, ғаламат зор дауысты әнші Жарылғапберді Жұмабайұлымен Аккеліннен аттанып, Сырымбеттен алғашқы жары Нүриданы әкелерде Зейнептің тағы бір ұлы Қозыкеден (Сақыпкерей) дүйім елге белгілі «Топайкөк» әнін үйреніп, Баянаулаға Жарылғапберді әкеп жайғаны туралы архитектор Шота Уәлиханов кітабында жазылады. Кейбір деректерде бұл әнді Жарылғапберді Жұмабайұлы шығарған деп те жазылады.

Жаяу Мұсаның жас кезінде Сырымбетте Шоқанмен, інісі Жақыппен дос болғанын баянауылдық жазушы Зейтін Ақышевтың «Жаяу Мұса» романынан білсек, атақты әні «Ақ сисаның» өмірге келуіне Аккелінде болған тосын оқиғаның себепкері – Аккелін ауылының болысы Шорманның Мұстафасының әнге қосылуы куәгер. Сөз ретіне қарай айта кетейік, атақты әнші Майра Шамсутдинова Аккелінге Мұсаның немересі Жәржанға күйеуге шығып, келін болып түскен. Орыстың қаншама озық ойлы, белгілі адамдары (К.К. Гутковский, А.К. Гейнс, Н.М. Ядринцев, Г.Н. Потанин және т.б.) Аккелін мен Сырымбетте, осы екі әулеттің аркасында талай рет болған. Қасиет қонған екі кішкентай ғана ауылдың арасындағы соқпақ жолдың бастамасын арғы заманда Бұқар бабамыз сырқаттанғанын естіген Абылай хан Бурабайдағы Хан Ордасынан ақ боз аттарымен жеделдете келіп, көңіл сұрағандығы, яғни, бұл тұлпарлардың дүбірімен салынған сара жол десек те артық емес шығар.

Ақкелін ауылында (Кеңес үкіметі 1928 жылы Тендік ауылы деп атап, 90 жылдан кейін 2018 жылы Мұса Шорман есімі берілді) туып-өскен біздерді осының бәрі ойлантатын. Ата-бабаларымыз табаны тиген Сырымбетті де барып көрсек деген ойдың сәті 2009 жылы достарымыз, профессорлар Оралғазы мен Гуляның (Сырымбеттің тумасы) арқасында іске асты. Қазіргі кезде Солтүстік Қазақстан облысының Айыртау ауданына қарайтын Сырымбеттегі Хан ордасынан кейін, Айғаным әже, Шыңғыс сұлтан, Зейнеп әжеміздің бастарына зиярат жасауға жұбайым Әтіргүл екеумізді достарымыз апарды. Әрине, Сырымбеттен аздап шалғайлау жатқан Ақан сері, аудан орталығындағы Құлагер ескерткіші, Ағынтай және Қарасай батырлар басында да болып, құран бағыштадық. Сонда байқағаным, батырлардың басынан басқаларынікі өз дәрежесінде емес болып көрінді. Уақыт өте келе 2016 жылы Айғаным әже кесенесі бой көтерді. Ақан сері мазары жаңартылатын уақыт та алыс емес шығар.

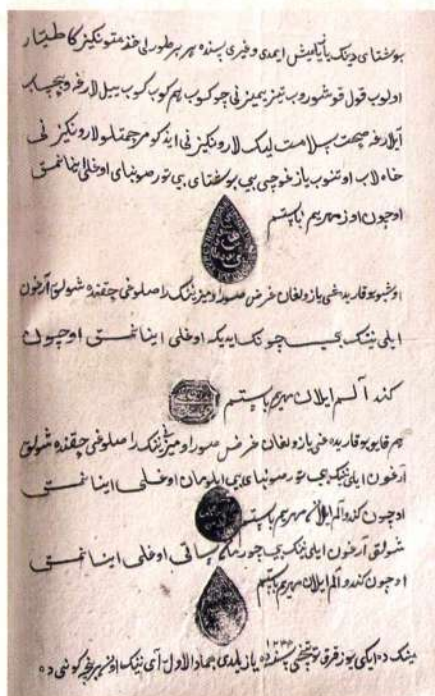
Ал екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Ресейден көшіп келген жетімдер үйінің балалары сыртқы қоршауын өртеп жіберген Шыңғыс төренің зираты (Сырымбеттегі музей директоры Құлбаев Уәлиханның айтуы бойынша) мен Зейнеп әжеміздің басын көтеру мәселесі – Шота ағамыз екеуміздің ортамызда болған оқиғаны еске түсіреді: 2005 жылы Талдықорғанның Алтынемел бойындағы Шоқан бейітіне ол кісі бастап бірге барған едік. Сол жерде бейіт басынан бір уыс топырақ алған Шота ағамыз: «Бауырым Алтынбек, мына бір шөкім топырақты Ақкеліндегі Мұса мырза бейітіне аманат ретінде апарып сал, аруағы риза болсын, мен өзім мына бір уыс топырақты Сырымбеттегі Зейнеп әжеміздің басына апарайын!» – деп еді. Аманатқа қиянат етпей орындаған миссиямыз кейіннен Мұса Шорман әулетіне арналып салынған кесене мен екі музейге ұласты.

1865 жылдың 23 сәуірінде (ескіше 10-ы) қайтыс болған Шоқан туралы «Жиырма тоғыз жарым ғана жас жасаса да, кемеңгер азаматқа айналған ұлы болған, біздің халық қандай бақытты десеңізші!» – депті тағы да Шота ағамыз. Алматының орталығында Қазақ Ғылым Академиясының ғимаратын салған Қазақтың Қанышы Ақкелін ауылында туса, Айғаным әжесінің бауырында Сырымбетте өскен Шоканның еңсәлі ескерткіші қарама-қарсы қатарласып ойға батып тұрғаны – мен үшін Ақкелін мен Сырымбеттің сиқырлы сырын айғақтап тұрғандай!

Осы екі киелі топырақтың әйгілі тарихи тұлғаларының тізіміне тоқталсақ, бастапқысына тікелей қатысы бар Бұқар жырау бабамыздан бастап, Шорман би, Мұса Шорманұлы, Зейнеп Шорманқызы, Сәдуақас Шорманов, Имантай би Сәтбайұлы, Әбікей Сәтбаев, Қаныш Сәтбаев, Кемел Ақышев деп, ал екіншісінде Айғаным Сарғалдактегі, Шыңғыс Уәлиханов, Шоқан Уәлиханов, Мақы Уәлиханов, Сақыпкерей Уәлиханов, Кәкімбек Салықов, Шота Уәлиханов, Қожахмет Балахметов деп кете береді. Бұл текті тұлғаларды биікке көтерген қайнар көз – ол БІЛІМ. «Білекті бірді жығар, Білімді мыңды жығар» дегеннің дәлелі – дәл осындай тарихи тұлғалар.

Шорман бидің салған сара жолының ізгілікті ізі ірі әрі ілкімді болғандығында күмән жоқ.

*Алтынбек НУХҰЛЫ,
ҚР Парламенті Сенатының депутаты,
Ұлттық Ғылым Академиясының академигі,
Қазақстан журналистер одағының мүшесі,
Баянауыл ауданының Құрметті азаматы*

Жоғарыдан төмен қарай төртінші – Шорман би Күшікұлының мөрі (құжатта Сәтиұлы делінген). Мөр ба-сылған мәтін мазмұны: «Шолақ Арғын елінің биі Шорман Сәти ұлы инанмақ үшін кенду елим (иланбак үшін өз қолымменен) мәһрим (мөрімді) бастым». 1244 (хиджра) жылы жумада әл-аууал айының он бірінші күні жазылды (біздіңше 1828 жылғы 18 қараша).

Дереккөз: Орталық мемлекеттік архив, ф. 338, оп. 1, д. 408, «Дело об открытии Баянаульского округа и установлении границы между Омской областью и Оренбургским ведомством», қосымша-мен сақталған құжат көшірмесі.

Құжат көшірмесін ұсынып, мәтінді қадим жазуынан аударған: арабтанушы Бағдат Дүйсенов.

Өлкетанушы Алтынбек Құрманов, жазушы, ақын Сайлау Байбосын, Саябек Саликов, Медет Жакин, Сейсенбек Ыдырысұлы немересі Алдияр Айбекұлымен, Қуаныш Смағұлов, Берік Асқаров; отырғандар: Әсет Абдуев, Мұсабек Сейсенбекұлы және ереймендік азаматтар – Шорман баба басында

Шорман баба ескерткішін көтеруге дайындық сапары. Мұрат Қопабаев, Әсет Макишев, Қайыржан Қияшов, Бегім Әкімов, Бүркітбай Бижанов, Мұсабек Сейсенбекұлы және ереймендік азаматтар

Мырзағұл батыр ұрпақтары Олжабай батыр рухына құран бағыштауда

Шорман би ескерткішін көтеруге ерекше еңбек сіңірген Ерейментау ауданы Күншалған ауылдық округіндегі «Нұр Алі» серіктестігінің директоры, Ақмола облыстық мәслихатының депутаты Бегім Әкімовке құрмет көрсетілуде (2022 жыл).

Шорман баба ескерткішінің ашылу салтанаты. Жазушы, өлкетанушы Сайлау Байбосын сөз сөйлеуде

Қаржас ұрпағы – кәсіпкер Еркін Біләлұлы Шорман бабаға арналған айтыс жүлдегері Рауан Қайдаровты марапаттауда. 2022 жылғы 23 шілде

Шорман баба тойындағы көкпар жеңімпаздарын марапаттау сәті. 2022 жылғы 23 шілде

Мырзағұл батыр ұрпақтарының
ақылшы ақсақалы – Ілдебай
Мұрсалов жұбайы Сәлимашпен

Шорман би ұрпағы –
Ахат Исин

Шорманның Исасынан
тараған ұрпақтар: Гүлнәр
Уәлиқызы (сол жақта) және
Ахат Исиннің балалары
мен немересі, 2022 жылғы
23 шілде

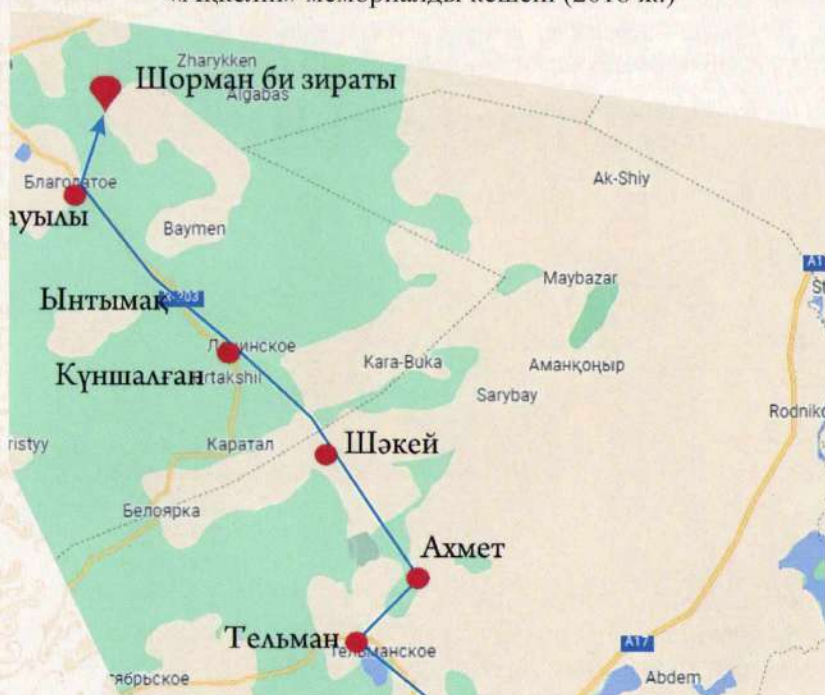
Шорман би және Мұса Шорманов бабалар есімдерін насихаттауда ерен еңбек сіңіріп жүрген ғалым, кітаптағы бірқатар зерттеулер авторы – академик Алтынбек Нухұлы.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының 165 жылдық тойына Мырзағұл ұрпақтары тіккен киіз үй. Солдан оңға қарай: Мұсабек Сейсенбекұлы, Жанаргүл Қадырова, Қайыржан Қияшов, Берік Асқаров, Ардашер Ахметов, Орал Ахметов. 2023 жылғы тамыз айы

Мұса Шорманұлының кесенесі орналасқан
«Ақкелін» мемориалды кешені (2018 ж.)

Шорман би зираты орналасқан жердің картасы

**МӘШҲҮР ЖҮСІП
КӨПЕЙҰЛЫ
ЖАЗБАЛАРЫНАН**

...Тарихи сабақтастық үзілмепті,
Тағдырдың алысса да тасқынымен.
Мысалы, Шорман биге Шоң атамыз
Жол беріп, жөн сілтеген жас күнінен.
Ал Шорман Мұса дейтін өз баласын
Білімнің асыраған астығымен.
Мұса Шорман Мәшһүрге ақ жол тілеп,
Даналықты таныған рас түрінен.
Зекебайдай атамыз бата алыпты,
Дәл осы Көпейұлы Мәшһүрінен.
Ол кісі Асығаттай азаматты
Жарысқа қосқан екен жас күнінен.
Асығат ағам баптап ед Аспанбекті,
Бал тамған акын болды рас тілінен.
Осындай сабақтастық сақталғасын,
Тосылмай алға қадам басты білем.
Атағы Баянтаудың аспандап тұр,
Баталы бабалардың дәстүрімен.

Рауан Қайдар

Шорманның жас кезі

Шорман деген кісі он үш жасында әкесі өліп, жетім қалып, «Шорман бала» атанған екен. Бас қосылған жерде әңгіме-сөзге кірісіп, аттыға – жол, жаяуға сөз бермей, «Шорман бұлбұл» атанған екен. Қаракесек, Төртуылдың басы қосылған жиында Тіленші биді алды-артын орап, сөйлетпейді дейді. Сонда Тіленші би айтқан екен:

– «Өзім асыраған текешік өзіме жау болды» деп осындайды айтқан екен-ау! – деп. Жұлып алғандай, Шорман бала айтты дейді:

– Жақсылық өз қолында болса, бірі – ақсақ, бірі – таз екі балаң бар ғой. Оны неге Шорман қыла алмай жүрсің? – деп.

Тіленші би дәнеңе дей алмай, ұялып қалды дейді.

Бұл Шорман би қасында бірнеше жолдасымен Қуандықта бір Атымтай деген байдың үйіне келіп, қону үшін бас салып кіріп келіп, отыра қалды дейді. Байдың өзі қарт кісі екен. Жамбасының астында бір тоқым бар, от басында жантайып жатыр екен. Әлекедей жалаңдаған бір тоқал қолды-аяққа тұрмай ұшып-қонып, от басында жатқан шалмен де ісі жоқ, төр алдында отырған қонақпен де ісі жоқ, бір кіріп, бір шығып, шаруасына айнала берді дейді. Байда үн жоқ, түн жоқ, қисайған бойымен қисайып жатты да қойды дейді. «Қонақ келді-ау» деген, «бұған жабдық қыл» деген байдан да ешбір сөз болмады, тоқалдың да ойы бөлінбеді.

Сонда Шорман би сөйледі дейді:

– Сүйіспеген қонақтың кім екенін білмейді, езу тартып күлмейді. «Су анасы бұлақ болар, сөз анасы құлақ болар. Адамның жаны денесіне қонақ болар, жанның жалғыз досы дүниеде тамақ болар» деген екен-ау! – дейді.

Сонда жантайып жатқан шал басын көтеріп алып:

– Уай, жаным-ай! Қатынға қадірі қалмаған, қағып төсек салмаған, қара көзден нұр тайған, қатынға қайрат бел тайған, қатын тілді алмаса, от басына жантайған деген осы болатұғын, – дейді.

Шорман би:

– Тойдым, тойдым, төркіндеген әйелді ерткен қосшы сықылды күйде тұрған кәріп екенсің! – депті.

Токал да сөз түрінен шошып, бар әлінше күтті дейді.

Тоқсан бидің Шорман биге айтқаны

Тоқсан би:

– Құлықтан туған құнаншадай, шыпшықтан туған тұмашадай екенсің, – деген екен. Сонда жас Шорман би былай деп жауап беріпті:

*«Құлықтан тусам, тұлпар шығармын,
Шыпшықтан тусам, сұңқар шығармын.*

Тамаша деген құс болады,

Бірде егіз, бірде сегіз табады.

Егіз болсам, сұңқар болып сөйлермін,

Сегіз болсам, (бүйе болып) қарныңды шағармын, – деген екен.

Шорман сөзі

Қуандық ішінде Құдайменде төренің жалғыз баласы қайтыс болып, ел-жұрты жиналып, жеті күндей басын көтере алмай жатқанда, Шорман келіп айтқан тоқтау сөзі:

*Құдайменде – төресің,
Хақтың ісін білесің.
Жалғыз бала өліпті,
Құдай сені көріпті.
Арғы бабаң – Барақ хан,
Жұртты аузына қаратқан
О да өтті дүниеден.
Бергі бабаң – Тұрсын хан,
Өтірік айтқан Қимас хан,
О да өткен дүниеден.
Одан соңғы Қайыр хан,
Кедей менен теңтекті
Көре-көре айырған,
О да өткен дүниеден.
Кел, төрем, күйзелтпе,
Бүйтіп еліңді бөгелтпе,
Беліңді көтер, іш асыңды!
Өлмеймін десең тұрып бақ,*

Өлем десең, міне, пышақ, – деп, лақтырып жіберіпті. Сонда Құдайменде төре басын көтеріп, Шорманға:

– Осы қайғым немен қалады? – деген екен. Сонда

Шорман:

– Қыран бүркіттің қияғында қалады,

Жүйрік аттың тұяғында қалады,

Сұлу әйелдің сипатында қалады, – деген екен.

Қаржас пен Қанжығалы дауы

(Бірінші нұсқа)

Нұрқан төре, Бапан би: Қанжығалының бірі – төресі, бірі – биі. Бұлардың заманында Төртуылдың адамы Шоң би мен Шорман би екен. Төртуылдың Қаржас деген еліменен Қанжығалы – Ерейментауға даулы болды дейді. Шуактың Ақшоқысы, Торғынбай шаты деген жер Қаржас қыстауы екен. Және Көдейбайдың баласы Өтебай Ереймен қыстап жүреді екен. Жер турасынан ұрыс-талас болып, Тұрсынбай баласы Боштай Шорманға болысып, Баянауладан қырық орыс алып шығып, Қанжығалы ұрыс-төбелес қылып, орыс мылтық атып, Қанжығалының жеті ері оққа ұшып өліп, осы даудың бітіміне бас қоспақ болып, Шорман Шоңға келді дейді:

– Керей, Қанжығалыға бітімге бас қосуға жүріңіз, – деп.

Сонда Шоң айтты дейді:

– Мен бармаймын, сен өзің бар. Екеуміз бірдей барып, бітіп қайтсақ, жақсы. Біте алмай қайтсақ: «Үйде кіміміз бар?» – дейміз. Сен барып бітсең, бітіп қайтарсың. Бітпей қайтсаң: «Үйде Шоңым бар!» – дейсің ғой. Менің саған ұстатқан бір сөзім: үш күнге шейін бітімге шықпай, бөгелгейсің. «Момынның ақылы үш күндік» деген сөз барды. Үш күннен соң Момын баласы ақылын тауысып, «өзің білге» келетұғын, – дейді де, Шоң үйде қала берді. Шорман барды, Айдабол, Қаржастан – әр табынан басты-басты кісілер барды. Керей, Қанжығалы болып ақылдасты: «Төртуылдан билікке кімді аламыз?» – деп. Шорманнан басқа билікке шығарлық кісісі жоқ:

– Шорманды аламыз да, – дейді. Онда Қанжығалы кісілері:

– Өзіміз Қаржаспен даулымыз. Қаржастың өз тұқымынан қалайша Шорманды аламыз? Басқа руынан алайықта, – дейді. Қанжығалы Сүгірәлі деген кісі тұрып айтты:

– Әуелі мен Шорманның өзін оңаша алып шығып, әділ ме, әділ емес пе, сынайын. «Әділ биде ата жоқ, тура биде туған жоқ, туғанына бұрған биде иман жоқ» деген. Шорман баладан ата жайын сұрайын. Шорман Қаржасқа бұра қате тиіп, ата тапса, әділ болмағаны. Егер Қаржасқа ата таппай дағдарса, шын әділдігі, – дейді де, Сүгірәлі Әбсапа бір төбенің басына шығып отырды да:

– Шорман бала маған жолығып кетсін, – деп шақыртып алып, қасына отырған соң:

– Осы, Шорман бала, сенің әкеңнің аты кім? – дейді.

– Менің әкемнің аты – Байкісі – Күшіктің күшігі, – дейді.

– Оның әкесі кім? – дейді.

– Сатыбалды – Тәтидің Тәтиі, – дейді.

– Оның әкесі кім? – дейді.

– Анай, – дейді.

– Оның әкесі кім? – дейді.

– Телі, — дейді.

– Оның әкесі кім? – дейді.

– Құлыке, – дейді.

– Оның әкесі кім? – дейді.

– Қаржас, – дейді.

– Қаржас әкесі кім? – дейді.

– Уай, Әбсапа әкей, «Өзен тұрып, өзге жерге қонған – нәмірд. Өзі болған жігіттің түп атасын сұраған – нәмірд» демеп пе еді?! Қаржастың әкесін де ұрайын, оның әкесін сұраған кісінің тап аузын ұрайын! – дейді.

Сонда Сүгірәлі Әбсапа қарқ-қарқ күліп:

– Пәлі, Шорманым, әділ екенсің! – деп риза болып, арқаға қакты дейді. Керей, Қанжығалы тобының ортасына барып: «Билікке Шорманның өзін алыңдар, турашыл екен, әділ екен, – деп мақтады дейді.

– Билікке Төртуылдан Шорман шықсын, – деп кісі салдырғанда, Шорман бала:

– Бүгін тұра тұрсын, ертең шығайық, – дейді. Ертең кісі жіберіп еді, тағы:

– Ертең шығайық, – дейді.

Айтқандай, үш күнге шейін билікке шықпай кідіріп, төртінші күні шыққанда, Керей, Қанжығалыдан шыққан би (Нұрқан төре) аузына басқа сөз түспей, «Өзің біл, өзің білден» басқа дәнеме айта алмады дейді.

Сонда Шорман айтты дейді:

– Өзім білсем, жеті еріңнің құнын алып, Ерейменнен күллі Қанжығалы шығып кетсең де, ықтияр өзінде. Жок, жеті ерің құнсыз қалып, Ерейменді түгелімен алып қалсаң да, ықтияр өзінде! – деген соң:

– Өлген жеті кісіге бола екі болыс ел қыстап отырған Ерейменді қалай тастап шығып кетеміз? – деп, жеті ердің құнынан кешіп, Ерейменді Қанжығалы иеленуге ықтияр болды дейді. Қаржаста жеті-ақ қыстау бар екен. Онан өзгесі Қанжығалының бұрыннан өз қонысы екен. Шорман бидің сөзді ұтып сөйлеп, ретін келтіргенінен Қанжығалының жеті ері құнсыз кетті дейді.

Қанжығалы Қоскелді – Досан ақын Қаржас Елтай ақынмен өлең айтысқанда, былай деген екен:

*Ұры Қаржас деген соң, ұры Қаржас,
Жан торсығың, жаның да сірі, Қаржас.
Жаз жіберген көбеңді күз қоймайсың,
Тұқымың мұнан жаман құры, Қаржас!
Сонда Елтай ақын айтыпты:*

Керей мен Қанжығалы сен емес пе ең?

Байлаулы бұзауыммен тең емес пе ең?

Кешегі жеті еріңді құнсыз қылған

Балам-ау, әкең Қаржас мен емес пе ем?! – дегенде,
Досан ақын дәнеме тауып айта алмай, жеңіліп қалыпты.

Құрастырушыдан: *Мәшһүр Жүсіп бабамыздың бұл жазбаларын талдай келе, жазушы, өлкетанушы Сайлау Байбосын өзінің «Шорманның сұңғылалығы» атты жазбасында мынадай түсініктеме қосқан:*

«Арғын балалары Арқа жеріне қоныстанғаннан кейін, Сүйіндік рулары ондаған жылдар бойы жаз айларында Ереймен тауларының іші-сыртын қоныстанып, тіпті қыстап та қалатын болған. Жылдар өте келе, Ерейменді жайлаған Қанжығалы балалары да өсіп-өніп, қонысқа тарлық қыла бастайды. Осының аяғы 1831 жылы тарихта «Ереймен жанжалы» деген атпен қалған қанды оқиғаға ұласады. Қанжығалылардың төресі болып саналатын Нұрмағамбет (Нұрқан төре) Сыздықұлының бастауымен қанжығалылар жағы патша солдаттарымен қақтығысып, орыстар жағынан Василий Власов деген бір солдат өліп, Иван Осипов деген біреуі ауыр жарақат алады. Кәріне мінген патша әскері қанжығалы ауылдарын шауып, осы оқиғаның үстінде қанжығалылар жағынан 7 адам опат болады. Кейін Қанжығалы, Атығай мен Қарауыл, Бәсентиін – Жеті Момын баласы болып, оларға керейлер қосылып, сүйіндіктерден құн даулап, Ерейментауда үлкен даулы шара өтеді. Бұл өзі үлкен әңгіме. Біздің айтайын дегеніміз, осы дауға төбе би болған Шорман Күшікұлының ақылмандығы мен іс-әрекеті».

Қаржас пен Қанжығалы дауы

(екінші нұсқа)

– Керей, Қанжығалыға бітімге баралық! – деп Шорман Шоңға келгенде,

– Мен қалайын, сен бар: «Үйде Шоңым бар!» деуіңе жақсы ғой! Екеуміз бірдей барған соң «Үйде кіміміз бар?» дейміз? Төрт болыс жарым Қанжығалыда Нұрқан төреден басқа қазақ тілін білетұғынның өзі жоқ. Оның өзі де жазғытұрғы қақтың суы сықылды: бір суалып қалса, ар жағында бұлақ боларлық көзі жоқ. Сенімен екі-ақ күн текірекке жарайды. Үшінші күн болғанда, сөзі таусылып қалып: «Өзің біле бер, не қылсаң да», – дегеннен басқа дәнеме айта алмай қалса керек, тізгін өзіңе тиген соң, кісіден сөз үйренетұғын кісі сен емессің. Ойлаған жеріңе келтірерсің, бар, жолың болсын, бара бер!» «Үйде Шоңы бар, түзде Шорманы бардың арманы бар» демесін, – деп қоя берді дейді.

Шорманға бір бәйбішенің сын айтуы

Есіл бойында Қарақозған: «Қарабай, Шорман – он шақты кісі өрдегі Қуандыққа жолаушы болып барыпты. Жаздың күні ыстық шілде, әуе жерге түскен күн екен. Бір ақбоз үйдің сыртына тұра қалып, сөйлес қылыпты. Кісі шықпапты. Сонан соң өздері кіріп барса, үйдің ішінде екі кісінің құшағы жеткісіз бір бәйбіше қатын отыр дейді. Екі жылқының терісінен қылған бір саба қымызға лық толып тұр дейді. Онан басқа қыбырлаған жан жоқ. Бәйбіше бұлардың шаңырқап, сусап келгенін көріп, орнынан әрең зорға қозғалып барып, сабаны пісуге мұршасы келмей, аяғымен толкып қозғады дейді.

– Балалар, біреуің келіп, шараны аузына тоса беріңдер! – деп.

Сонда бұлар мырс етіп күліп жіберді дейді. Бәйбіше бір көлді бір көлге қотарғандай, сабаның аузын қисайтып құлатып, шараны лүпілдетіп аузынан асыра құйып:

– Ал, балалар, іштеріңе сыйғанша орталарыңа алып, іше бер, – деп шаршап, «уф» деп отыра кетті дейді.

Бұлар қымызды ішіп кенеліп, маңдайлары шып-шып терлесіп, мәз-мейрам болып өз-өздеріне келген соң, бәйбіше баяулап қоңырлап, ақырын ғана сұрады дейді:

– «Жылағанды сұрама, күлгенді сұра» деп еді. Балалар, мана мен қымыз құйып жатқанда не себепті күлдіңіздер?

Онда олар айтты:

– Сіздің аяғыңызбен толқығаныңызға күлдік, – деп. – Біздің жақта қариялар ұрсып тастаушы еді, «Ақты аяғыңмен теппе, ырымға жаман болады» деп. Бұл жақта ондайды ырым қылмайды екен-ау деп, бұрын өзіміздің жақта көрмеген нәрсеміз болған соң бізге ерсі көрініп, соған күлдік, – дейді.

Онда бәйбіше айтты:

– Балалар, бұрынғының мақалын естіген жоқ екенсіңдер: «Барында батып іш, жоғында сатып іш. Құдай беріп қойған күнінде шалқаңнан жатып іш». Дүние, шіркін, өпкеніңмен келмейді. Бір беттеп келер болса, тепкеніңмен кетпейді. «Кедейлер ырым етер, ырымы қырын кетер» деген. Ырымшыл болсаңдар, елдерің кедей екен ғой! – депті.

Бұлар дәнеме айта алмай, ұялып қалыпты.

Шоң би мен Боштай

Шоң би мен Боштай араз болғанда, Шоң би қаһарлы Жанаққа айтыпты:

– Сен Құлболдыға қастық қылғанды атам деуші едің. Мына Боштай маған қастық қылды, Боштайды ат! – деп.

– Боштайдың оққағары бар екен, бір баласын «Атым!» депті. Бала мұрттай ұшыпты.

Шоң би өлген соң Боштайдың әкесі Тұрсынбай батыр: «Итемгенді дуанбасы сайлаймын!» – депті. Боштай: «Шорманды сайлаймын!» – депті. Әкелі-балалы екеуі екі жаққа тартып, ақырында Боштайдың дегені болып, Шорман би дуанбасылыққа сайланыпты. Тұрсынбай қаһарлы Жанаққа келіп:

– Сен Құлболдыға қастық қылғанды атам деуші едің, сол сөзің рас болса, Құлболдыға қас болып, Боштай Шорманды дуанбасы қылды. Атқыш болсаң, Шорман мен Боштайды атшы! – депті.

– Боштайжанның өзінің де өмірі қысқа, оның жаласы менен болмасын, Шорманды аттым! – депті.

Баянауылда сайланып, ел жайлаудағы кезі екен. Ерейменнің ар жағындағы аулына бара, Шорман өліпті. Жасы қырық тоғызда екен.

Шорман би сау кезінде айтады екен: «Елуге жетпей өлген кісінің не арманы бар екен?» – деп. Онда замандастары айтады екен: «Көп жасаған жаман болса, ақсақал «Ақсақалды, сары тісті бол!» деп неге бата қылады? – деп. Онда Шорман би айтады екен:

– «Ақсақалды, сары тісті бол» деген сөзінің аузын ұрайын! Елуге жетпей қыршын жас өлгеннің қойнындағы катыны күйінеді, бүкіл халқы күйінеді, оның өлгеніне қара

жер күйінеді. Оның өлгеніне қара жер сүйінеді. Елуден асқан соң өлгеңіне қатыны да күйінбейді, халқы да күйінбейді, оған қара жер де сүйінбейді. Жер қуанып қойнын аспаған неменің өлісі не, тірісі не?! Ондай адамның өлген-өлмегені бәрі бір бас-дағы.

Сол өзінің айтқанындай болыпты.

Қазақта бір мақал бар: «Мешкей асқа тоймайды, жаман жасқа тоймайды» деген. Аса жаксының өмірі қысқа болады. Боштай отыз жеті жасында өліпті. «Үзеңгісіне у жағыпты Баянауланың қазақ-орысы» деген сөз бар.

Нақыл сөздер

(Мәшһүр Жүсіптің Мұса Шорманұлынан естіп едім деп жазғаны. Жолмұрат ескертпесі)

*Қарадан хан қойса,
Қасиеті болмайды.
Үлгісіден би қойса,
Өсиеті болмайды.*

*Кәлимасыз пір болса,
Кереметі болмайды.
Ала тұяқ, арам мал
Берекеті болмайды.*

*Атадан қалған адал мал
Әрекеті болмайды.
Тоқтышақтан тон кесе,
Желді күні тоңбайды.*

*Қарғыс алған атадан
Егіз-екі оңбайды.
Үш ай тоқсан түспесе,
Үлкен теңіз қатпайды.*

Қатын шайпау болмаса,
Ер жалғыз үй қонбайды.
Бірді беріп, мыңды алсаң,
Бір байырғыдай болмайды.
«Мың олжадан бір байырғы» деген жоқ па?

Сөзді айтқын ұққанға,
Жанды-жанға сұққанға.
Айтып-айтпай немене,
Мақтамен құлағын тыққанға?!

Батыр деп оны қайтесің,
Түйе үстінен бұққанға?
Дос деп оны қайтесің,
Есікті қатты серпіп шыққанға?!
Амалын ішіне сақтап,
Етіне қолын сұққанға.

Мұса Шорманов және Қаныш Сәтбаев

Қазақта бір мақал бар – бір-екі ауыз сөз осының бәрі-не татиды: «Тайдың жорғасы түйе болады, Жігіттің жорғасы еліне ие болады». Өз көзім көргенде, өз тұсында Шорман баласы Мұсадан жорға озған жоқ. Осы күнгі жастарда Қаныш Сәтбаев – адамның жорғасы. Тірі болса, тірі жүрсе, бақты, талайлы болатұғын жігіт. Өлі Мұсаға Құдай рахмет кылсын, тірі Қаныштың өміріне Құдай береке берсін! Өлі Мұсадан, тірі Қаныштан дүниенің азы бір тиын ғой! Оны да алып көрмеген кісімін. Осы күнде тірі шығар, Атығай байдың Жұмабегінің баласы Әшірбек айтады: «Басқа кожа-молдадай бұл кісі бізден дүние пайдаланған кісі емес», – деп.

Сағынай асын Мұса Шорманұлы басқарғаны

Керей Сағынай асында сауын айтып шақырғанда, Сакқұлақ ойдағы-қырдағы барлық Толыбай ұранды Қанжығалыға хабар айтып, жинап алып, барлық Қанжығалы болып бас қосып тұтас барған. Ас берген ауылға жақындап барып, ауылға барып түспей, айдалаға отырып алған: «Толыбай ұрандыға жүз үй тіксің!» – деп. Бүйтіп жүрген өзімен қостас, маңайлас жайлап, қыстап жүретін Керейлер байлық айтып, Сакқұлақты кедейсініп:

– Сакқұлақ бізбен неменеге жайлауға таласады? Оның бір-екі айғыр үйір жылқысына жер жетпей бара ма? – деген сықақтары болу керек.

Әкімбек жағынан төбелес шығарып, Секербай да бір жағынан кекесіндеп, ас бүлініп бара жатқан соң, Керейден Жөкен Айдарке баласы бас болып, басты-басты кісілері Мұса мырзаға келіп жалынған:

– Сізге мал-жанның билігін бердік. Сіз атқа мініп, жайламасаңыз болмайды! – деген соң, Мұса мырза Айдаболдан Секербайды, Тінәліден Айдапкелді, Алтай-Токадан Бекқожаны қасына алып барып, асты Мұса мырза жайластырған екен.

Асқа бұрын келіп орнығып қалғандары – екі үйдегісін бір үйге сыйдырып, Сакқұлаққа үйді молайтып, кеңітіп, айтқанындай қылып, Сағынайдың сары жорға атын тұлдап, ат ертоқым, тұрманын үстіне салып, Малкелді баласы Ақпан байға жетелетіп, Сакқұлақтың алдына апарып, көлденең тартыпты. Сонда Сакқұлақ:

– Ойбой, құтым келді ғой! Енді бармасак болмас, – деп, асқа келген екен.

«Бұл Сағынайдың асы қазақта, Орта жүзде бұдан үлкен ас болмаған!» – деседі.

«Мұса мырза асы» деректері

Мұса мырзаның асында Алтай – Қареке – Қияштың құла аты алдында келді. Алтай – Токаның Тоқасы – Төленбектің (Төлембектің) көк аты жағаласа келіп, бірден соңғы аттың бәйгесін алды. Балуан бәйгесін мырзаның өз балуаны Жақып алды. Жақыптың түбі – Қожамберді ішіне сіңіп кеткен асыранды шата болу керек – Жақыптың өзі емес, арғы әкелері.

*Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының
20 томдық шығармалар жинағынан,
Павлодар, 2013.*

Мұса мырзаны жоқтау

(Жоқтауды Мәшһүр Жүсіп шығарған)

Бісмілла сөздің басында,
Бір мехнат шектім жасымда,
Опасыз дүние осы екен, иманы болсын қасында.
Сапар қылды дүниеден алпыс алты жасында.
Арманда болды ағайын жан тапсырған уақытында,
Халық қамы үшін барды да, тағдыры бітті Омбыда,
Шыңғыстан басқа ағайын ешбірі болмай қасында.
Халайық, бір сөз қозғайын, шариғаттан озбайын.
Асылық сөйлеп, жарандар, сүннет жолын бұзбайын.
Қазақтан мың хан болған, көргендерге таң болған,
Арманда кеткен кешегі ғазиз ерді қозғайын!
Қозғамай қайтіп тұрайын, күйікке қайтіп шыдайын?
Айтпастай болмас іс болды, қалайша шер қылмайын?
Мен құдайға жылайын, сөкпеңіздер, жамағат,
Өртеніп ішім барады, шығарып лебіз тынайын!

Аз ғана жоқтап сөйлейін Арғынның жалғыз шырайын,
Ғазиз рухын мақшар күні шапағатшы қылғай-ды!
Бұл Арғынның ішінде бар ма еді мырза пішінді?!
Айтып бір тамам ете алман, қылып бір кеткен ісінді,
Жібектен арқан есілді, қалай түйін шешілді?
Сүйіндіктің баласы салқынында саялап, еркінше
шауып көсілді.

Уа, дариға, есіл ер дүниеден көшіп кеткен соң
Дүниеде ләззат көрінбей, сонша бір нәубет кесілді.
Адастым ғой ақылдан, жиярмын қайтіп есімді?!
Көзімнен аққан қанды жас,
Ертеден кешке ағызып, алайын сенен өшімді.
Арғы атасы сұралса, ізгі өткен мырза Анай-ды,
Қаржастың қасқа жайсаңы Анайдан өрбіп тарайды.
Байеке, Күшік атанып, қалмаған екен қатардан,
Ұлы атасы би Шорман атадан жетім қалыпты,
Ешкімнен ақыл үйренбей, өзіне құдай салыпты.
Жасынан кіріп билікке, үлгімен жолды тауыпты,
Аузынан дүрлер төгіліп, шамшырағы жаныпты.
Ақылды бір дана-данышпан, абзал туған Мүсекем,
Ата-баба аруағын бұлжытпай ұстап қалыпты!
Мұса бала атанып, он үште орын сайлаған,
Бас қосылған жиында бұлбұлдай болып сайраған,
Бұлақтай ағып қайнаған.
Сөйлеген шақта көздері шамшырақтай жайнаған.
Дүниеден қашан өткенше, басынан бағы таймаған.
Көп мақсаты бар еді халқы үшін ойлаған.
Баяны жоқ сұм дүние кімдерге опа ойлаған?!
Халайық, мұным дұрыс па, шариғаттан бұрыс па?
Қылықты қыздай мінезі, сүйкімді болған жасынан –
Қазақ түгіл бір туған, атасы басқа орысқа
Айтар бір сөзі бұл еді:

«Жаксылыкка жәрдем бер, жамандыкка болыспа!».
Ең әуел дуан ашканда, казакка низам шыкканда,
Дуан басы Шоң болып, би Шорман сұлтан соң болып,
Тайында атка қосылған, айтқан бір сөзі оң болып.
Қатарға кіріп сол жастан, құдайым қуаттап ол бастан,
Он төрт жасар күнінде сайлаған екен болысқа.
Әзелден арнап жаратқан лайықты сайлап орынға,
Дабысы кеткен жасынан Үрім менен Қырымға.
Атасы мен бабасы артық бір өткен өзінің.
Сондай бір абзал сабаздың артында біздер қалған соң,
Шәжәрәт үшін сөйлемей, үндемей қалу орын ба?
Жасында кірген жарысқа, кеткен бір даңқы алысқа!
Бәріне бірдей жаралған: ағайын, алаш, танысқа.
Ойласам ішім ол түтін, қалмады бауырым еш бүтін,
Өртеніп дулап жанады, жалыны жүрек шалады,
Құрғақшылық уақытта от түскендей қамысқа!
Өтіп кетті есіл ер ойламаған орында
Қанша аяулы болса да, артық дәурен сүрсең де,
Бұйрық жетсе, ағалар, болжалсыз өлім алыс па?
Ілім мен ақыл бойынан түгел болып табылған,
Аузында айтар сөзінен жоқ еді жері жаңылған.
Медаль мен орден, шен алып, патшалық қылыш тағынған,
Хұрметлу бастық-ұлұқлар көруге жүзін сағынған.
Неше жүйрік, ділмарлар бетпе-бетке келгенде
Жалғыз ауыз сөз айтпай, бәрінің аузы жабылған.
Жиырма екі жасында қазылық үкімін жүргізген.
Парасат беріп құдайым, ілімдерін білгізген.
Әрбір үлкен ұлұқлар құрметіне бек жетіп,
Жоғарыға көрсетіп, бір-біріне инғам бергізген.
Жылағандарды уатып, қапаларды күлгізген.
Мұхит, дария суындай ақылы терең, мол еді,
Патшаға ол барғаны елу бесінші жыл еді.

Дәл отыз бес жасында хұмайын қонып басына,
Жасауылдық шен алып, екі медаль және алып,
Бриллиант жүзік салған, баршасы бір жол алған,
Аққошқар, Шыңғыс, Бегалы – олар да жүйрік данышпан,
Тәттімбет, Ыбырай, Секербай бірге ілесіп барысқан.
Бәрінің болып көсемі, Тоқтамыс тілге шешені,
Жақсылық іске бас болған, жамандарға қас болған,
Жаяуларға ат болып, тарыққанға ас болған.
Андай болып жүрген халық едік, Сарыарканың жонында,
Арамызда низамын ең әуел болды жүргізген.
Медресе, мешіт салғызып, жақсы молла алғызып,
Наданлықты шет көріп, ғалімлік жолды білгізген.
Әрбір жұрттан үлгі алып, үйренуге белгі алып,
Ұсталарын жүргізіп, көзіменен көргізіп,
«Былай қыл» деп үйретіп, шырғадай қылып сүйретіп,
Салтанаттың рәсімін ел-жұртына көргізген,
Тазалыққа үйретіп, былықлықты жек көрген,
Зиян қылмай ешкімге, жақсылықты еп көрген.
Қаршыға, бүркіт, ителгі, қырғи менен жағалтай,
Лашын, түйғын, тұрымтай,
Тазы мен мылтық, тор мен ау – аң сайманы бар еді,
Аң аулаудың тарихын кемеңгерлікпен үйреткен.
Жиырма тоғыз жасында аға сұлтан болғаны,
Құдай берген дәулетке толқып әбден толғаны.
Жарастықты дәулетпен неше жыл солай тұрғаны,
Қайсыбірін айтайын, дүниеде көп-ті қылғаны!
«Жақсы сөз құлақ құрышы» деп айыптама, ағалар,
Аз ғана кеңес қылайын: абзал да болған мырзадан
Құдайдың берген бағы мен пендеден беті кайтпады,
Қашан бір өтіп кеткенше адамға сырын айтпады.
Қанқожа, Абыз төре мен патша таққа мінгенде
екінші барып қайтқаны.

Сонда бір көзге көрінген, жан емес сөзден сүрінген,
Газеттерге басылып, шаһарлы жұртқа білінген.
Патша тұрып алдында сұраған әрбір сөзіне
Тайсалмай жауап қатқаны.
Патшаға ауыз тілдескен, тең құрбыдан ерте өскен,
Губернатор, бастықтар көрсе, жүзін елтіскен.
Адаммен дұшпан болмаған, еш жақсының сөзін бұзбаған,
Сөйлесіп кеткен ұлұқтар шақырып бәрі: «Кел!» – дескен.
Өтпейтін дүние бола ма, өлмей адам тұра ма?
Бұ опасыз дүниеде, ойлап тұрсам, жаранлар,
мәңгі суын кім ішкен?!

Асыл нұрдан жаралған, құдайым сүйіп қалаған,
Дәулет құсы қонған басына, Қыдыр келген қасына,
Есіл бір сондай бекзаттың жұрт аузына қараған.
Көркі менен сымбаты, ақыл менен ілім, дәулеті,
Баршасы бірдей табылып, әр пендеге жараған.
Мінезің еске түскенде, оттай болып жанамын,
Өртеніп кетіп барамын.
Айтсандаршы, жамағат, қалайша сабыр қыламын?!
Сөйлемей қайтіп тұр дейсің?
Қайран калып мен тұрмын, айырылып гауһардан.
Қайран бір өткен ғазизім, телі-тентек қоймаған,
Билеген қанша елінде, хұкімет құрған жерінде,
Айбатлы болған елінде, иманы болсын жолдасы!
Айтқаны мен қылғаны әмісе келген дұрысқа.
Дүниенің түзіп низамын, дуанбасы күнінде,
Сибирияков губерно бас қосқан жиын-тойында
Патшаның келіп баласы,
Жиылған Сибирь халқына Омбының толған даласы.
Қасқа мен жайсаң қалмаған,
Қазақтың сонда жиылған түрлі маңғаз-сарасы.
Абзал туған данышпан әр түрлі өнер еткені-ай,

Өзі теңдес жақсының бәрінен озып кеткені-ай!
Байқап тұрсақ, жақсылар, ақылының данасы,
Бақ берген артық бір құдай,
Бола алмас қазақ енді ондай!
Би шыққан қазы Секербай бәрінің болды басында-ай!
Алтыннан салған жүзіктің мысалы болды тасындай.
Сонда бір қылған өнерін айта алман бәрін қалдырмай.
Ұмтылған жастан – өндірден,
Берік болған жібек кендірден.
Сөйлеген шақта, халайық аузына қарап телмірген.
Бәйге кара ат үстінде неше түрлі ойын етіп,
өнерін жұртқа білдірген.
Айдынды шалқар теңіздей ақылға дана, кен еді,
Қазақтан туды демесе, басқа жұртпен тең еді.
Аузына дұға қойылған – айтқан бір сөзі ем еді.
Не жақсылар өтпеді, не жақсылар кетпеді?
Өзімен тұстас жақсының табылса бірі, бірі жоқ,
Айыпсыз пенде болмайды, қай пенде өткен міні жоқ?!
Сондай көбі кім еді қатарласқан жақсыда?
Үшбу қазір жамағат мырзадан асқан кім еді?
Өзгеше туған ер еді, халқының қамын жер еді,
Бір бір емес, бар еді,
Алаштың ұлы Арғынға сасқанда мырза керегі.
Көлеңкелеп отырған құлады түптен терегі,
Ай батқандай қылды да, адастырып жөнеді.
Өтер деп пәни жалғанды, еш уайым жемеді.
Бұ даланың ұлығы шолып өтер жолында
шақырғанмен барғаны,
Омбыға үшбу жолында бұқара халықтың камы үшін
Сонда болған ұлыққа келейін барып деп еді.
Қайтейін тірі тұрмады, бір сапар барып келгенше,
Кіре-кіре мал мен бай-уандай қылып жөнелткен.

Уа, дариға, есіл ер, ілгері-сонды қазақта,
Болып өткен жақсыда мұндайы хайыр-ықсанды
онан басқа кім өткен?!

Бұл есіл еске түскенде, ішім бір оттай күйеді,
Өзі тірі күнінде қисайғанды түзетіп,
жығылғанды сүйеді.

Келген бір қожа, молдалар сәлдесі кепе оранған,
қасиеті қардай бораған,

Ілімі тақуа ишандар
қайтушы еді мырзадан
қатарлап айдап түйені.

Біраз ғана сөйлейін, асылық қылмай Аллаға,
жад қылып Жаппар иені.

Жаз жайлауың Шортанды, Есіл басы қорғаны,
Былырдан бері ойландың Омбыға бір барғалы.

Он үштен мырза асқан соң,
он төртке аяқ басқан соң,

Байлық, бектік, мырзалық,
Моллалық пен тақуалық – ешбірі сізден қалмады.

Ғылымның жүрдің жолында ниетің болып:

«Бұхара Шәріп барсам!» – деп,

«Ұстаздан сабақ алсам!» – деп,

«Бір хұжыраның бұрышында, отырып жалғыз қалсам!» –
деп.

Қайтейін, дүние, опан жоқ,

Кеше өткен ғазиздің ішінде кетті арманы.

Қыс қыстауың – Ақкелін Ащы судың саласы,

Жай салдырдың кең ғой деп, жердің жазық даласы.

Алақанында аялап, көлеңкеңде саялап,
қанаттыға қақтырмай,

Тұмсықтыға шоқыттырмай,

Еркелетіп өсірдің Сүйіндіктің баласын!

Ерте ойландың, бітпеді, бітуге сәті жетпеді.

Қуандық пен Сүйіндік,
Егіз туған екі елдің қосайын басын деп едің,
біріктіріп арасын.
Алланың әмірі күшті ғой, ажалдың желі есті ғой,
Бұзып кетті дал-дал ғып, Арғынұғлы
Мейрамның жел жағынан панасын.
Ел жағындағы қаласын.
Жазылмас көңілім жарасы,
Жан-жаққа, жұртым, қарашы!
Қамқоршы мұндай қорғанды
Қайдан бір, халқым, табасың?!
Дін шырағын жандырдың,
Баяндайын қалаға медресе, мешіт салдырдың.
Ғылымға махир молланы әрбір жайдан алдырдың.
Бал-шекер тамып сөзіңнен,
Нұр балқып раушан жүзіңнен,
Жұртыңның мейірін қандырдың.
Жұрт астым деген жақсыны жарыса сөйлеп келгенде
Ақылынан тандырдың!
Алладан әмір келген соң, өлшеулі демің біткен соң,
Опасыз пәни дүниенің пайдалысын бірге алып,
керексізін қалдырдың.
Халыққа шопан құт болдың, хұмайын дәулет құсындай.
Өзгеше туған ер едің, басқаға парың қосылмай.
Бар еді кімнің ойында Омбы барған жерінде
Болар деген осындай?!
Құдайдың сүйген құлына ғазиз бір рухы қосылған,
Ұстазың да қалды дұғағөй, Омбыдан қоймай алдырған.
Бақыт құсынан айрылған, замандас болған тұсыңнан,
Өтіп бір кеткен мырзаның иманы болсын жолдасы!
Үш қыз – Арқа, Көктөбе, он екі жақтан қазылық
Ақ ордасы бұзылып, кетті ғой қайран құлжасы!

Қайда кетті, жарандар, кеше жүрген мырзасы,
Сүйіндіктің тұлғасы?
Шапағатшы пайғамбар, достым дегей шарияр,
Өткенге болып медеткер, үмбетінді колдашы!
Мың-мыңнан жылқы айдаған, желілеп бие байлаған,
Аюлы, Нияз тауларын көктей өтіп жайлаған.
Не жақсымен танысқан,
Қасқа, маңғаз, жайсаңмен жас күнінде жарысқан.
Тереңнен ақыл ойлаған, қылмаған өнер қалмаған.
Жақсылар бас косқанда, алды-артынан тосса да,
Шылбырынан шалдырмай, құбылып гүл-гүл жайнаған.
Өтіп кеткен мырзаның жер жоқ-ты даңқы бармаған!
Дүние, ақырет ісінен қылмаған өнер қалмаған.
Бұхара, Ташкент, Самарқанд,
Үрім менен Ресейде асылы бар ма алмаған?!
Дүние бақытын байқасаң, тайы қысыр қалмаған,
Тайлағы бота салмаған.
Ақырет жайын сұрасаң, көпке керек жұмыстан,
Қылмаған жұмыс аз шығар көңіліне алмаған.
Бұ опасыз сұм дүние кімдерден дейсіз қалмаған?!
Керекуден жөнеліп, әзер деп зорға кеткені-ай!
Ондағы дос-жаран, ағайын,
Жібермей құрмет еткені-ай!
Жазмыштан пәрмен болған соң,
өлшеулі демі біткен соң,
Омбыда жатқан жерінде бұйрықлы уақыт жеткені-ай!
Мінезі жұмсақ, мүләйім қырмызы қызыл жібектен,
Көңілі оның кең еді оралған арал, түбектен.
Жаныма баттың демедің, науқасым қатты демедің,
Ақыры кетті себеп боп, қазаға келген сұм дерттен.
Бұ даланың уәлиі Колпаковский генерал
Тәрбиемен хұрметлеп алған күн.

«Жеткіз», – деп открыто бұйрықпен,
Денесін асыл жөнелткен.
Ұлық та болса жарықтық: «жалко», – деп аяп, иілген,
Қадірін біліп ғазиздің, қазақтан бетер күйінген.
Олай-бұлай қалдырмай, сол араға қойдырмай,
Тез жөнелткен жеріне.
«Тәңір жарылқасын!» көп айтқан,
Разы болып сүйінген.
Өзгеше болған бағынды – айта алмай оңдап шамалап,
Жетіп бір келдің тіріндей, как жарып дуан аралап.
Жолдағы көрген жан біткен қозыдай шулап маңыраған,
«Қазақтың ханы кетті!» – деп, барша естіген зарлаған.
Жүрген бе екен ханасы жол үстінде камалап,
Ғаріп-қасір, кем-кетік жақсылық кімнен дәме етіп,
Жанға қысым келгенде, барар еді қайда паналап?!
Паналап келіп қасына, малсыздар байып малданды,
Әркімнің тауып көңілін, жоқ қылған дау-шар, жанжалды.
Достары сырттан сүйініп, зор қадірін білмеген,
Жандар босқа күйініп.
Сүйіндіктің баласын тоздырмай тұрған ісіне,
Сұқтанып әр жұрт танданды әрбір қылған ісіне.
Білдірмей кеттің ішінде, көргенінді түсінде.
Келемін деген сөзіңе, зар болып басқан ісіңе.
Балалар мен ағайын алданып босқа қамданды.
Жан кеткен соң денеден, халқына қарай ұшқаны,
Нұр болып қылған амалы, хор қызы болғай құшқаны!
Керекуде есітіп, Хұсайын жолын тосқаны.
Достары қылды шүкірлік:
«Дене қолға тиді!» – деп,
«Кетпеген бақыт болды», – деп.
Асыл туған шаһбазды
Кемітер қандай данышпан?

130

Алты жыл бұрын өзінен өтіп кеткен дүниеден
Қайтыс болған інісі, жарасқан ұнап келісі.
Жас күнінен бір болған тұрысы мен жүрісі.
Берекелі болғай-ды, түзеліп орны тұрғай-ды.
Ожан, Айса мырзалар – ендігі қалған тірісі.
Біләл, Жәми балалар, көкіректе сана бар, жасынан көріп
жетімдік.

«Атамыз барда жетім бе ек?» – деп қайғырып мұнайды.
«Атажан, кімге тапсырып артыңда мені кеттін», – деп
Кепішжан қатты жылайды.
Аман болғай хисаби, бейіште болғай төсегі,
Қайда кетті, жарандар,
Арғынның жалғыз көсемі?
Мейрамның жүйрік шешені?
Қожа, молда, дұғағөй, айтқаны келсін ылайым, орны бо-
лып аманы.
Дүниенің халі осы ма,
Қайда кетті, жарандар, сұлтанымыз кешегі?!

1885 жыл

Құрастырушыдан: Осы кітапты құрастыру бары-
сында Зейтін Ақышев жазбаларынан «Қазан қаласындағы
Лобачевский атындағы кітапханада «Қисса Мұса мырза»
деген атпен Мұса мырзаның әкесіне жазған 38 беттік жоқ-
тауы сақталған» деген мәліметті кезіктірдік. Тапсырыс жа-
сап едік, бұл өзімізге мәлім Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының
«Мұса мырзаны жоқтауы» екен. Қазан қаласына Сәдуақас
Шорманов тапсырса керек. Араб қарпімен жазылған жоқ-
тауды арабтанушы ғалым Бағдат Дүйсенов оқып зерттеп
көрді. Бізге жеткен жоқтаумен салыстырғанда мәтінінде
біраз айырмашылық кездеседі. Түпнұсқадағы кей сөз біз-
ге өзгеріп жеткен. Лингвист ғалымдардың тарапынан қы-
зығушылық болса, зерттеле жатар деп ойлаймыз.

Мұса Шорманұлының асы

*Бісмілла – бұл сөзімнің басы болды,
Екі елу ер жігіттің жасы болды.
Биылғы өткен жаздың ортасында
Мұсаның ат шаптырған асы болды.*

*Сол асқа жақсы келді, жаман келді,
Бай, жарлы, төре, қара тамам келді.
Арғынның ақсақалы Саққұлақ боп,
Әр жұрттан әрбір жақсы адам келді.*

*Әкімбек Шідертіні өрлей көшіп,
Төңтімен мырзалыққа ерегесіп.
Екі болыс: Айдабол, Күлік, Қаржас
Ас берді Сүйіндік боп басын қосып.*

*Мұсаның кім таласар бұ шағына,
Ел сыйған, жайса құлаш, құшағына.
Бақтыбай, Мақан, Шоман аулыменен
Айнала қонып алды ошағына.*

*Өлеңті, Шідертімен – елге қоныс,
Мұсаға жан біткеннің көңілі дұрыс.
Ас берді екі болысқа, сауын айтып,
Тік тұрып екі оязнай, он бес болыс.*

*Жері еді ошақ қазған – Шүршіт қырған,
Кім шығар Мұсадай боп енді қырдан?!
Уай, дүние, ырғап-жырғап қайтушы еді,
Қожалар Қаратау мен келген Сырдан.*

*Сату, сою жағына жарамаспын,
Жолда жатса, бұрылып қарамаспын.
Енесінен түңілген қозыдаймын,
Жынысы әйелге – ит тиген арам аспын.*

Жылқыны бауыздады қамап жарға,
Аққан су араласты қызыл қанға.
Омбы, Семей – бір шетін шақырудың
Жіберді Көкшетау мен Қызылжарға.

Қараөткел мен Қарқаралы, Атбасардың
Шақырды почтамен соның бәрін.
Келгені келді, келмегені қала берді,
Бір үлкен жиын болды сондай қалың.

Қуандық, Сүйіндікпен егіз еді,
Ақылға Мұса Арғынның теңізі еді.
Жүз жылқы – алдыңғы аттың бәйгесіне,
Бұйымы жамбысымен тоғыз еді.

Топ болған ба Секербай, Мұса болмай,
Айтқан сөзі әр жерде қисса болмай.
Серкесіз – қой, көсемсіз көш болған соң
Қалай дәурен сүрерсің құса болмай!

Керейден келген екен Жәкен асқа,
Саққұлақ сексен алты келген жасқа!
Қанша елден қанша жақсы келсе-дағы,
Мұсаның өзге жаннан орны басқа!

Мұсадай түгел туған жақсы қайда,
Жоқтығың білінеді әрбір жайда.
Хан болып қара басы, дәурен сүрген,
Мұндай ер енді анадан болмас пайда.

Тигізген бірдей қайыр жарлы, байға,
Бола ма тегін адам Мұса жайға.
Онымен бірге туған Әужан, Иса,
Кіре алмас рұқсатсыз оязнайға.

Бақ, дәулет, ақыл, ғылым – тегіс еді,
Саф алтын, арамы жоқ күміс еді.
Жандарал неше келген князьбенен
Бәрінің құрдасындай біліс еді.

Асқар тау, дұшпан аспас сары белім,
Айнала көз жеткісіз шалқар көлім.
Көркі едің Орта жүздің шырайындай,
Кешегі туым қайда, қайран елім?!

Көз көрмес, қолға түспес асыл еді,
Басқадан бақ, аруақ басым еді.
Асында кеше Керей Сағынайдың
Сүйіндік өзге жұрттан асып еді.

Аспай қайтсін, аз дәурен құрғаннан соң,
Құдай берген дәулетке толғаннан соң.
Жарасып ишан, қожжа, молдасымен
Секербай, Мұса болып тұрғаннан соң.

Әкімбек төбелесті салып жатыр,
Күсекей шатырда өліп талып жатыр.
Керей, саған бұл аз! – деп кекесіндеп,
Секербай қанша жолды алып жатыр.

Кеш келген Қанжығалы шегіншектеп,
Арғынның көбейтуге тобын жіктеп.
Саққұлақ айдалаға отырып алды:
Толыбай, ұрандыға жүз үй тік! – деп.

Мақтандың байлық айтып, Керей сорлы,
Билігін маған берсең, сол еді орны.
Бір жерге тамам Арғын бас қосқанда,
Жылқың жоқ жолаушының аты құрлы.

Жалынды Керей сорлы ағатайлап,
Таныды өзін-өзі жаңа абайлап.
Әр таптан әр жақсыны соңына ертіп,
Сол асты қылды орнықты Мұса жайлап.

Жұрт көрген сонда Мұса салтанатын,
Көп нөкер қасындағы жамағатын.
Төрт інісі түп-түгел баласымен
Құдай да беріп қойған қолғанатын.

Мұсаға қара қазақ тең болды ма,
Есепсіз ақыл-ойы кең болды ма?
Секербай – Малгелдінің бел баласы,
Ешкімнен қызыл тілден кем болды ма?

Тоқтау жоқ, сырғанайды табанымыз,
Құрып тұр бұған айла, амалымыз.
Жүк – тайлаққа, қалғандай ел бойдаққа,
Әлдеқандай болады заманымыз?!

Шорман өліп, жас қалған Мұса бала,
Таласа Шоңмен шықты Боштай және.
Бой жетті ендігінің, ой жеткен жоқ,
Қаниша жетті десең де өлі, шала.

Айдаған мың-мың жылқы байлар кетті,
Жылдан – жылдар, айлардан айлар өтті.
Қырық асып, елу барып, не боламыз?
Жиырма, отызбенен текке кетті.

Дүние, қорлықпенен өткенің бе,
Шыныңмен, жиырма бес, кеткенің бе?!
Өлеңменен газетте біз жүргенде,
Аяңдап, қырық пен елу, жеткенің бе?!

Шорман би

Мұса өтті, былтырғы қыс биыл болды,
Тіріде жүрген жері жиын болды.
Күн көрген мәжілісінде қожса, молда,
Кең дүние тарыдай болып, қиын болды.

Жеткізер құдай, пенде қылса талап,
Дүниені кім өткізер қолдан санап?
Үлгі жол – бұрынғының әрбір ісі,
Кітаптан қалмайды екен жанасалап.

Күні өтті ғапілдікпен пенде білмей,
Не білсін мұңдық жайын, басқа келмей.
«Өлі тілін тірі алмас» деген сөз бар,
Сақтанбас ғапіл пенде, көзі көрмей!

Көп шығар әрбір түрлі біздің тұста,
Бірдей бол шамаң келсе дұшпан, досқа!
Бір басымда мың ғайып толып жатыр,
Сөйлеймін болғандықтан ақылым қысқа!

Аузыма, қайтармаймын, келген сөзді,
Сөйлесін деп жаратқан тіл мен көзді!
Іздесең де дүниені, таба алмайсың
Мендей қисық, сынбайтын қатігезді!

Парқы бар жақсының да, жаманменен,
Ғалым бірдей бола ма наданменен?
Аллаға жағам десең, азандай бол,
«Халыққа жақ», – деген сөз бар, – қазанменен».

Жүремін қалт-құлт етіп «Бердіменен»,
Ісім жоқ жақсы-жаман ешкімменен.
Аллаға азаным бар, қазаным жоқ,
Жағамын бүкіл жұртқа мен немменен?!

Парқы бар жақсының да жақсыменен,
Бола ма балгер бірдей бақсыменен?
Артымда ненің барын мен білем бе,
Жамандық қанша болса, тапшы менен!

Парқы бар жаманның да жаманменен,
Жүйрік ат тең бола ма шабанменен.
Өткіздім мен өмірімді бекер, босқа,
Осындай дуре-сарсаң заманменен.

Жүремін шүкірлік қып денім сауға,
Үміт бар ермесін деп нәпсі – жауға.
Көзіме айт, сыртыма айтпай, қасың бар ма,
Қылайын білместікке мен һәм тәубе.

Жабысты маған өлең он бес жаста,
Жұрт айтты: «Не қыласың, – дейді, – таста!».
Өйткенмен қоя алмадым бір білген соң,
Сотым жоқ қылған жұртқа мұнан басқа.

Жақсы өтті табылмайтын кеше, мырза,
Онан жақсы асқан жоқ осы қырда!
«Керек орны мұның да бар екен!» – деп,
Сөзіме әрбір айтқан болған риза.

Хазірет айтты:
Сенікі өнер! – дейді,
Әр сөзің әрбір жонге келер! – дейді.
Мырзаға жарастықта сөз сөйлесең,
Жұрт бата өлеңіңе берер! – дейді.

Сонымен мен мырзаны қозғадым ғой.
Солардың ынтымағын бұзбадым ғой.
Жүйрікпін: өз әлімше жүгіремін,
Демеймін: «Бүкіл жұрттан озбадым ғой!».

Шорман би

Пайдасыз жұрт нанады өсек сөзге,
Өнер жоқ жұртта табар онан өзге.
Жетпеген күші аузына қожалармен
Үйінде Баттал мырза келдік сөзге.

Сөйлестік бір-екі ауыз сөздің жөнін,
Жүсіптің кім кеседі қызыл тілін?!
Өзіменен өзі білген әулие гой,
Біреудің сөйлемек қой біреу мінін!

Тимеймін мен бұл жұртқа тіпті тектен,
Не түсер сақтағанмен іште кектен?
Жамандап мені барып Мәжи қожа,
Алыпты бір түйені Ақылбектен.

Түйе алмайтын кісі ме жай да барып,
О да жүрген қожадан бүркіт алып.
Баянаула, Қызылтау арасында
Қожа жүрген өсектен көпір салып.

Тере берсек, айтуға сөз де көп қой,
Бұл күнгі қожа, молда арам шөп қой.
Ақсүйекке өсектің ұнауы жоқ,
Қара қазақ баласы біздерге еп қой.

Менің қанша сотым бар қас көргендей,
Өнер жоқ ауыз бағып жай жүргендей.
Бұл қазақтың баласы дуагөйге
Өсек айтпай жүрсе де, ас бергендей!

1885 жыл,

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының
20 томдық шығармалар жинағынан,
Павлодар, 2013

**ШЕШЕНДІК
СӨЗДЕР**

...Бала жастан билікке болған бейім,
Тағдырында болса да жолдар қиын.
Есімі дәріптеліп жатыр бүгін
Заманында атанған заңғар бидің.
Шындықтың шырағындай Шорман атам
Орданды тік ұстаған оғлан деймін.
Әділдіктен аттамай шешім айтқан
Бес күн жалған өмірде толған күйбең.
Алты Алаш өнегесін ұмытпайды
Ақиқаттың арына қорған бидің.
Қазақ барда аты өшпес қаржастардың,
Қаржас барда аты өшпес Шорман бидің.

Абзал Қабдраш

Шорман би

Шорман Күшікұлы Павлодар облысы Баянауыл ауданында туған. Әкесінен төрт жасында жетім қалып, әжесінің, ағайын-туыстарының қолында жүреді. Бір күні Күшіктің үйіне сол өңірге танымал би барады. Шорман баланың әжесі мен шешесі ол қонаққа не берерін білмей сасып қалады. Сонда төрт жасар Шорман сол үйдің еркегіне ұқсап бидің алдына дастарқан жаяды да, алдына бір табак ыстық сүтті қоя салады:

– Қаптың түбі қағылды, бетке күйе жағылды, алдыңызда ыстық сүт, асықпай отырып жұт, — деп, аға бидің бетіне қарайды. Би жас баланың тапқандай айтқан тапқыр сөзіне қайран қалады. Бала тағы да:

– Би ата, биыл қыс қатты болып, мал жұтап жатыр. Ауылдың да сәні кетті. Астық таусылды. Елдің жағдайы қиындап барады, — деп, өз үйі емес, бүкіл ауыл, ел тағдырына қамқор бола сөз қозғайды. Талайды көрген би жас баланың бұл сөзіне тәнті болады да, әжесіне былай деп қолқа салады:

– Немереңіз болайын деп тұр екен. «Көре-көре көсем болады, сөйлей-сөйлей шешен болады» дегендей, маған беріңіз, мен ертіп жүріп ел аралатайын, тәрбиелеп көрейін. Түбі осы балаңыздан бірдеңе шығар, — дейді.

Баланың шешесі:

– Шорман әлі жас қой, бұғанасы қатсын, — дейді.

Әжесі:

– Мақұл ғой, би-еке, жасы жетіге толғасын сізді өзім іздеп тауып аламын, — дейді. Осы уәде келісім бойынша Шорман жеті жасқа келгенде әлгі би атасына шәкірт боп соңына ереді. Ел аралайды, жұрт таниды. Талай ел басшы игі жақсылармен кездесіп, олардың сөзін тыңдайды. Ел

билігіне араласып, өзі де шағын дау-жанжалдардың түйінін шешіп, «Бала би» атанады.

Шорман он бір жасында нағашысының аулына барады. Нағашысы:

– Осында қал, отау тігіп, алдыңа мал салып берейін. Бір үй болып отыр, – дейді. Жиені:

– Кісі елінде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол деген. Елімді тапқаным жөн болар.

Шорман осыны айтады да, нағашысына:

– Көршіңіздің қызына көзім түсті. Мен де, ол да бір-бірімізді ұнаттық. Осыған құда түсіп беріңіз, – деп сұрайды. Нағашысы жиенінің бұл өтінішін орындайын деп көршісіне барса, ол айтыпты:

– Өзі жоқ-жұқаналы жетім бала екен. Қызымды бере алмаймын.

Енді қыздың үйіне Шорман баланың өзі барады, ары-бері сөйлесіп көреді.

– «Жас өспей ме, жарлы байымай ма», отағасы, бізді де бір сынап көріңіз. Түбі ұятқа қалмассыз. – Тапқыр баланың сөзін байқаған қыздың әкесі көнеді.

– Аулыңа барып, бір айналып соғарсың. Оған дейін қыздың жасау-жабдығын дайындайық.

Шорман аулына қайтқан соң қыздың шешесі:

– Отағасы, талай от ауызды, орақ тілді шешендерге, талай бай, бектерге дес бермеуші едіңіз. Бір жетім балаға уәж айта алмай қалғаныңыз қалай?

Бәйбішесінің бұл сөзіне бай:

– Бала болатын бала тәрізді. Түбі осы баладан айтұлы кісі шығады, көрерсіз, бәйбіше, қызымыз оған барса қор болмайды. Аузынан түйдек-түйдек шыққан ақылды, шешен сөзін көрмейсіз бе? Көп сөзді қой, қызыңның жасауын әзірле!

Сонымен, бай той жасап қызын ұзатады. Шорманның нағашысы да беташар той жасап, жиеніне ақ отау тігіп, енші береді.

Шорманның жасы он үшке толған жылы Баянауыл округінің биі Едігеұлы Шоң қартайып, орнына кімді билікке ұсыну керек деген сөз көтеріледі. Әр ауыл өз кісілерін ұсынып жатады. Сонда Шоң би:

– Менің орныма би болуға Шорман лайық. Ол – бала болса да дана, ақылды. Ел жағдайын жетік біледі. Ешкімге бұра тартпайды. Әділ сөйлейді. Адамгершілігі, халыққа деген қамқорлығы мол. Сонымен бүкіл округ болып Шоң атаның ұсынысын мақұл көріп, он үш жасар Шорман би болып сайланады.

Содан былай қарай Шорман әркез «Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы» деп отыратын. Еліне шын жаны ашитын би надандықты, жатыпішер жалқаулықты, ел ішін індеттей жайлаған жаман әдеттерді жоюға күш салды. Әр ауылда, Баянауылдың өзінде мектептер салғызып, мұғалімдікке сауатты адамдарды іздестірді. Түркі тілдерімен қатар орыс, араб, парсы тілдерін оқытатын адамдарды да осы іске тартады.

Шорманның «қара қылды қак жаратын» әділдігі ел аузында аңыз болып кетті. Енді оның төрелігіне жүгінуге тек Баянауыл ғана емес, Кереку өңірінің әр түкпірінен келетін болды. Оның абырой-атағын, халық арасындағы беделін көре алмайтын іші тарлар да аз болған жоқ. Қызғаныштан өртенген олар Шорман атына кір келтіретін сан қилы өтірік-өсек таратып, жала жабудан жалықпады. Мұны да місе тұтпай, Шорманның жаулары оны өлтіруді мақсат етіп, талай рет қастандық та ұйымдастырды.

Бірде ел аралап жүрген диуанаға көп ақы беріп, өлтіртпек болады. Бір дауға төрелік айтуға бөтен ауылға

келіп жатқан Шорманды көрсетпек болып, олар диуананы сонда ертіп келеді. Ымырт жабылған кез болса керек. Ашық есіктен үй ішінде жанып тұрған от жарығымен төрде отырған Шорман анық көрінеді. Диуана Шорманға көзі түсе сала селк етіп, қолымен көзін көлегейлей қояды. Біршама уақыттан соң өз-өзіне келіп: «Оның екі иығында екі періште отыр, бас жағында бір сәуле жарық шашып тұр. Қасиетті адам болса керек. Басымнан төмен қарай алтын күйсандар да, оған қиянат жасай алмаймын, – деп, ат-тонын ала қашыпты (Мұны жазып отырған Шыңғысұлының шөбересі Мәрмүра Асфандиярова. «Қазақ әдебиеті, 4 қазан, 1991 жыл).

Шалғай ауылдардың бірінде Шорман би жесір дауын шешіп, бір үйде демалып жатса, сырттан абыр-дабыр, айғай-шу шығады. Жатқан орнынан енді тұрып киіне бергенде, есіктен бір жігіт жүгіріп келіп, оның артына тасалай қояды. Жігіттің артынан қуып барған адам қолындағы шоқпарын сілтеп қалғанда жігіт бұғып қалып, шоқпар Шорманның бір қолын сындырып жібереді. Шорман би қолын ұстап отырып қалады. «Байтал түгіл, бас қайғы» дегендей, енді жұрт қашқан жігітті былай қоя салып, биді қоршай береді. Біреулер қолын таңып, енді бірі сынықшы іздеп, көрші ауылға шабады. Көп кешікпей сынықшы да келеді. Ол бидің салбырап қалған қолын сипалап отырып, сынған сүйектерін теріп, орын-орнына салады. Бәрі жиналып жұмсақ арбаға мінгізіп, Шорманды үйіне жеткізеді.

Ауыл адамдары әлгі шоқпар сілтеп, бидің қолын сындырған адамды ұстап алып, дарға аспақ болады. Сонда Шорман би оларға барып:

– Ағайын, дарға аспандар! Қоя беріндер. Оны өлтіргенде, менің сынған қолым бүтінделер дейсің бе?

Тірі жүре берсін. Тек осы жұрттың алдында бұдан былай зорлық-зомбылық жасамаймын, қайырымды боламын деп уәде берсін, – депті. Жиналған көпшілік: «Япырмай, мына Шорман би не деген адамгершілігі зор, кешірімді еді», – деп, оған тәнті болысыпты.

Күздің ызғарлы күнінде бір байдың бордақылап семіртіп, енді соямын деп отырған көк биесі ұшты-күйлі жоғалады. Бай балалары ізге түсіп ары қарайды, бері қарайды, ауыл-ауылға сұрау салады, дерегі шықпайды. «Пәленше жылқы сойыпты», «түленшенің үйі жылқы сойып, кісі күтті» деген сөзбен әлгі бай Қарқаралы ауылының екі жігітінен сезіктеніп, Шорман биге айтып шағынады. Би ол екі жігітті алдырады. Екеуінен сұраса:

– Биеке-ау, кім жылқы соймайды дейсіз? Сойсак, өз жылқымызды сойдық, – деп, тән алмайды. Бай екілене түсіп:

– Осы екеуінің біреуі, қайсысы екеніне көзім жетпейді, – дейді.

Шорман екі жігіттің көзіне тіке қарап тұрыпты да, кара мұртты, қоңқақ мұрын жігітке:

– Сен өз атыңды сойыпсың, дұрыс па? – дейді. Әлгі жігіт қуанып кетеді:

– Иә, биеке, дәл айтып тұрсыз. Өзімнің күрең атымды екі айдай байлап, сойғаным рас. Сенбесеңіз, терісі малханада әлі жаюлы тұр. Ой, қасиетіңізден айналайын, биеке, дәл таптыңыз.

Шорман шегір көз ұзынтұраға қарап:

– Сен өз жылқыңды соймағансың, сойғаның мына кісінің бордақылап отырған көк биесі, дұрыс па? – дейді. Ұзынтұра сәл бөгеліп тұрады да:

– Ой, биеке-ай, онда бар көк бие менде жоқ дейсіз бе, сойғаным өз бием, – деп ерегесе түседі.

– Сен менімен ерегесе берме, – дейді Шорман би, – сенің мына кісінің көк биесін бір түнде ұрлап сойғаныңды көзің де, сөзің де айтып тұр. Шындықты мойындағанның айыбы жоқ. Ал мойындамасаң, күнәсі көп. Күнәкәр болмаймын десең, менің тілімді ал. Енді соза берсең, артыңнан тағы бір ұрлығың «менмұңдалап» тұр. Жігітім, түсінесің бе, жоқ па?

Би «көзің де, сөзің де айтып тұр», «тағы бір ұрлығың менмұңдалап тұр» дегенде барып әлгі ұзынтұра: «Бұл бидің көріпкел, әулиелігі бар» деуші еді, рас екен ғой. Қой, болмас, шынымды айтып, кешірім сұрайын» дейді.

– Би-аға, айып етпеңіз. Бұл кісінің биесін көршім Николай екеуміз сойып алғанымыз рас еді. Еті терісіне оралған күйі Николайдың үйінде сақтаулы тұр. Осы қазір апарып бер десеңіз, апарып береміз, – деп жалыныпты.

Шорман бидің шыншыл, әділ билік айтатын және адамды бір көргеннен танитын, бұрын-соңды не істеп жүргенін айтпай табатын көріпкел, әулиелік қасиеті, тапқырлық шешен сөздері жөнінде ел арасында аңыздар көп. Оның бірқатары өзінің баласы Шорманұлы Мұсаның (1819-1885 жж.) архивінен, фольклоршы Мәшһүр Жүсіптің қолжазбаларынан табылады.

*«Қазақтың би-шешендері» кітабынан,
Алматы, «Жалын» баспасы, 1993 жыл*

Байдалының Шорманға айтқан төрт нақылы

Шорман үлгілі сөз естиін деп, бала жігіт күнінде 90 жастағы Байдалы биге сәлем беріп барған екен. Би: «О, кәрілік, мен саған не жаздым?!» – дей беріпті. Қонаға бір қонып, аулына қайтқалы жатқанда, Байдалы карт бала Шорманға: «Не алып қайттың?» – депті.

– «Ойхой, кәрілік, мен саған не жаздым?» – дегеннен басқа ештеңе естігенім жоқ, – депті Шорман. Сонда Байдалы Шорманға:

– Сөздің анасы сенде еді, баласы менде еді, өзің бастамаған соң мен не айтайын, ана таппаса, бала тумакшы емес. Әдейі ат арылтып келдің ғой, төрт ауыз сөз айтайын, соны алып қайт, – депті Байдалы.

– Алыста не алыс,
Жақында не жақын?
Тәттіде не тәтті,
Ащыда не ащы? – депті.

– Алыстан – жер мен көктің арасы алыс,
Жақында – ерлі-байлы кісінің арасы жақын.

Тәттіде – сол қатыннан туған бала тәтті,

Ащыда – сол бала қаза тапса, сол ащы, – дейді Шорман.

– Бір айтуға бұ да жарайды, бірақ анығы бұлай емес. Жер мен көктің алыстығы жоқ, көзге көрінеді. Ерлі-байлы қатынның жақындығы жоқ, талай қатын мен еркектің араздасып келгенін көріп, айырып жібердім. Жақын болса біреуінен біреуі айрылар ма еді? Бала да тәтті емес, айтуға ғана. Әкесімен араздасып келіп, баласын әкесінен айырып әкеткенді де көрдім. Ондай баладан айрылғанның ащылығы жоқ. Төрт сөздің шешілуі мынау:

Алыста – білімді мен наданның арасы алыс,
Жақында – өлім жақын.

Тәттіде – жан тәтті,

Ащыда – жаннан айырылу ащы.

«Алтын берген -дос емес, ақыл берген дос» деп
бұрынғылар осындай сөзді айтқан екен.

Шорман бидің екі сөзі

Ерден, Жүзеннің әкесі Сандыбай өлгенде, бәйбішесі қайғырып жатып алыпты. Көңіл айтып жұбатқандардың сөзін құлағына ілмепті. Бір күні Шорман би келсе де, бәйбішесі күрсініп жата беріпті. Сонда Шорман бидің айтқан көңілі екен:

*Жатырмысың қайғырып,
Өтіп кеткен абыланға.
Алладан бұйрық келгенде,
Кім тұрады жалғанда.
Қайғысыз, мұңсыз жан бар ма,
Талайы қалған арманда.
Айтатұғын сөз бар ма,
Бір жаратқан алғанда.
Әуелде жазған тағдырды,
Бір жаратқан бұзған ба!
Үш жүздің анасы емес пе едің,
Өзің көңіл айтсаңшы,
Біздей жетім қалғанға!*

Сонда бәйбішесі: «Ә, солай ма еді?» – деп басын көтеріп, бимен амандасқан екен.

Шорман мен Ғазыхан

Бір жиында Арғын Ғазыхан деген кісі: «Өткір пышақ қынға қас, өткір сөз жанға қас», – депті. Сонда Шорман би: «Өткір сөз дауға пайда, жанға қас, өткір пышақ қолға пайда, қынға қас», – деген екен.

Шорман мен Құдайменде

Шорман би бозбала күнінде Қуандық еліне жоқ іздеп барады. Бір байдың үйіне қонып, ел жайын сұрап отырып, өзінің жоқ іздеп келе жатқанын айтады. Сонда бай:

– Әй, шырағым-ай! Жоғыңның жөні болмайды-ау, себебі Қуандық елін билеп тұрған Құдайменде төренің жалғыз баласы өліп, үш күн болды ас ішпей қайғырып жатыр. Басын көтермейді, көзін ашпайды, ешбір адам көңіл айтуға бата алмайды, – дейді.

Меймандар байдың үйіне қонып, ертеңінде төренің үйіне аттанады. Ауылға жақын қалғанда аттарынан түседі. Аттарын тұсап, жаяулап келе жатқан бір топ адамды көрген кісі төреге хабар береді.

– Сірә, жат адамдар болу керек, аттарын алысқа тұсап, он шақты адам жаяулап келе жатыр, – дегенде, төре бір көтеріліп, бір жатады. Жолаушылар үйге кіріп, төрге отырып, құран оқиды. Шорман былай деп көңіл айтады:

Уа, сен Құдайменде төресің,

Хақтың әміріне көнесің.

Құдай сені көріпті,

Түпкі атаң – Барақ хан,

Елді заңына қаратқан,

О да өткен дүниеден.

Екінші атаң – Мейір хан,

Тентек пенен тебінді,

Төрелік беріп айырған,
О да өткен дүниеден.
Үшінші атаң – Тұрсын хан,
Өтірік айтқан қымсынған,
О да өткен дүниеден.
Төртінші атаң – Қасым хан,
Аруағы басым хан,
О да өткен дүниеден.
Дүние деген фанидың
Өзі де өтер дүниеден.
Дос көтерер көңілді,
Мал көтерер өлімді.
Қайғырғанмен келмейді,
Ажалсыз пенде өлмейді.
Басыңды көтер хан төрем,
Күйзелтпе бүйітіп еліңді,
Өлемін десең, міне, пышақ,
Өлмеймін десең тұрып бақ!

Сонда хан басын көтеріп алып: «Көз таңбалы Сүйіндікте Шорман атты бір ұл бар деп еді, соның өзімісің, өзгемісің?» – депті. «Болсақ болармыз» – деген екен сонда Шорман.

Сұрауы келіскенде

Бағаналы Борбас дейтін байдың «Шаппайбер» атанған, талай сәйгүлікке дес бермеген қарақасқа жорғасы болған екен. Бір ұлан-асыр тойда жорғаға көзі түсіп қызыққан Уәли хан қарақасқаны қалап алуға көңілі кетеді. Қарамағындағы Өменке, Құлтас, Жантас дейтін билерге «жорғаны сұрап келсеңдерші» деген екен: «Тамырын басып көрейін», «мә деп, бере қойса, сұрайын», «баруын барайын,

бірақ сараң бай ұстата қоймайды ғой» деп салғыртсыпты. Олардың сыңайын сезген соң:

– Қауқары тышқан аулауға ғана келетін баршын тартқан бүркіттей кәрі кулар не тындырар дейсің, – деп, хан бала шағынан сөз сайысына түсіп, талай шешенді мүдірткен Шорман бала биді жұмсапты.

Бала би Борбастыкіне барса, жоғарыда аты аталған үш би байдікінде қонақ болып отыр екен. Он жеті жасар бала жігітті көрген бай:

– Қандай бұйымтайың бар еді, сөйлей отыр? – дегенде Шорман бала:

*Ханнан сәлем әкелдім,
Бағаналы Борбасым.
Қасым жомарт сияқты
Даңқың аян болғасын.
Қалауын айтты қармаулы,
Салмағы зіл – қорғасын.
Берсін деді ренжімей,
Қара қасқа жорғасын.
Хан да жомарт өзіңдей,
Жанар таудың көзіндей,
Айтқаны гибрат халыққа,
Осы үш бидің сөзіндей.
Жорғаңыз да дүлдүл ғой,
Көздің жауын арбайтын.
Жауға мініп барсаң да,
Ешқандай мін таңбайтын.
Шыныдай мұзға салсаң да,
Тас тұяғы таймайтын.
Құбылып басып ойнайтын,
Қылығына көз салсам,*

Тұғырдағы түйғындай,
Көк аспанда ойнайтын.
Қашпақ болсаң, құтылып,
Қусаң, жетпей қоймайтын,
Қарқынынан танбайтын,
Жыл мінсең арып-талмайтын.
Қара қасқа жорғаны,
Сыйладым деп ханыма,
Жөнің бар жанға байлайтын! – депті.

Сонда Борбас бай:

– Мына билерге рай бермей отыр едім, сұрауы келіссе бермейтін дүние болмайды деген рас екен. Жарайды, ханның қалауын алып қайт. «Береген қолым – алаған» деген бар. Оның да бір қымбат-қимасы бар шығар. Үш биді куә қылғандай, «ханым да жомарт» дедің ғой, – депті.

Жинап дайындаған: Сайлау БАЙБОСЫН

Шорман бидің сөздерінен

Орта жүз құрамындағы Найман тайпасына жататын Бағаналы руының атақты абызы (абланы) Сандыбай дүниеден өткенде бәйбішесі қайғырып төсек тартып жатып алыпты. Қаншама адам оған жұбату айтса да, төсегінен тұрмапты. Бір күні Шорман би келіп, көңіл айтып жұбатса да, бәйбіше еңкілдеп жылап жата береді. Сонда Шорман би бәйбішеге өлеңмен былай депті:

– Жатырмысыз, қайғырып
Өтіп кеткен абланға.
Алладан бұйрық келгенде
Кім тұрады жалғанда.
Қайғысыз жан бола ма,
Талайы қалған арманда.

*Айтатұғын сөз бар ма
Тәңір өзі алғанда.
Әуелде жазған тағдырды
Жаратқан ием бұзған ба!
Ана болып баршамызға
Өзіңіз көңіл айтсаңыз,
Біздей жетім қалғанға!*

Сол сәтті бәйбіше: «Ой, Алла! Кешіре гөр оғаш қылығымды!» – деп, басын көтеріп, бимен амандасқан екен.

«Отарқа» газеті, 2012 жылғы 28 маусым

Тәбітай мен Шорман

Каржастан Қарауыл елінің жігіттері жылқы алыпты. Сол жылқыны іздеп қырық кісімен Шорман төрт ата Қарауылға келіпті. Шорман «Мен бес байталдың артынан қуып мал іздеп келгенім жоқ, намыс іздеп келдім. Намысымды аламын, жауласамын, болмаса өзіме лайық сыбағалы мүше, толық ер құнындай айып алып тынамын. Қарауылдан жолым да үлкен», – деп ауыр салмақты сөз тастаған соң, Қарауыл алыстан Қанды Тәбітай шешенді алғызады. Жаздыкүні аяғына тері ұйық, үстіне бұзау тері жарғақ, басына түйе жабағы тымақ киген Тәбітай келеді.

Амандасып, отырғаннан кейін Шорман:

– Әй, Тәбітай, бай кім, батыр кім, би кім? – депті.

Сонда Тәбітай айтыпты:

– Сен оның біреуі де емессің. Қас батырдың елін жау араламас болар: батыр болсаң, менің жігітім барып малыңды алмас еді. Әділ бидің елін дау араламас болар. Би болсаң, орданды тастап, бес байталдың соңынан ел-жұртыңды тастап келмес едің. Бай да емессің, бай болсаң, өзіңнің

Ақша атаңның баласы Ертіс бойында, Омбы қаласында неге жұмыс іздеп жүр? Оны неге жиып алмайсың? – депті.

Сонда Шорман басын көтеріп, Тәбітайдың үстіне қарап отырып:

– Япырмай, бұл ел жорғасы мен жүйрігін арқасын жауыр, құйрығын жолақ қылып, желқомның астында сақтайды екен-ау! – депті. Тәбітай бөгеліп қалып, Шорманның дауын бітіріп, жылқысын қайтарыпты. Кейін Тәбітай биге: «Шорманға неге жауап қайырмадыңыз?» – дегенде, «Шорман маған: «Елің қадірсіз ұстайды екен» деді. Мен оған киізген киімдеріңді, мінгізген аттарыңды айтайын ба? – деген екен Тәбітай оларға.

Интернеттен алынды.

**«ҚАРЖАСТА
БІР ҚҰТЫМ БАР
МҰСА ШОРМАН»**

... Мұсасы кеткен кезде бұл жалғанның,
Құсасы дүниеге келген екен.

Аспанбек Шұғатай

«Аяулы мырза ағамызға»...

Шыңғыс Уәлиұлы мен Шоқан Шыңғысұлының іш тартып, кеңесіп жүрген адамдарының бірі – Мұса. Шоқанның шешесі Зейнеп – Мұсаның туған қарындасы, көркем сипатты кісі болған. Сырымбет – Мұсаның да жақсы көрген бір қызықты жері. Мұнда ол талай рет қасына Баянауылдың атақты әншілері Сұр-Омар мен Атубайдың Әбжанын ертіп келіп жүрген. Кейін оның баласы Сәдуақас Шоқанның қарындасы Нұрилану алуға қасына «күйеу жігіт» етіп әнші Жарылғапбердіні ертіп келеді. Сұр-Омардың әншілігіне жететін жан жоқ болатын. Онымен қатар Атубайдың Әбжаны, жас әнші Жарылғапберді, Жаяу Мұса жүретін.

...Студент кезімде (1926 жыл — Әлкей Марғұлан) Сәкенмен сөйлесуді құмар етіп үйіне барғанымда, ол өзінде сақталып тұрған талай қызық дүниелерді көрсетті. Солардың ішінде қазақ шеберлері қолдан жасаған әдемі алтын-күміс сауыттар, алтынмен жалатқан үлкен күміс тегене, әдемі кесе. Солардың ішінен маған ерекше көрінгені – кітап салатын үлкен, әдемі күміс сандық.

Ол кісіден менің көп сұрағаным Шоқан туралы болғандықтан, Шоқанның Мұсаға жазған 30 шакты хатын көрсетті. Бәрі араб әрпімен қазақша жазылған, бір ерекше қолжазба еді. Хаттарының барлығы «Аяулы мырза ағамызға» деп басталған. Бір хатында Мұсаны Омбыға шақырып: «Қиын мәселелерді осы арада отырып шешейік», – депті. Екінші топ хаттар – Г.Н. Потанин мен оның бәйбішесінің, К.К. Гутковскийдің хаттары. Сәкен өлген соң бұл хаттар тегістей жойылды...

*Әлкей МАРҒҰЛАН. «Шоқан туралы естеліктер» –
«Мұра», Алматы, Жазушы, 1990*

Мұса Шорман

Аты алты Алашқа аян Біржан салдың ақын Сарамен айтысында:

«Қаржаста бір құтым бар – Мұса Шорман,

Ежелден келе жатқан ескі қордан ...» – деп дәріптелген – осы адам.

Мұса атын тұңғыш рет Шорманның Батыс Сібір бас губернаторы Вельяминовке 1832 жылдың 2 ақпанында жазылған хатынан кездестіреміз. Ол Баянауыл дуанының құрылысын жүргізген «6-полк адамдары 7-полк адамдарымен ауыстырылады» дегенді естігенін және алғашқы полктің Александр Лукин деген казагының баласы Мұсаны орысша оқыта бастағанына 2,5 ай ғана болғанын, егер анау кетіп қалса, оқудың үзілетінін айта келіп, Лукинді әлі де болсын бір жылға қалдыруын сұрайды. «Егер менің өтінішім қабылданатын болса, – дейді Шорман одан әрі, – біз оған тек менің баламды ғана емес, сонымен бірге, билер мен қарапайым казактардың 15 алғыр баласына орысша оқу мен жазуды үйретуді тапсырар едік». Ұсынысты бас губернатордың ықыласпен қабылдағанын, оның сол жыл, сол айдың 19-ы күнгі жарлығында Лукинді Шорман сұраған мерзімге қалдыруға рұқсат еткенін көреміз (ҚҰА, 338-кор, 408-іс, 285-парақ).

Тағы да сол жылдың 22 қарашасында Вельяминовке жазған келесі хатында Шорман «Лукиннің оңаша жылап отырғанын бірнеше рет байқадым. Сұрастыра келсем, ол ішімдікке салынғаннан кейін атағы алынып, қатардағы казак дәрежесіне түсірілген бұрынғы офицер екен. Даламызда арақ деген атымен жоқ. Қазір ол ішуін қойды. Менің балам мен баска қазақ балалары да орысша оқу-жаза біледі. Бұл – Ресейдің болашағы үшін көп пайда ғой» дей келіп,

Лукинге офицер атағын қайтарып беруін сұрапты. Ал Батыс Сібірдің бас губернаторы өзінің тиісті мекемелеріне 9 желтоқсанда түсірген жарлығында Шорманды «даладағы ең атақты би» деп таныстыра келіп, оның өтінішін аяқсыз қалдырмау керектігін тапсырады.

Соңғы хатта «Потанин қалдырған Лукин» деген сөйлем бар және бұған Шоң, Шорман, Қазанғап мөрлерін басқан екен. Осы бір құбылыстың төркінін зерттей түскенімізде мынадай адамгершілік үлгісін кездестірдік: Лукин Николай Ильич Потаниннің досы екен. Ішімдікке салыну салдарынан атақ-даңқынан айрылған досын «арағы жоқ» далаға алып келгенде Потанин екі мақсат көздесе керек: 1. Арақты қойғызу; 2. Содан кейін Баянауыл округін ашуға халықтарын дайындап жүрген ықпалды билер көмегімен офицерлік атағын алып беру. Сол үшін жасаған алғашқы қадамы Лукинді Мұсаны оқытуға орналастырып, Шорман көңілін алу болыпты. Вельяминовке жоғарғы хаттарды жазған да және соңғы хатқа аталған билер мөрін басқызған да Потаниннің өзі екенінде дау болмаса керек. Сөйтіп, оның досын «өмір шыңырауынан» көреміз. Ал Лукиннен хатта көрсетілген 15 бала сауаттанып шықты ма, жоқ па, бұл мәселе бізге беймәлім. Мәлімі Мұсаның Лукин бастап берген сауатын, кейбіреулердің жазып жүргеніне кереғар, басқа оқу орындарын көрмей-ақ өз алғырлығымен дамытып әкеткені (Сонда, 396-қор, 193-іс, 297-бет).

Сөйтіп, Баянауыл округі ашылғанда 14 жасар Мұса орысша оқи, жаза білетіндіктен Үмбетәлі руының болысы (сұлтаны) болып сайланады. 1837 жылғы бір деректе Мұсаның күлік-қаржасқа болыс болғанымен орысша, қазақша сауатты екені айтылады.

1840 жылы Мұса дуан қазылығы қызметіне көтеріледі... Шамамен 1843 жылы өткен сайлауда округтің аға сұлтандығына Көксалұлы Әли төре бекіген екен. Алайда

белгісіз себептермен қызметтің толық мерзімін өтей алмай кетіп, 1849-1851 жылдары оның міндетін Мұса уақытша атқарып қалады...

Соңғы оқиғаның бұрындар болған сондай оқиғаны еске салатын әдеті ғой... 1993 жылдың жазында Павлодар облысы, Баянауыл ауданы Сәтбаев атындағы кеңшардың сол кездегі директоры Сайлау Байдильдин дейтін азамат аудан басшыларының келісімімен Моңғолияға тіркемесімен 15 автокөлік жіберіп, соншама отбасын алдырсын. «Елге ел қосылса – құт» деген. Бұған куанбаған жұрт қалмады. Жергілікті тұрғындардың ерулік беру үшін қонақтарға таласқанының өзі бір ғанибет...

Сондай бір думанға тап болайын. Әңгіменің бәрі – көші-кон, жолдың қызығы мен шыжығы жөнінде. Кенет төрде отырған жергілікті ақсақалдардың бірі басын көтеріп, иығын қомдап, жөткірініп сөйлеу ыңғайын білдірді. Бәріміз тына қалдық.

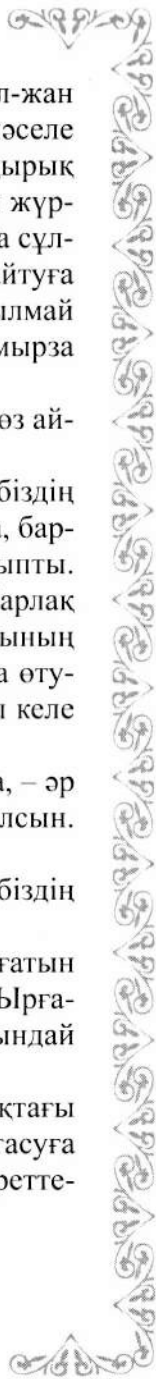
– Қазақта көш тосын болып па, – деп бір тынды ол. – Біз де бір кезде осы елге сырттан келіп, сіңісіп кеткен халықпыз. Ертең-ақ сіздер де сөйтесіздер. Жасқанбай жүріп-тұра беріндер.

– Ау, ақсақал, сіз әуелден осында емес пе едіңіз? – деді әлгі сөзге таң қалған ауыл азаматтарының бірі.

– Біздің бабаларымыздың Баянаула өңіріне көшіп келгеніне шамасы 150 жылдай болған екен.

– Қайдан? Қалай?

– Ата-бабаларымыз әу баста Ертістің ар жағын жайлайды екен. Ата қонысы ғой. Казак-орыстар Ертіс жағасына қамал, қала, басқадай да елді мекендер сала бастайды да, біздің бабаларымызды қырға қарай тықсыра береді... Келе-келе бүкіл Ертіс бойын казак-орыс жері деп жариялап, басқаны суға мүлде жолатпай қояды. Содан кейін казактар

«Ендеше біз Сарыарқаға көшейік», – десе, оған: «Мал-жан түгелдей Ресейдікі», – деп рұқсат бермейді. Осы мәселе жөнінде бабаларымыз ашпаған есік, баспаған табалдырық қалдырмайды. Рұқсат жоқ! Осылай жылдап сабылып жүрген бабаларымыз күндердің күнінде «Баянауланың аға сұлтаны Шорманның Мұсасы Омбыда жүр, эне-міне қайтуға тиіс» дегенді естіп, Керекудің Көкжатағында тапжылмай жатып күтеді. Кездеседі. Мұндарын айтады. Мұса мырза мұқият тындап, естігендерін қағазға түртіп алады да:

– Мені осында күтіндер, – деп жалғыз-ақ ауыз сөз айтып, Омбыға қайта тартады.

– Содан бір айдың қаралдысында оралады да, біздің бабаларымызбен әңгіме-дүкен құрады. Айтып отырса, бармаған басшылары қалмаған екен. Әйтеуір рұқсат алыпты. Бөгелуі – Омбы мен Кереку аралығындағы Песчан, Шарлак және басқа орыс мекендеріне соғып, Сібір губернаторының қағазын көрсетіп, «Қазақтарға Ертістің батыс жағына өтуге көмектесіндер» дегенін жеткізіп, мәселені шегелеп келе жатыр екен, сабазың.

– Енді, – деді Мұса мырза біздің бабаларымызға, – әр ел Ертістен өз тұсындағы шаһарлар арқылы өтетін болсын. Сал жасаңыздар, орыстан малға қайық жалдаңыздар.

– Жанымыз өтер, малымызды қайтеміз? – дейді біздің бабаларымыз.

– Ертіс қатқанша осы жағада қала тұрады. Бағатын адамдар қалдырыңыздар. Ал іске дереу кірісіңіздер. Ырғалып-жырғалғанша суық түсіп кетуі мүмкін. Мен осындай каммен Семейге жүремін.

Енді Мұса мырза Ертісті өрлеп кетеді. Ол жақтағы елге де айтқаны – осы сөз. Ал Кереку паромын адам тасуға он күнге жалдап алады. Төлемі – мал. Осының бәрін реттегеннен кейін өзі Баянауылға қарай тартып отырады.

Бабаларымыз да камға кірісіп кетеді.

Мен бұл әңгімені әкемнен естігенмін. Әкем – өз әкесінен... Міне, соңғы «өз әкесі» – сол көшке араласқан менің бабам.

Ертістің сол жағасына шыққан қазақтардың атты-жаяулы көші Баянауланы бетке ұстап жылжиды ғой, баяғы...

Баянаулаға келісімен Мұса мырза болыстарын жинап, қыруар үй тіккізіп, қазан-ошақ көтеріп, күтіп отыр екен. Көш жетіп «уф» дегенде, Мұса мырза болыстары мен біздің елдің басшыларын жинап, келушілерді болыс-болысқа бөледі де:

– Бір қыс пана беріп, асырап шығындар да, одан арғы қысқа дейін үй-жай, қора-қопсы салуларына көмектесіңдер, – дейді.

Желтоқсан айының орта шенінде Мұса мырза біздің бабаларымызды тағы да жинап алып, малды бергі жаққа шығарып алуға кірісулерін айтады.

– Біраз жазға дейін сонда қалсын.

Біздің бабаларымыздың бірі мұның себебін сұрағанда, Мұса мырза:

– Боранда Баянаула жылқысы ығып, онсыз да Ертіс тоғайына барып паналайды. Ал мына қалың қарда ұсақ малды 300 шақырым жерге қалай айдап әкелесің? Тоғайда оларға да пана, жем табылады.

Қақаған қыста біздің бабаларымыз қайта атқа қонып, Ертісті бетке ұстап тағы да «шу» деген екен... Содан олар малды алдарына салып, Баянаулаға келесі көктемде бір-ақ қайтқан көрінеді.

Осы жазда, әлде біздің бабаларымыздың көші жөніндегі хабар жетті ме екен, Том губерниясының қазақтары Мұса мырзаға келіп, ол жақтың қазақтарын да көшіріп алуын айтады. Мырза тағы да атқа қонады. Нөкер жігіттері соңында. Омбыға тура тартады ғой тағы да... Нәтижесі –

күзге салым Том жағының қазақтары жөңкіле келіп, Баянаула өңіріне қоныстана бастайды...

Енді есін жиып үлгермеген халық басына тағы бір пәле шүйіледі. Ол – үкіметтің алым-салығы. Дуанда отырғандар жергілікті халық пен көшіп келушілерге түтін салығын тең салады. Ресей боданысың – салық төлейсің ғой, баяғы.

Мұны көрген Мұса мырза Омбыға қарай тағы да шапқылайды. Сапар нәтижесі – губернатордың «көшіп келушілер үш жыл бойы салықтан босатылсын» деген қағазы.

Қазақта Мұсадай азамат жалғыз болып па, келесі жылы сондай бір азаматтың басқаруымен Ертістің ар жағынан келген нөпір көш тағы да Баянауланы айнала келіп, жатып алады. Малы мен жаны тас кемірсін бе, ағаш жесін бе? Ал дуанға қараған болыстар бұрынғы көшіп келушілерден-ақ лықа толған. Сонда да Мұса болыстарды әлде болсын салыстыра түсіп, біразын қоныстандырады. Ал қалғанын қайтпек керек? Соңғы көштің Баянаулаға сыймағандарын өзі Ақмолаға қарай бастап кетеді де, сол жакка түгелдей орналастырып, қара күзде қайтып оралады.

– Сол жылы Мұса мырза бары-жоғы отыз-ақ жаста екен, – деп аяқтады ақсақал әңгімесін.

Сол отырыста бұл әңгіменің жалғасы құжат ретінде қолыма түседі деп ойлаған да жоқ едім, жүргенге жөргем ілігеді дегендей, Мемлекеттік Орталық архивтің 374-қоры, 2077-папкесінен мынадай мәлімет кездестірейін:

«Ішкі Ресей қазақтарының 1849-1850 жылдардағы көші:

5-полк жерінен (штабы Омбыда)	279 үй.
6-полк жерінен (штабы Песчаныйда)	2012 үй.
7-полк жерінен (штабы Семейде)	1129 үй.

8-полк жерінен (штабы Андроновкада) 4 үй.

Баянаулаға көшіп келгендер Аюлы Нияз, Жайма, Өлеңті, Шідерті, Үшсала, Қарашат, Қаратау, Қызылшілік, Қарағаш, Тасы, Кең-күйек, Семізбұғы, Жаманаула (казак-орыс хуторы), Терісаққан жерлеріне орналастырылды (Бұлар болыстар алып жатқан жерлер атаулары – Қ.И).

Том губерниясы Би округінен..... 1512 үй.

Алтайдан Көкпектіге..... 76 үй.

Қарқаралыға..... 60 үй.

Аягөзге..... 1056 үй.

Ақмолаға..... 4250 үй көшіп

келді. Осы мәліметтің аяғына (архивтегі құжаттың 193 бетіне «Бәрін де Шорманов жайғастырды» деп ерекше жазылыпты. Тегі Сібірдегі казактарды көшіріп алу жөніндегі рұқсатты бас губернатордан Мұса мырзаның алғанын айта-тын болса керек...).

1851 жылдың 22 қарашасында барлық округтерге казак балаларынан шешекке қарсы егу тәсілін үйренуге шәкірттер іріктеу жөнінде облыс бастығының жарлығы болады. Облыстағы сегіз округтің алтауының бұл жөнінде не тындырғаны белгісіз, ал Баянауыл округінің жаңадан сайланған заңды аға сұлтаны Тәтенұлы Ханқожа төре Омбыға бірде «болыстарды жинап жатырмыз», бірде «болыстар жиналмай жатыр» деп мәселені сөзбұйдаға сала беріп, ақыры 1853 жылдың аяғында «халық балаларын бергісі келмейді» дегенді бір-ақ мәлімдепті. Омбыдан шыққан арнайы комиссия Баянауыл округі бойынша тексеріс жүргізгенде Ханқожаның жоғарғы әкімшілік нұсқауын мүлтіксіз орындаудың орнына жұртты «бала бермендер», – деп үгіттеп жүргенін анықтайды. Комиссия қорытындысымен танысып болғаннан кейін Омбы облысының бастығы Ханқожаны аға сұлтан қызметінен алып, орнына қазы Мұса Шорманұлын қоюға

мәжбүр болады. Мұса, әрине, алдымен Ханқожаны қызметтен түсірген себепті орындауға шұғыл кіріседі. Нәтижесі – Омбыдан келген фельдшер алдына қысқа уақытта әр болыстан екі баладан отырғызып бере алады. 1854 жылдың 11 қыркүйегінде ол заңды түрде аға сұлтан болып сайланады. Содан округ жабылғанша әр үш жыл сайын өтіп тұрған бес сайлау науқанының бәрінде де аға сұлтан құзырына ие болып қала берген екен. Д.Путинцев деген ассордың куәландыруына қарағанда, бұл жылдары «Баянауыл округінде ерекше оқиғалар орын алмай, тыныштық үстемдік еткен. Барымта-қарымта атаулылар тыйылған. Жоғарғы лауазым иелері Мұса Шорманұлына қандай қалтқысыз сенім артса, халық та оны соншама жақсы көріп құрмет тұтқан».

Орыс казачествосының қазақ елінің шұрайлы жерлерін қалай біртіндеп басып алғанын Шорман әулетінің қоныс аударуынан-ақ байқауға болады. Шорманның Баянауланың Қызылағаш деген нуы арасына қыстау салып алғанын айттық. Округ ашылғаннан он жылдай уақыттан кейін, яғни, орыстар өлкеге әбден орнығып алғаннан кейін, қыркыншы жылдардың орта кезінен бастап қазақ ауқаттыларына қырға ағаш үй салып беріп, көшіріп, сілемді босатып ала бастайды. Шорман әулетінің бұл уақыттағы үлкені Мұса ауылын Мырзашоқы адырының бауырына көшіреді. Тағы екі-үш жылдан кейін қараса Баянаула сілемімен бірге бұл жер де казачествоның айналдыра кесіп алатын «юртовая» жеріне жатады екен. Содан кейін Мұса сілемінен әлде болсын жырақтай беруге мәжбүр болады. Мұсаның інісі Мұстапа 1851 жылы Батыс Сібір бас губернаторына үй салуға рұқсат сұрап жазған хатында «Ағам Мұса былтырдан бері ағаш үй салып жатқан» деп Аккелінді көрсеткен екен. Бұдан біз Шорман әулетінің бұл өңірді қыркыншы жылдардың аяғынан бастап мекенжайға айналдыра бастағанын

көреміз. Оңтүстік жақтан ағып келетін Ащы өзені осы тұста шығысқа қарай бұрылып, шүйгінді үлкен қорық жасайды.

Заманында бұл Баянауыл мен Қарағанды аралығында жалғыз елді мекен болды. Баянаула өңіріндегі тұңғыш ауылдық мектептің 1903 жылы осында ашылуы тегін емес еді. Уақыттан оза айтқанда адам тұрағы жағынан жаннат жайдың пайда болатыны да белгілі. 1885 жылдың 1 қаңтарында Мұса мырза денесі осы зиратқа жерленген екен. Өйткені жастайларынан шаһит болып кеткен екі баласы да осы жерге бұрынырақ қойылса керек. Бүгінде күре жолдың бойында бұл қорымға ат басын бұрмайтын жолаушы жоқ. Бәрінің де көріп, дұға оқығысы келетіні – ақ мәрмәр тастармен көркемделген полковник Мұса мырзаның бейіті.

1868 жылы даланы жаңаша басқарудың ережесі шығады. Ереже «жаңаша» дегенімізбен, оның далаға әкелгені Ресейдің ескі әкімшілік құрылымы болатын. Соған байланысты сыртқы округтер жабылып, Орта жүз Ақмола, Семей облыстарына жіктеліп, дала губерниясына бағынатын болады. Ал облыстар уездерге бөлінеді. Семей облысына Павлодар, Семей, Аякөз, Өскемен, Ақмола облысына Ақмола, Атбасар, Көкшетау, Омбы, Петропавл уездері қарайды. Баянауыл Павлодар облысындағы станица болып қалады және мұнда даладағы жалғыз елді мекен болғаннан кейін уез бастығының өкілі (приставы) отырғызылады.

Баянауыл округі 1869 жылдың наурызында ресми түрде тарқайды. Әрине, мұнда аға сұлтанның еш айыбы жоқ еді, сондықтан да Ресей үкіметі оған (жалғыз оған болмаса керек) «Правитель» деген атақ беріп, жыл сайын 350 сом өмірлік зейнетақы тағайындайды. Сөйтіп, Мұса 50 жасынан бастап қызметі жоқ, бірақ өкілеті бар мырзаға айналады.

Десек те ол – өзіне жұмыс тапқан адам. Әйгілі Мәшһүр Жүсіптің жоқтауында «Газетке басылып, шаһарлы жұртқа білінген» деген сөз бекерге айтылмаған. Мұсаның шөбересі Мағмұра Аспандиярқызы бабасы жөніндегі естелігінде «Ол Шоканға мәліметтер берумен қатар, өзі де бірнеше ғылыми еңбек жазған. Солардың ішінде басылып шыққандары «Казахские народные обычаи» (1871 жыл), «О скотоводстве казахов Западной Сибири» (1871 жыл), «Заметка о казахах Павлодарского уезда» (1905 жыл), т.б. еңбектер жарияланған. 1865 жылы Мұса Уәлиханұлы Шыңғыс төремен бірге «орыс демократтарымен байланысы және халық бұқарасына аса жанашырлығы» үшін патша әкімдері жағынан саяси айыпталлады» деп жазған екен («Қазақ әйелдері», Алматы).

Сонымен бірге, Мұса Ресей географиялық қоғамы мен Г.Н. Потаниннің тілшісіне айналады. Егер алғашқыға қазақтың салты мен әдет-ғұрпы, тұрмысы жөнінде мәлімет беріп тұрса, соңғы үшін ел аузынан аңыз, әңгіме, жырларын жинап жүрген. «Возвращаясь из поездки 1880 году, – деп жазады Г.Н. Потанин, – я провел неделю в ауле Мусы Чормановича Чорманова. Господин Чорманов предложил мне обязательно воспользоваться бумагами, которые были приготовлены им для покойного Чокана Валиханова, приходящегося господину Чорманову племянником (жиені – Қ.И.)... Султан Муса Чорманов сообщил мне, что у Каркаралинских киргиз есть большая былина об аз-Джанибека и о его двух современниках: «Джиренше-шешен и Алдар Косе».

Сонымен бірге, Мұса Баянауылда мешіт, медресе салудың басы-қасында да болған (1844 жылы салынған ағаш мешіт жанып кетіп, оны 1856 жылы қайта салдырған – Қ.И.). Елді егін салып, шөп шауып, ағаштан үй тұрғызып,

отырыққа шақырушы және ел ішіндегі ірілі-ұсақты дау-дамайларға билік айтушыға да айналған. Әсіресе, соңғы хабарымыз жөнінде бір оқиғаны айта кетуді жөн көремін. 1876 жылы Семей облысы болыстары арасын бұрынғыдай рулық қатынастарға карамай, жер ыңғайымен белгілеу кезінде Павлодар уезінен 368 үй Қарқаралы уезіне карап кетуге тиіс болған. Ағайындарынан айрылғысы келмеген павлодарлықтар бұл шешімге қарсы дау шығарады. Осы мәселе жөнінде Мұса мырзаның басқаруымен төрт съезд өткен екен. Соңғы 1884 жылдың қазан айының 14-17 аралығында Боқырау (Покров – Қ.И.) жәрмеңкесі кезінде Мұса мырзаның төрағалық етуімен Баянауылда тағы да қаралыпты. Ұзын сөздің қысқасы, екі уезд шекарасын Мұсаның өзі белгілеп, оған екі жақтан да қатысқан ресми адамдар келісіп, мәселе осымен түбегейлі шешілген екен. Мұса белгілеген екі уездің Ертістің батыс жағындағы шекарасы Павлодар облысына қарасты Қарқаралы, Қазыбек аудандары арасында бүгінге дейін сақталған. Ұсынысын ұнатқан болу керек және сол күні қайтыс болып кеткеніне қарағанда, оның ісі өзіне қойылған ескерткіштей болып көрінері сөзсіз. Осыны көрсетуге қыс қырауында көрші уездің өкілі Алшынбайдың Қақабайымен Омбыға сапар шеккен екен.

Осыған қарағанда, Мұса осы шекараны белгілеуде халық мүддесі мен жер ыңғайын жақсы біліп отырды деген сөз ғой.

Мұсаның өмірден өткені жөнінде Д. Путинцев мынадай мәлімет қалдырыпты: «Мұса далаға жаңалықтар ұсынған жобаларымен, не болмаса, дала бас губернаторының (Г.А. Колпаковскийдің – Қ.И.) шақыруымен Омбыға жиі келуші еді. Міне, 1884 жылдың желтоқсанындағы сапарында бас губернатормен ұзақ уақыт мәжілістесіп отырып, түскен үйіне қайтады да, екі сағаттан кейін бас губерна-

торға Баянауыл правителі, полковник Мұса Шормановтың қайтыс болғаны жөнінде хабар түседі. Бұл желтоқсан айының 26-сы болатын. Бас губернатор правительдің денесін Аккелінге неғұрлым тезірек жеткізуге бұйрық береді. Сөйтіп, біріне табыт салынған, алды-артын он шақты салт атты казак қоршаған төрт шана жолға шығады. Олардың сапар жолдары Омбы-Павлодар-Баянауыл арқылы жатпак еді... Мұса Шормановтың қайтыс болғаны және оның денесінің қыстауына апарыла жатқаны жөніндегі хабар далаға тез тарайды. Жолшыбайғы ірілі-ұсақты елді мекендер халқы қақаған аяз бен буырқаған боранға қарамастан сыртқа шығып, жол күтті. Сапаршылар алдында трубач болатын. Ол елді мекенге кіре бергенде аяздан да ащы дауыс шығарып, бас иіп тұрған халық ортасына іліге бергенде орысша зор дауыс күркірейді: «Везем тело «Улыкен мурзы» Чорманова», «Везем тело любимчика государя Императора!». Сапаршылар бөгелмей өте шығады. Мына елді мекеннің орыс, қазақ тұрғындары көздеріне жас алып, шерулерді қол бұлғап шығарып салады... осы көрініс Аккелінге жеткенше кездесетін елді мекендердің бәрінде де қайталанып отырды».

Марқұмның есімін есте сақтау бағытында Дала бас губернаторының ұсынысымен балалары (Сәдуақас бастаған – Қ.И.) Екатеринбург қаласынан темір шарбақты, мәрмәр тасты – бағасы 400 сомдық ескерткішті қоятын болады басына» деген мәлімет қалдырыпты Путинцев.

1885 жылдың шілде айының 13-23 аралығында Шүршітқырылған деген жерде Мұсаға ас беріледі. Осы аста болған Путинцев былай деп жазады: «Семей, Ақмола облыстарынан орыс, қазақ, татар, бұқаралықтар бар, мыңдаған адам келді. Жүзден астам ақшаңқан үй тігіліп, көз тартар жасаулармен безендірілді. Осы жерде съезд өтіп, елде кор-

даланып қалған дау-дамайлар қаралып, биліктер айтылды. Асқа 200 жылқы, 300 қой сойылып, 20 мың шелек қымыз ішілді. Марқұмның аруағына бағышталған құран оқылғаннан кейін, балуандар ортаға шықты. Күресте бірінші орын алған балуанға бір түйе, бір ат және шапан, екінші және үшінші орындарға ие болғандарға бір-бір шапаннан жабылды. Содан кейін бәйге басталды. Оған қатысуға таңдалған 125 сәйгүлік 40 шақырымнан шауып келуге тиісті болды. Бұларға 15 сыйлық тағайындалған. Бірінші келгеніне – бес түйе, жүз жылқы, екіншісіне – екі түйе, жүз жылқы, үшіншісіне – бір түйе, жүз қой... Осылай-осылай, он бесіншісіне – бір түйе, жүз аршын шұға.

«Бұдан бұрын бірде-бір қазаққа мұндай көл-көсір ас берілген емес», – дейді ақсақалдар. Бір әйел жоқтау айтты (Бұл әйгілі соқыр Жамал акын болатын – Қ.И.). Оның киіз үйден сыңқылдап шыққан дауысын, өрнекті шумақтарын сыртта төңіректей жайғасқан қара-құра халық жылап отырып тыңдады.

Осы тұста халық аузынан ескі сөздерді талмай жинаушы акын Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің мына жолдарын келтіруді де артық көрмейміз:

Сөйле деп ұмтылып тұр біздің көмей,

Тілім тағы такылдақ, көмескі емес.

Күні де аға сұлтан сол күнде енді,

Баянтау қаласына Мұса келді.

Алдына көремін деп алдырғанда,

Тынбастан жазған Мәшһүр қақсап берді.

Парасат нұрыменен әбден білді:

– Қаққай, – деп, – құдай мұнан тіл мен көзді,

– Мынау «Мәшһүр» болатын бала екен», – деп

Ер назары тиюмен нәсіп қылды.

– Ей, сопы, бұл баланды жақсы бақ, – деп.

Не болсын мұнан артық тіл мен жақ деп.

Аяумен мейірі түсіп былайша айтты:

– Балаға мұнан былай үкі тақ, – деп.

– Жалғанда аз күн тірі жүрсін!» – деді.

Қандырар талай құлақ құрышын, – деді.

Бақыр-ай, көп жасағыр болсын! – деді.

Бұдан біз Көпейдің Жүсібіне «Мәшһүр» (әйгілі) атағын Мұсаның бергенін, осы арқылы халық арасындағы талантты танып, қамқорлыққа ала білгенін көреміз. Тағдырдың талқысына сөз бар ма, тоғыз жасар баланың талантын алғаш таныған адам «Түбі күні осы маған жоқтау айтар-ау» деп сірә да ойлап па! Иә, Мұсаның басында 27 жасар Мәшһүр «қақсап» берсін:

Ең әуелі дуан ашқанда,

қазаққа мизам шыққанда,

Дуан басы Шоң болып, Би Шорман сұлтан соң болып.

Тайында атқа қосылған айтқан бір сөзі оң болып,

Қатарға кіріп сол жастан,

Құдайым қуаттап ол бастан,

Он төрт жасар күнінде сайлаған екен болысқа.

Өзелден арнап жаратқан лайықты әйлеп орынға

Дыбысы жеткен жасында Үрім менен Қытайға.

Ел қазақтары «Мырзаға біреулер у беріп өлтірген» деген сөзді әлі күнге дейін айтады. Ал өзі де емші болған Мәшһүр Жүсіп:

Қандай хаммен өткенін, сахерменен кеткенін,

Жайнамаздың үстінде шаһазада демі біткенін,

Алшынбайұлы Қақабай, ақылын ол да жия алмай,

Көзінің жасын тья алмай, айтып келді осында, – дейді.

«Сахерменен» деген сөздің астын біз сыздық. Дұрысында бұл – Сахарь, яғни, медицина тілімен айтқанда «дья-

бет» дауасыз дерт мырзаның «шаһаздада демін бітірген» болса керек.

Сөйтіп, үлкен мырза 66-ға шығар жасында дүние салған екен.

Мұса төрт ұл, бес қыздың әкесі болған. Қыздары уақытында құтты жерлеріне қонып, ұлдары да елге сыйлы, дәулетті адамдар болған. Олардың ішінде Сәдуақас (1849 жылы 25 ақпанда туған) есімі ел есінде қалған. Байлық-базарлығы өз алдында, сонымен бірге, ол талантсыз да адам болмаған. Белгілі «Ей, Ардақ» әнінің сөзін жазған (әуені Жарылғапбердінікі – Қ.И.) және 1907 жылы Қазан қаласынан «Аңшы» атты кітап шығарылған. Орыс, қазақ тілдерінде шығатын мерзімдік баспасөздерге әр түрлі тақырыппен мақалалар жариялап тұрған. Қазақтың белгілі қоғам қайраткері һәм әдебиетші Смағұл Сәдуақасовтың (Мұсаұлы Сәдуақаспен ағайындық жағынан үш қайнаса сорпасы қосылмайды – Қ.И.) біздің ғасырымыздың жиырмасыншы жылдарында жазған «Қазақ әдебиетінің тарихы» жөніндегі мақаласында Мағжан Жұмабаевпен қатар Мұсаұлы Сәдуақасты да атауы тегін болмаса керек. Жалпы, Шорман әулетінен шыққан Сәдуақастың шығармашылығы – зерттеушісін күтіп жатқан тың тақырып.

*Қалмұқан ИСАБАЕВ,
«Сарыарқа самалы», 18 ақпан,
24 қазан 2002 жыл, №№ 83, 85*

**«ЖЕР-СУДЫҢ
АТЫ – ТАРИХТЫҢ
ХАТЫ»**

Шоманның байлығы асқан,
Шорманның бақыты асқан.

Ел аузынан

Бозтөбе немесе Омбыдағы Қаржас ауылдарының тарихы

Құрастырушыдан: Шорман бабамыздың есімін Алаштың ардақты ұлы Қошке (Қошмұхамбет) Кемеңгеровке қатысты еңбектерден ұшыратамыз. 1849 жылдар шамасында Қошкенің атасы – Атанұлы Кемеңгер Омбы қаласының маңында Ертіс өзенінің сол жақ етегінде Қаржас ауылының қазығын қағады. Академик Қаныш Сәтбаевтың 100 жылдығына арнайы шығарылған «Қаныш Елі» атты альбом-кітапта осы тарихи оқиға былай баяндалады: «Бертінде мол жарияланған бірқатар деректер мен естеліктерде Шорман бидің кезінде «Омбыға барғанда тамақ ішетін, намаз оқитын, кең көсіліп жататын орын керек» деп, үй сатып алып өзіне меншіктегені айтылған. Баласы Мұса атқа мінген шағында осы үй-жайды кеңейтіп қайта салғызып, Кемеңгер Атанұлы (белгілі ғалым, қаламгер, ұлт қайраткері Қошкенің үлкен атасы) деген жамағайынына ие қылған. Осы жай бертінде Омбы қазақтары қауымының яки «Ауыздағы Қаржас» ауылының құрылуына негіз болған деседі».

Аталған елді мекендердегі ежелгі қорымның қараусыз калып, сүрілгені, зерттеуді қажет ететіні түрлі дереккөздерде жазылып келеді. Қазір ол ауыл калаға ұласып кеткен, дегенмен сол тұстағы аялдамаға «Қаржас» атауы берілген. Бұл да алдағы уақытта тарихи нысан ретінде ескеріп, зерделеуге және белгі қоюға сұранып тұрған орын.

Тақырыпты кеңірек тарқату мақсатында оқырман қауымға Сібір қазақтарының тарихын зерттеуші Шалқарбек Кәрібаевтің осы мақаласын ұсынғанды жөн көрдік.

Бозтөбе – он тоғызыншы ғасырдың 40-шы жылдарында Ертіс өзенінің солтүстік жағалауынан орын тепкен, қазіргі Омбы қаласының «промзона» аумағына кіретін,

шағын ғана орманды алаңқайы бар дөңесті жер. Омбы қаласы әлі іргесін жая қоймаған дәуірде Бозтөбе осы өңірді ғасырлар бойы атақоныс еткен қалың керей ішіндегі Құрман руының байы – Телжанның ағайындарымен бірге көшіп-қонатын жайлауы болды. Қазіргі Омбы қаласының орналасқан аумағы бағзы заманда Сібір жұртына Он ханның ұрпақтары иелік еткен Тайбұға-Тайшық әулеттері тұсында Көшебе шілігі аталатын еді десетін көнекөз қариялар. Мал жайылымына қолайлы, шөбі шүйгін бұл жер сол кезде жергілікті патша ұлықтарының көз құртына айнала бастады. Көктемде Ертіс тасығанда Бозтөбенің атшаптырым айналасын су ала қоймайтын. Телжан бай ауыл-аймағымен сол аймақтағы Көкөзекті де жайлайтын. Он тоғызыншы ғасырдың аяғында бұл жерге Кулемзино теміржол станциясы салынды.

Кенесары шамамен XIX ғасырдың 23-24 жылдары осы Көкөзекте Ақ боз ауыз аттың үстінде тұрып Ертістің екінші жағалауындағы орыстың шіркеуін садақтың жебесімен дәл көздеп атып, крестің дәл ортасындағы қаңылтырдан өткізіп кадаған екен. Сібір казактарының арасында сол заманда «қазақта Кенесарыдан асқан мерген жоқ, жалғыз өзі жортып келе жатқанда бір қосын қол келе жатқандай әсер қалдыратын Ағыбайдан асқан аруақты батыр жоқ» деген пікір қалыптасқан. Шіркеудің кресіне қадалған садақтың жебесі азамат соғысынан кейінгі жылдары да сонадайдан көзге көрініп тұратын еді дейтін қариялар.

Тарихта Баянауыл округінің аға сұлтаны, одан бұрын 1851 жылға дейін Батыс Сібір губерниясының екінші казачий корпусында хорунжий болып қызмет атқарған қазақтан шыққан мәртебелі тұлғалардың бірі Мұса Шормановтың Омбыдағы кадет корпусында оқығаны белгілі. Мұса мырзаның әкесі Шорман Күшікұлы кадет корпусында оқып

жүрген баласының хал-ахуалын білуге келгенде Бозтөбедегі Телжан байдың ауылына тоқтайды екен. Телжан өз заманында «Төлке – Күрсары керей» елінің болысы болған кісі. Шорманның әкесі Күшіктің нағашылары – Күрсары керей елі. Құрман руы осы Күрсары керейдің бір тармағына жатады. Ата-бабалары XVII ғасырдың ортасында ежелден мекендеген Омбы облысының солтүстік өңірінен ығыстырылып, XVIII ғасырдың басында ағайындары бас біріктіріп, осы жерге қаланың іргесі қаланбастан бұрын жайғасқанын білетін Телжан бай заманның ағымы қай бағытқа бет алғанын болжап білетін және сол кездегі дала шонжарларына қарағанда көзі ашық адам болатын. Аға сұлтан лауазымын төре тұқымынан шыққан адамдарға беруге тиісті патшаның жарлығының дәстүріне қарамастан Едігеұлы Шоң бимен, Естеместің Есенеімен тізе қосып, оларға билікті бермей, қара қазақтың арасынан шыққан ел ағаларына аға сұлтан лауазымын сайлауға себепкер болғандардың бірі Шорман би де жай адам емес еді. Шорманның әкесі Күшік – Төлке керей ішіндегі Байсүгір атасынан тарайтын Ес деген кісінің туған жиені. Оның шын есімі – Естібай, өз заманында айналасындағы оқиғалар мен құбылыстарға сын көзімен қарап, әділ бағасын дәл беретін турашылдығы үшін ел ішінде «Ес аға» атанған екен.

Күшік Сәтиұлы (азан шақырып қойған есімі – Жұмабай) бала кезінен нағашысы Естің тәрбиесінде болған. Естің осындай қасиетін білетін Сәти баласы Жұмабайды сынау үшін кішкентай кезінде берген екен.

Жұмабай жөнінде ел арасында мынадай әңгіме бар. Нағашысы Естің үйінде жүрген 4-5 жасар кезі екен. Бір күні ауылдан жырақта өскен шидің түбінде бір қолына күлше нанын ұстап, үлкен дәрет сындырып отырған баланың үстінен қасында жолаушылап келе жатқан нағашысы Еспен

бірге бір топ адам жанынан өтеді. Баланың ауылдан жырақта неліктен бұлай отырғанын білгісі келген нағашысы: «Жиен-ау! Астың атасы, құрметі құраннан да зор нан емес пе? Нан мен нәжісті араластырып ауқаттанып отырғаның қалай, бұл күнә емес пе?» – деп сынады. Сол арада бала Жұмабай: «Астың атасы нан болса, соны қажетіне жаратсын деп Алла Тағала адамға екі тесік берген. Қолымдағы ризығымды бір тесіктен кіргізіп, екінші тесіктен шығарып жатырмын. Осы сұрақты қойдыңыз. Алланың алдында күнәлі болу күнәһар болатын жастан асқан сізге сын ба? Күнәһар болатын жасқа әлі жете қоймаған маған сын ба?» – деп жауап қайтарыпты.

Жиенінің мына жауабына риза болған нағашысы «Әй, жиенжан-ай! Сен күшік кезінде осылай тауып сөйлейсің, сенен туған балаларың да күшігінде азулыға есесін жібере қоймас», – деп, ризашылығын білдіріпті. Осыдан кейін бала Жұмабайға Күшік деген лақап есім жалғасыпты дейтін шежіреші қариялар. Күшік биден туған Шорман да он үш жасында билік айтып, «бала Шорман – би Шорман» атанған десетін.

Батыр хонтайшының туған қарындасы Төлке Қарағұлқызының Шегіректен тарайтын ұрпағы Байсүгір әулетіне жататын Ес сыншыдан Сағынай, одан паң Нұрмағамбет туады. Ақан серінің Құлагері мерт болатын осы Сағынайдың асында Атығай-Қарауыл елімен бірге тұлпардың өліміне себепші болған ағайынды Батыраш-Қотыраш айналасына тізе батыруды қалың керей жұртымен бірігуді құп көрген паң Нұрмағамбетке – нағашы жұртым бір тілегімді құп көреді, жиеннің сұрағанын береді – деп бітіспес даудың басын тоқтатқан Шорманұлы Мұса мырза екендігін де білгеніміз жөн. Осы жағынан алғанда ел мен елдің бірлігі мен татулығын ойлаған Мұса мырзаның қазақ тарихында

ашылмаған өрелі де парасатты істері әлі де терең зерттеуді қажет етеді. Халқымыздың екі бірдей текті әулетінен туған Сәтиұлы Күшіктің (Жұмабай) ұрпақтары қазақ тарихында өзіндік қолтаңбаларын қалдырды.

1822 ит жылы Ақпатшаның «Сібір қазақтарын билеу туралы» Жарлығы шықты. Осы Жарлық күшіне енгеннен кейін Ресейдің орталық аймақтарынан ауқатты топтар мен шіркеу қызметкерлері жергілікті отарлаушы Үкімет пен қазақ-орыстардың қуатты әскери күшіне сүйенгендіктен Сібір өлкесіне қарай шұрайлы жер иеленіп қалу үшін бұрынғыдан да мол ағылды. Бұлар жергілікті қазақтар арасында «қарашекпендер» деген атауға ие болды. Келімсектердің Сібір өлкесіне келіп орын тепкені, жергілікті халықтың жерін тартып алып, атақонысынан ығыстыруы сахараны емін-еркін жайлаған қазақ шонжарларына ой салды. Бұған дейін Сібірде Түмен, Березовск (Қайыңтұра), Тарск (Тарышы), Марьяновка (Мырзағұл), Каинск (Қайыңбасы), қазіргі Новосібір облысының қаласы) және тағы басқа әскери қамалдар салынған болатын.

Шорман бидің ойы Мұса мырза патшаның әскери қызметінде ұзақ жылдар жүріп қалатын болса, ел арасындағы абыройын пайдаланып осы Омбы қаласының маңайынан жайлы қоныс иеленіп қалу еді. Бұл ойын баласына да айтқан болатын. Мұса мырза болашақта осындай жоспары бар екенін, қажет болса мұндай жерді сатып алуға да ниеті бар екендігін губернатордың өзіне, оның кеңсесіндегі беделді ұлықтарға жеткізеді. Губернатор кеңсесіндегілер Шорман би Омбыға келгенде аялдап жүрген Бозтөбені нұсқайды. Ол үшін 250 сом сөлкебайды үш күннің ішінде қазынаға төлеп, ұнаған жерді тез арада заңдастырып алу керек. Бірақ Бозтөбе әзірше өзімен де, әкесі Шорман бимен де ежелден ниеттері түзу, аралас-құралас болған Телжан байдың иелі-

гіне жататын. Ол кезде екі жүз елу сөлкебай таза күміс ақшаны табан астында табу да оңай емес. Жаксы екі аттың құны – бір сомдық таза күміс сөлкебай. Бірге туған бауырлары Иса, Әужан мен Мұстафаның мыңғырған жылқылары болғанымен, оларды қалалы жердің базарына әкеліп пұлға айналдыру көп уақыт алады. Осыншалық мол қаражат бұл өңірде Атығай ішіндегі Жанұзактың Тоқтамысының балаларынан, Жаксыбай байдан, Малай-Бактыбай руындағы Қазымбеттің Тоғжанынан (Ғаббас Тоғжановтың атасы), Дуадақ-Төбет елінің әлділері – ағайынды Бөртебай-Серкебай мен Тастыбайдан шығады. Телжан байдың өзі де осылардың қатарында. Губернатордың ұсынған жерін сатып алу үшін ең алдымен Телжан байдың өзімен келісу керек.

Қала маңынан жер сатып алу мәселесі жөнінде Телжан байға өз ойының шет жағасын білдірген Мұса мырза губернатордың бұл жайында үш күн мұрсат бергенін және мұншалықты қаражат табуға да қиналып жүргенін айтады. Патшаның қызметінде жүргенде келімсектермен жайылымға таласып, олардан күштеп тартып алған малдары үшін дау-жанжал шығарып, істі болған осы өңірдегі талай казактарға араша болып қол ұшын берген Мұсаның игілікті істеріне Телжан бай риза болып отыратын. Осындай көптеген қарапайым казак баласына тигізген шарапаты, жомарттығы мен қайырымды істеріне сай Сібір казактары оған ерекше құрмет көрсетіп, «Мұса мырза» деп атады. Сонымен қатар, Мұса Шорманұлының ең үлкен игілікті ісі, казак даласындағы болыстық кеңселерде іс-қағаздарын жүргізу мақсатында Омбы қаласынан казак балаларына арналған писарьлар дайындайтын школа ашуға белсене араласқанын дүйім казак жұрты білетін.

Мұса мырзаның түпкі ойын бірден түсінген Телжан бай: «Мырза, бұған бола қамықпа! Қажет болса, екі жүз

слу сом сөлкебайды дәл қазір өзім тауып беремін. Сахарада мал бағып ұрпағымызды өсірген елміз, сырты түкті, іші бокты жал-құйрықтар аман болсын. Бұл жер түбінде не карашекпендердің, не келімсектердің табанының астында қалатыны аян болып тұр ғой. Олармен таласып-тартысатын менің қолымда байлық болғанымен, дәл өзіңдей ормандай орыстың арасында жүріп зор беделге ие болған әрі патшаның қызметін қара қазақтың қамы үшін пайдаға асыратындай билігіміз жоқ. Бүгін болмаса, ертең күшпен тартып алады. Осы қонысымызды заңға сыйғызып, ағайын-туыстарынды көшіріп әкеліп мекендесең, бұл жер бәрімізге де жетеді», – деп, сандықтан екі жүз елу сом сөлкебайды алып Мұсаға ұсынды. Осылайша, қазақша жыл санау бойынша мешін жылы Мұса Шорманов Телжан байдың ризашылығын алғаннан кейін губернатордың пәрменімен дер кезінде Бозтөбені өзінің иелігіне қаратты. Сол замандағы қазақ байларының ұрпақ қамы үшін болашақты болжай білетін осындай көрегендігіне еріксіз таң қаласын.

Көп уақыт өткізбей Омбыдағы писарьлар дайындайтын школаны бітірген және «Төлке Күрсары керей» болысында екі жылдай писарьлық қызмет істеген аталас ағайыны Атанұлы Кемеңгермен ақылдасып, туыстарымен бірге осы жерді қоныстануға ақыл-кеңесін берді. Алыстан болжай білетін Мұсаның таңдауы «Төлке Күрсары керей» болысында ақыл-парасатымен маңайындағы жұртқа абыройлы болған Кемеңгерге түсуі де тегін емес-ті. Ол келесі жылы өзімен бірге ағасы Балпаңгерді бас қылып қаржас руынан он шақты отбасын көшіріп әкелді. Ағайындары көшіп келген жылы Мұса мырзаның тұңғышы, қазақ ауыз әдебиетінің фольклорын жинаған шежіреші (ағартушы десе де болады), Омбы гимназиясының түлегі – Сәкен ағай (Сәдуақас) осы ауылда дүниеге келді. Қыр казактарының Омбы қаласының

казачий базары мен тәлкөшкесіне (орыстың толкучка сөзі) сауда-саттық жасау үшін баратын жолында орналасқан бұл ауыл кейін «Ауыздағы қаржас» деген атауға ие болды. Арада он шақты жыл салып 40-50 үй (кейбір қариялар жетпіске жуық үй болды дейді) шамасындай болған ауыл Омбы қаласына жолсапары түскен Тарбағатай-Зайсан өңірінің, Торғай даласының қазақтары мен қалада таныстары жоқ қырдың байлары үшін жата-жастана түнеп шығуға ыңғайлы, қалаға күнде қатынайтын қонақжай ауыл адамдарынан алдын ала қаланың ішіндегі хал-жағдайдан ақпараттар мен саудаға қатысты мәліметтер алуға қолайлы болғандықтан осы жерде бірнеше күн тұрақтайтын еді. Саудасы дөңгеленгеніне риза болып бірнеше күн түнеген қыр қазақтары он тиын жамбас ақысын (шамамен сол кезеңдегі бір қойдың құны) да төлеп қоятын. Содан бері ел ішінде мирас болып «Омбы аузында қаржас бар, он тиыннан жамбас бар» деген нақыл сөз қалды.

Арада жарты ғасыр өткен соң Омбы аузындағы Қаржас ауылы да патша ұлықтарының тегеурінді екпінімен бұл мекенді тастап басқа жерден орын тебуіне тура келді. Ертістің солтүстік жағалауын жайлаған ауылдың орны экономикалық салалары қарыштап өсіп келе жатқан губерния орталығы үшін өнеркәсіп ошақтарын шоғырландыруға аса қажетті, іздесең де таптырмайтын жер болатын. Тағы да 1896 мешін жылы, қар суы ерісімен Ауыздағы Қаржас ауылының тұрғындары қазіргі Жаркын ауылынан (бұл күнде бұл ауылдың да ескі жұрты қалды) он бес шақырым жердегі, Омбыдан оңтүстікке қарай сексен шақырым қашықтықтағы көк теректері мен ақ қайындары бұралып өскен Сұлу шілікке қоныстанды. Осы жер Теке елінің болысы Бөртебайдың Шәмелінің жайлауы болатын. Шәмелдің әкесі Тәшім де бірнеше жыл Теке елінің болысы болды. Тәшімнің әкесі

Бөртебай Мұса мырзамен де, Атанұлы Кемеңгермен де төс қағысқан дос болған және Омбының писарьлар дайындайтын школасында бірге оқып, оны бір себептермен соңына дейін бітіре алмай кетті. Екеуінің арасындағы достықты құдалыққа жалғастыруды дұрыс көрген Бөртебай ел билеу ісіне ерте араласа бастаған ұлы Тәшімге Ауыздағы Қаржас ауылынан Кемеңгердің немере туысының қызы Тәнзиланы калың малын беріп айттырып алған екен. Ақша руына жиен болғаны өз алдына, жеке басының мәрттігі бір өзіне жетіп артылатын текті атаның баласы Шәмел жергілікті патша ұлықтарының қырына іліккен нағашы жұртының тегісімен Баянауылға қоныс аударуын құп көрмегендіктен, Тоғжанның Сәдуақасымен бірлесіп Қаржас ауылының адамдарын ата-мекен жайлауы Сұлу шілікке келіп қоныс теуіп орналауына жәрдемін де тигізген. Шәмелдің осындай мәрттігіне риза болған Дүйсебай Кемеңгерұлы (Кемеңгерден Дүйсебай, Дүйсенбай есімді ұлдар туады) Шәмелге астындағы бәйгеге қосып жүрген күрең бесті атын сыйға тартыпты. Ел жайғасып, құтты мекеніне қоныстанған жылы бұл ауылда Омбы өңіріне кісілігімен, ақыл-парасатымен аты шыққан Кемеңгер ақсақалдың қара шаңырағы Дүйсебайдың отбасында алаш жұртының ардақты азаматы, әдебиетші, бірнеше ғылыми еңбектердің авторы, тұңғыш қазақ-орыс сөздігін құрастырып Мәскеу қаласында басып шығарған Қошке (Қошмұхамед) Кемеңгеров дүниеге келді.

Бірталай жылдан кейін Сұлу шіліктегі тал қайыңдар табиғаттың әсерімен жердің бедеріне орай көлбеу, жантайып өскен ағаштарының көптігінен «Қисық ағаш» атанды. Жергілікті жердің өзіне тән атауына қарай бұл өңірде Қызыл ағаш, Қара ағаш, Қыстау ағаш, Жалғыз ағаш деген жер атаулары жиі кездеседі. Бертін келе Сұлу шілікті қоныстанған Қаржас ауылы қысқаша «Қисықтағы Қаржас»

ауылы атанды. Кейбір тарихи деректерде бұл жер Ұлы Қазан Төңкерісіне дейін Теке болысының аумағына қарағандықтан «Текедегі Қаржас» деп те аталды. Бұл жерлер қазір Қазақстанның шекарасына жақын орналасқан Омбы облысы, Одесский ауданындағы «Белосток» және «Цветково» шаруашылықтарының аумағына кіреді. Омбы қаласының өз басында тұрақтаған Қаржас балаларынан бөлек осы өңірде қазіргі уақытта жүзге тарта жанұяны құрайтын Қаржас руының ұрпақтары әр салада қызмет етіп, заман талабына сай шаруа қожалығын дамытып, бай-қуатты өмір кешуде.

Біздің Сепкрай елі Қаржас ұрпақтарымен құдандалы, нағашылы-жиен болғанына да жүз жетпіс жылға таяп қалыпты. Олар – Баянауыл жақтан қоныс аударып, Омбының түбіндегі Бозтөбеге келіп ең алғаш қазығын қаққан аталардың ұрпақтары. Бүгінде сонау патша заманында атақонысынан жер бөліп берген Телжан байдың жұрағаттарымен мидай араласып кетті. Сөз арасында айта кеткеніміз жөн болар, Телжан байдан – Мұхамеджан, одан Алашорда қайраткері, қуғын-сүргін құрбаны болған Темірболат Телжанов туады. Ал Темірболаттың жалғыз ұлы тектілердің тұяғы, есімі Кеңес Одағына әйгілі болған талантты қазақ суретші Қанапия Темірболатұлы Телжанов екенін оқырманның білгені дұрыс. Оның заңғар ойынан туындаған тың игеру науқанына байланысты жарық көрген табиғаттың көрінісі – «Атамекен» картинасы әрбір адамға ой салатын шығар.

*Шалқарбек КӘРІБАЕВ,
Сібір қазақтарының тарихын зерттеуші*

«Ақкелін» атауы қайдан шыққан?

XIX ғасырдың екінші жартысында бұрынғы Баянауыл сыртқы округінің (дуанының) әкімшілік территориясында (аумағында) «Ақкелін» деп аталатын болыстық болғанын көпшілік біледі. Бұл болыстыққа қарасты жерде негізінен қаржас руына жататын Анайдың ұрпақтары мекендеген. Осы болыстық сол кезде неге «Ақкелін» деп аталған? Бұл сұрақ жөнінде ел аузында әр түрлі аңыз-әңгімелер баршылық. Солардың бірін айтар болсақ, Шорман бидің баласы Мұсаны бір әдемі қыз өзі іздеп келіп, Ащы өзенінің сол жақ қанатындағы ауылға тұспа-тұс, өзеннің арғы жағында солтүстіктен оңтүстікке қарай созылып жатқан қыраттың үстінде ауылдағы адамдар көрсін дегендей атын жетектеп әрлі-берлі жүрген екен. Содан болса керек, осы қыратты жергілікті жұрт Мұсаның келіншегі Нақжанның құрметіне «Ақкелін» деп атапты-мыс. Осы жерде ұрпақтан-ұрпаққа жеткен әңгімелерге сүйеніп айтсақ, шындығында Нақжан – келбетті де көрікті болуымен қатар, ақылды әрі алты баланың сүйікті анасы болған жан. Ол туралы Мәшһүр Жүсіптің 2013 жылы Павлодарда шыққан шығармаларының 9-шы томының 326-шы бетінде: «... Нақжан ұрғашының барып тұрған қасқа маңдайы еді» деп жазылған. Сондықтан болар, Мұса Шорманов фәниден өткеннен кейін қайтадан үйленбей 15 жылдай өмір сүріп, 66 жасында жарық дүниеден өтті. Сөз болып отырған қыраттың «Ақкелін» аталатыны рас. В.Н. Попованың 2001 жылы Павлодардағы «ЭКО» баспасынан шыққан «Ономастика. Словарь географических названий Казахстана. Павлодарская область, часть 1» деген кітабының 28-бетінде: «Аккелин «Ақкелін» – урочище в бывшей Аккелинской волости» деп жазылған. Мұндағы «урочище» – табиғи айрықша жер бедері бар орын, мысалы, қырат, адыр, бұйрат, үстірт, төбе. Осы жолдар авторының

пайымдауынша, аталмыш қыраттың етегінде «Ақкелін» деп аталатын шөп өскен сияқты. Енді сәл шегініс жасап айтсақ, Қаржас бабаның ұрпақтары «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» деп аталған қасіреттен кейін Сырдарияның оң жағасындағы Қаратау өңірінен 1729 жылы Баянаула аймағына мүлдем көшіп келгені тарихтан белгілі. Қаржастар сол кезде Баянауланың әр жеріне қоныстана жүріп, жоғарыда сөз қылған қыраттың маңынан өздеріне ертеден Қаратаудан жақсы таныс қалың боп өскен ақкелінді көріп, ежелгі мекендерін естеріне түсірген шығар деуге болады, осыдан кейін бұл қырат «Ақкелін» деп аталғаны шындыққа жанасадy, «Ақкелін» өсімдігі орысша «ханделия» деп аталады (латынша: *Handelia*). Ақкелін – күрделі гүлділерге жататын көпжылдық шөптес өсімдік туысы. Оның биіктігі 30-100 см, тамыры жуан. Сабағы көбіне жеке өседі, төменгі жағы түкті, жоғары бөлігі тықыр, жапырақтары ұзынша, үш рет қауырсында тілімденген. Көп гүлді, пішіні түтікше тәрізді, шеті бес тісті, сары түсті. Мамыр-маусым айларында гүлдеп, маусым-тамызда жемістенеді, тұқымы ұсақ, қоңыр сары түсті. Қазақстанның тау, дөң жоталары, қырат беткейлерінде өсетін бір түрі – түк жапырақты ақкелін (орысша: ханделия волосистая, латынша *Handelia trichophylla* (schrenk) heimere). Ақкелін Мойынқұмда, Балқаш өңірінде, Жоңғар Алатауында, Шу, Іле тауларында, Алатау бөктерінде, Қаратауда кездеседі. Ғалымдардың айтуынша, соңғы 200 жыл шамасында Қазақстанда көптеген өсімдіктер мүлдем құрып кеткен. Дегенмен дәл қазірде Баянаула өңірінде ақкеліннің бар-жоғын облысымыздағы биолог ғылымдар айтар деп ойлаймыз Бір айта кетер жайт, Қазақстанда бірінші бөлігі «ақ» болып, атауы екі сөзден тұратын, мысалы, мынадай өсімдіктер бар: ақбақай, ақбас, ақбүйрек, аққанат, аққұлақ, ақтоқал, ақшұнақ, ақсәуле, ақшоқан, ақшатыр.

1833 жылы Баянауыл дуаны ашылып, оның жері болыстықтарға екінші рет бөлінгенде болыстық та, Ащы өзені бойындағы ауыл да «Ақкелін» деп аталды. Кеңес үкіметі орнағанда Ақкелін ауылы «Теңдік» болып өзгерді. Кейін бұл жерде «Теңдік» колхозы орнады. Сөз соңында «Теңдік» атауына байланысты айтарымыз, «Сарыарқа самалы» газетінің биылғы 1 мамырдағы санында белгілі жерлесіміз Жамбыл Артықбаев өзінің «Кемел аға» атты көлемді мақаласының соңында: «Енді Шормановтар мен Сәтбаевтар кеткенде Теңдікке жеттік деп, олардың тұқымы «Теңдік» колхозы атанды» деп жаңсақ тұжырым жасаған. Өйткені Шормановтар мен Сәтбаевтарды жергілікті халық патшалық заманында да аса жоғары құрметтегені анық. Мысалы, Мәшһүр Жүсіп жоғарыда көрсетілген 9-томның 326-бетінде: «Кеше Мұса Шорман баласы дұшпаны кеміте алмайтұғын жан еді» деп жазады.

*Серік ЖАҚСЫБАЕВ,
2014 жылғы 18 шілде, «Баянтау» газеті*

Шорман әулетіне қатысты топонимдер

Ақкелін – жас келін деген мағына беретін атау. Шорман Күшікұлының бәйбішесі Толайдың ел атаған аты дейді.

Ақкелін болыстығы – 1833 жылы Баянауыл округі ашылғанда, оған қараған халық 15 болысқа бөлінді. Бұл болыстар ру атымен аталды. Болыстар бұрынғы ру атауларымен емес, жер атауларымен аталады. Павлодар уезіне қараған болыстардың біріне Ақкелін аты беріледі. Ақкелін болысына шығысында Ащысу өзенінің бас жағы, батысында Шідерті өзенінің бас жағы, оңтүстігінде бүгінгі Қарқаралы – Баянауыл аудандарының шекарасы, солтүстігінде

Баянауыл кентімен батысқа қарай тартылған параллель сызық арасы қамтылады. 1913 жылғы санақ бойынша осы жерді 1460 адам мекендеген. Болыс 12 ауылға бөлінген.

Ақкеліннің тарихына байланысты әңгімелерде Баянауыл округінің қазысы Шорманның Мұсасы 1850 жылы Сібір қазақтары атынан шекара бастығына «Ақкелін деген жерде поселке салып, егін егіп, отырықшылыққа айналуға» рұқсат сұрап хат жазғаны айтылады.

Ақкелін қыстауы – Ақкелін тауының күншығыс баурайындағы қыстау аты.

Ақкелін тауы – Мұса Шорман ауылының күншығыс жағындағы тау. Ең биік нүктесі – 498 метр.

Ағай қорығы – кісі атымен аталатын қорықтың атауы. Сәкен (Сәдуақас) ағай қорығы. Сәдуақас Мұсаұлын ел құрметтеп «Ағай» деп атаған. Ағай қорығы Мұса Шорман ауылының оңтүстік-бағытында Шоктас тауына дейінгі аралықта. Шоктас тауы – ауылдан 8 шақырымда.

Алабас тауы – таудың түсі немесе басқа мағынада аталған атауы. Таудың Алабас аталуы Қаржас-Құл атаның қоныс іздеу мақсатында Алабас айғырдың тоқтаған жеріне байланысты аталған. Қаржас-Құлдар бұл жерді уақытша мекендеп, Қарағанды облысы Бұқар жырау ауданына қоныс аударған. Бүгінде Бұқар жырау ауданы Ақбел ауылдық округіне қарасты Алабас ауылы бар. Ал Ақкелін өңіріндегі Алабас тауын айнала Шорман әулеттері жайлаған. Шорман әулетінің 12 мың бас жылқысы болған дейді.

Аққұдық – құдықтың атауы, берекелі құдық деген мағына білдіреді. Ұзынбұлақ пен Мұса Шорман ауылы аралығында орналасқан. Мұса Шорман ауылынан 15 шақырым жерде. Өлең шумағынан ұққанымыз: Аққұдық, Сарыжал, Төлеп бір жерде сияқты. Зында Исаұлының елімен қоштасу зарында айтылады:

*Аққұдық, сен де аман бол, Сарыжал, Төлеп,
Сарыөзек, өзге жерден шөбің бөлек.
Жылқыны боранда айдап салсаң,
Жатушы еді баладай қойған бөлеп.*

Аралтөбе – төбе. Мұса Шорман ауылынан 6 шақырым, Сарыкамыстан 1 шақырым жерде жазықтың төбе болып көтерілген аралға ұқсас бөлігі. Аралтөбе туралы Зында Исаұлының елімен қоштасу зарында айтылады:

*Қош-сау бол, кең жайлауым – Арал төбе,
Қой болып қалушы едің, Жетім көбе.
Алланың разысы болғаннан соң,
Біз кеттік көздің жасын төге-төге.*

Аркансоқ – аркан сөзінен шыққан атау. Зында Исаұлының елімен қоштасу зарында айтылады:

*Арқансоқ, қош аман бол, Ойқараған,
Айрылып біз барамыз іні, агадан.*

Ащылыой – жері сортаң, көктемде су тұрақтап, жазда кеуіп қалатын ащылтым жердің атауы. Зында Исаұлының елімен қоштасу зарында айтылады:

*Ащылыой, бір қасық қар жатпайтұғын,
Үш ай боран соқса да қатпайтұғын.
Жер едің шөбің – алтын, суың – күміс,
Берсе де мың сан қара, сатпайтұғын.*

Ащысу өзені – Шорман әулеті мекен қылған Ақкелін болыстығының №1 ауылы төңірегіндегі ең ірі өзен. Ақкелін бұйратын орай ағатын өзен, оған құятын екі саланың бірі – Айырық, екіншісі – Сарыкамыс.

Аяккөл – көлдердің тізбегінде соңғы ретте орналасқан көлді атайды. Аяккөл – суы ащы көл. Сарыкамыс маңында орналасқан көл.

Әужан Керегетасы – кісі атымен аталған таудың атауы: Әужан Шорманұлы (Әбу-Әли Ибн Сина). Қараашы

мен Бұқар жырау кесенесінің аралығындағы жартасты тау. Тау етегінде Әужан отырған орын бар. Бұл тауды Әужан Сораңы деп те атайды. Ф.А. Щербина дерегі бойынша 1897 жылы Ақкелін болыстығының №7 ауылы, Керегетас қыстауында Әужан Шорманов отырған делінеді. Бұрабұлақ құдық суын жанға пайдаланған. Қыстауда жалпы саны 5 отбасынан құралған 28 адам тұрған. Баспана: 4 шымнан салынған үй, 5 киіз үй, 1 ағаш үй, 1 шошала болған. Жалпы саны 1600 дей ірілі-ұсақты малы болыпты.

Қаныш Сәтбаев туралы «Қаныш Қазына» телехикаясында осы Керегетаста отырған Шорман әулетінің келіні, Әужан немересі Ақыштың жұбайы Ғазиза Сәтбаеваның балаларын Қаныш Имантайұлы көлікпен Қарсақбайға алып кетеді.

Байқұлақ – байлардың малын кәмпескелеп, өздерін жер аударған кезде пайда болған атау. Мұса Шорман ауылынан Құндыкөлге барар жолда Ақкелін тауының аяқталар тұсын атаған. Дәл осы жерде 1928 жылы Шорман, Сәтбай ұрпақтарының малдарын тәркілеп, Зында Исаұлын Ақтөбе облысына жер аударған.

Балуан тас – күш сынасу үшін арнайы тандап алынған тасты яки балуанға ұқсас тасты атайды. Бұл тастың қай жерде екенін білуші жоқ. Зында Исаұлының елімен қоштасу зарында айтылады:

*Басына Балуан тастың шыққанымда,
Қапалып күннен-күнге ой тараған.*

Баттал қорасы – кісі атымен аталатын қоныс. 1897 жылғы Ф.Н. Щербинаның дерегінде Ақкелін болыстығының № 3 ауылының Ақкелін қыстауында Баттал Мұстафаұлы отырған делінеді. Тұщысу-Қарасу өзен суын малға, жанға пайдаланған. Қыстауда жалпы саны 11 отбасынан құралған 76 адам тұрған. Баспана: 10 шымнан салынған үй,

12 киіз үй, 1 ағаш үй, 1 шошала болған. Жалпы саны 2000 дай ірілі-ұсақты малы болыпты.

Бегедай қонысы – кісі атымен аталатын қоныстың орны. Бегедай руы – төре. Шорман әулеті жер беріп, қоныстас қылған екен. Белгілі тарихшы Әділбек Бегедаевтың атақонысы. Дерек беруші – Қайриден Нухұлы.

Бурабұлақ – бұлақтың атауы. Керегетаста отырған Әужан Шорманұлының ауызсу ретінде қолданған құдығының атауы.

Бұқпан құдығы – кісі атымен аталатын құдық атауы. Сәкен ағай қорығының маңында. Бұқпанның кім болғаны белгісіз.

Білал қорасы – кісі атымен аталатын қоныстың орны. Білал Мұсаұлы болыс болған. 1897 жылғы Ф.Н.Щербинаның дерегінде Ақкелінде Білал Мұсаұлы отырған делінеді. Ащысу өзенін, құдық суын малға, жанға пайдаланған. Қыстауда жалпы саны 6 отбасынан құралған 32 адам тұрған. Баспана: 2 шымнан салынған үй, 6 киіз үй, 3 ағаш үй, 1 шошала болған. Жалпы саны 1500 дей ірілі-ұсақты малы болыпты.

Білдеш қыстауы – адам атына байланысты қойылған қыстау атауы. Білдеш бұйраттары мен жазықтары – Иса қажы, одан кейін оның баласы Зынданың күзеу ретінде пайдаланған орындары.

Жалпақшілік – ені кеңдеу келген бұлағы бар шіліктің атауы. Сораң тауының етегінде отырған Нариман Әмір-Темір баласының ауызсу ретінде қолданған су көзі. Қыстау маңында 7 бұлақтың көзі болған.

Жартас – жарлы тас мағынасында. Сарықамыстан 3-4 шақырым жерде. Кіші-Ақөзек өзен бойында орналасқан. Кеңес дәуірінде малшылардың жайлауы болған орын.

Жәми қорығы – кісі атымен аталатын қорық. Жәми Мұсаұлы Шорманов пайдаланған қорық. Жәми қорығы Мұса Шорман мен Құндыкөл ауылдары аралығында.

Жәми қорасы – кісі атымен аталатын қоныс. 1897 жылғы Ф.Н. Щербинаның дерегінде Аккелін болысының №1 ауылы, Аккелін қыстауында Жәми Мұсаұлы отырған делінеді. Ащысу өзенін, құдық суын малға, жанға пайдаланған. Қыстауда жалпы саны 6 отбасынан құралған 28 адам тұрған. Баспана: 5 шымнан салынған үй, 8 киіз үй, 1 ағаш үй, 1 шошала болған. Жалпы саны 1300 дей ірілі-ұсақты малы болыпты.

Жетімкөбе – екі сөзден құралған атау. Көбе сауыт – дәстүрлі қазақ қоғамындағы батырлардың соғыста кебенек (киіз кеудеше) сыртынан киген сауыты. Қайриден Нухұлы ағайдың айтуынша, Жетімкөбе деген жерде қалмақ зиратының орындары бар екен. Жаугершілік заманда қалмақтарды көмген жер. Батыры өлгесін сауыты иесіз, жетім қалды деген мағынада шыққан атау болуы керек. Зында Исаұлының елімен қоштасу зарында айтылады:

Қош-сау бол, кең жайлауым – Арал төбе,

Қой болып қалушы едің, Жетімкөбе.

Алланың разысы болғаннан соң,

Біз кеттік көздің жасын төге-төге.

Зәркеш қыстауы – кісі атымен аталатын қыстау орны. Зәркеш Мұстафаұлы Шорманов отырған орны.

Зынданың күзегі – кісі атымен аталған күзек. Зынданың күзегі орнында бүгінде Білдеш деген қыстау орналасқан. Білдеш қыстауы Ұзынбұлаққа барар жол бойында. Мұса Шорман ауылынан шамамен 30 шақырым жерде. Зында өте ауқатты, малды адам болған. Жаз жайлауы Нияз тауы, Ботақара, Нұраға дейін барып, Сарықамыс

қыстауына жетпес бұрын, осы жерді күзеу жайылым ретінде пайдаланған.

Зында тал (Балуан тал) – кісі атымен аталатын талдың атауы. Жүрсін Бәтеновтің «Арайлы Аккелін» кітабында аталады. Меніңше, «Балуан тал» емес, «Балуан тас» болар. Себебі *«Басына «Балуан тастың» шыққанымда, Қапалып күннен-күнге ой тараған»* деген Зынданың зарында өлең жолдары бар.

Иса Шорман отырған орын – кісі атымен аталған қоныс. Ф.А. Щербина дерегі бойынша 1897 жылы Аккелін болыстығының № 1 ауылы, Аккелін қыстауында Иса Шорманұлы отырған делінеді. Ащысу мен Тұщысуды малға, жанға пайдаланған. Қыстауда жалпы саны 10 отбасынан құралған 69 адам тұрған. Баспана: 9 шымнан салынған үй, 14 киіз үй, 1 ағаш үй, 2 шошала болған. Жалпы саны 3000 дай ірілі-ұсақты малы болыпты.

Қаратоқа – осы манда Мұстафа Шорманұлы отырған орын бар. Қаратоқа Алабас тауының сыртында, Бұқар жырау ауданы аумағында орналасқан жер, яғни, Қараашы ауылы мен Бұқар жырау ауылы (Озерное) аралығында. Осы мандағы Қарасу (Тока) өзені бойында ескі қоныстардың орны бар. Кеңестік кезде өзен бөгеліп, тоған салынған.

Зейтін Ақышев «Жаяу Мұса» романында: *«Әужан ауылы Қаратоқаны жайлап отыр. Мұстафаға қараған бес-алты үй Алабастың сыртында. Аралары алыс емес, иттің үргені естіліп тұрады»*, – дейді.

Кәбіш қорасы – кісі атымен аталатын қоныс. Кәбіш Мұсаұлы Шорманов отырған орын. 1897 жылғы Ф.Н.Щербинаның дерегінде Сарықамыста Қабыш Мұсаұлы отырған делінеді. Ащысу өзенін, Сарықамыс көлін, құдық суын малға, жанға пайдаланған. Қыстауда жалпы саны 7 отбасынан құралған 31 адам тұрған. Баспана: 7 шымнан са-

лынған үй, 9 киіз үй, 1 ағаш үй, 1 шошаласы болған. Жалпы саны ірілі-ұсақ мыңға жуық малы болған.

Кәрім туған жер – Сарықамыстың сырт жағындағы Зында Исаұлының баласы Кәрімнің дүниеге келген орны.

Керегетас тауы – керегеге ұқсас тау сілемі. Керегетас тауының биіктігі – 614 метр. Соран тауымен жалғаса орналасқан. Бұл тауды Әужан Керегетасы деп те атайды.

Көшекпай қыстауы – кісі атымен аталған қыстау аты. 1897 жылғы Ф.А. Щербина дерегінде Көшекпай қыстауында Сәдуақас Мұсаұлы отырған екен. Ащысу өзенін, құдық суын малға, жанға пайдаланған. Қыстауда жалпы саны 6 отбасынан құралған 32 адам тұрған. Баспана: 2 шымнан салынған үй, 6 киіз үй, 3 ағаш үй, 1 шошала болған. Жалпы саны 1200 дей ірілі-ұсақты малы болыпты.

Көшекпайдың кім болғанын білуші жоқ. Зында Исаұлының елімен коштасу зарында айтылады:

«Көшекпай, сен де аман бол, Ойқараған,

Айырылып біз барамыз іні, агадан.

Басына Балуан тастың шыққанымда,

Қапалып күннен-күнге ой тараған».

Қаракөл – Мұса Шорманұлының жаз жайлауы болған жер. Қарағанды облысы, Осакаровка ауданы Нияз ауылдық округіне қарасты Қаракөл ауылы. Қаракөл ауылы (2023 жылға дейін Тельманское ауылы болған) өз атымен аталатын көлдің жағасында орналасқан. Аудан орталығы – Осакаровка кентінен солтүстік-шығысқа қарай 59 км-дей жерде. Иманжүсіптің әйгілі «Абылай аспас Арқаның сары-ай белі» әніне арқау болған Қаракөл көлі.

«Абылай аспас Арқаның сары-ай белі,

Қуандық пен Сүйіндік жайлайды елі.

Қырық мың жылқы су ішсе лайланбас,

Нияздың Аюлыда Қара-ай көлі».

Қопа – өсімдік атына қойылған атау. Сарыкамыс маңындағы қамыс, қопа өсетін кішірек ащылы көл.

Мәлік қорасы – кісі есімімен аталатын қоныстың орны. Мәлік Мұстафаұлы Шормановқа тиесілі мекен болған. Ақкелін тауының ішінде. Ф.А. Щербина дерегі бойынша 1897 жылы Ақкелін болысының № 2 ауылы, Ақкелін қыстауында Иман-Мәлік Шорманов отырған делінеді. Құдық суын жанға пайдаланған. Қыстауда жалпы саны 6 отбасынан құралған 38 адам тұрған. Баспана: 7 шымнан салынған үй, 7 киіз үй, 1 ағаш үй, 1 шошала болған. Жалпы саны 1300 дей ірілі-ұсақты малы болыпты.

Мұса Шорман ауылы – кісі есімімен аталатын ауыл атауы. Ақкелін ауылы 1917 жылғы төңкерістен кейін Теңдік деп аталып, 2018 жылы Мұса Шорманұлының туғанына 200 жылдық мерейтойында Мұса Шорман атына берілді.

Мұса мырза зираты – ауыл сыртындағы үлкен қорымды зират. 2018 жылдан бастап аспан астындағы ашық мұражайға айналды.

Мысал – кісі атына қойылған қыстау атауы. Мұса Шорман ауылы мен Құндыкөл аралығындағы жазықтағы қыстау. Бүгінде Мысал қыстауы деп аталады.

Нариман бұлағы – кісі атымен аталатын бұлақ атауы. Әужан Керегетасы маңында. Әужан немересі – Нариман Әмір-Темір баласы.

Нариман тоғайы – кісі атымен аталатын тоғайдың атауы. Нариман бұлағы ағып жатқан өзекшедегі қалың тоғай. Кеңестік кезде қайыңы көп осы жерді орысшалап «Березняки» деп атады.

Нияз тауы – адам атына байланысты қойылған атау. Қаржас-Нияз батырдың атына байланысты қойылған атау. Мұса Шорманұлының жаз жайлауы болған жер. Нияз тауы Қарағанды облысы, Осакаровка ауданы аумағында орна-

ласқан. Атақты сері Иманжүсіптің өлеңіне арқау болған тау сілемі. Нияз таулары – бірнеше таулардан (Жақсы Нияз, Жаман Нияз, т.б.) тізбектелген сілем, оңтүстіктен солтүстікке қарай 55 км-ге созылған, енді жері 10 км-ге жетеді. Абсолюттік биіктігі – 833 м. Нияз тауынан Есіл, Шідерті өзендері бастауын алады.

Ойқараған – өсімдік атауына байланысты қойылған атау. Ойлы әрі қарағанды жер дегенді білдіреді. Қайриден Нухұлының айтуынша, Төлөп биігіне жетпейтін тұста, Бегдай маңындағы қарағанды, ойлы жердің атауы. Зында Исаұлының елімен қоштасу зарында айтылады:

*«Арқан соқ, қош аман бол, Ойқараған,
Айрылып біз барамыз іні, ағадан».*

Сарыжал – жер бедеріне, түсіне байланысты қойылған атау. Табаны мен жоны көрінетін және тік беткейлерімен ерекшеленетін біршама созылып жатқан қыраттар. Ат жалына ұксас дөңес қырлары бар таудың көрінісін атайды.

Сарықамыс – қыстау, өсімдік атына байланысты қойылған атау. Сарықамыс – Зында Исаұлының қыстауы, Мұса Шорман ауылының солтүстік бағытында, 5 шақырым жердегі, жол бойындағы қыстау. 1897 жылғы Ф.Н.Щербинаның дерегінде Сарықамыста Қабыш Мұсаұлы отырған делінеді. Зында Исаұлының елімен қоштасу зарында айтылады:

*«Сарықамыс – алтын бесік туып-оскен,
Жерім ең кірім жуып, кіндік кескен.
Доп ойнап, асық атып, қақпай қаққан,
Кетпейді бала күнің ақыл-естен».*

*Сен дағы қош-есен бол, Сарықамысым,
Түйе жүрсе көрінбес нар қамысым.
Ұжмақтың миуасындай сәулеленіп,
Көзіме көрінуші ед әр қамысың».*

Сарықамыс – камысты көл. Сарықамыс қыстауы маңындағы тұзды көл.

Сарыөзек – сулы, нулы жайылым. Тасқұй бұлағы екеуі – бір жер. Зында Исаұлының елімен қоштасу зарында айтылады:

*«Аққұдық, сен де аман бол, Сарыжал, Төлеп,
Сарыөзек, өзге жерден шөбің бөлек.
Жылқыны боранда айдап салғанымда,
Жатушы еді бөлеп қойған баладай боп».*

Саумалкөл – суы қышқыл көлдің атауы. Ұзынбұлақ ауылына қарасты аумақта орналасқан көл. Шорман ауылдары Қаракөлге, жайлаудан қыстауға жылжығанда көшкенде Саумалкөлге аялдап отырған.

Сәти қыстауы – кісі атымен аталған қыстаудың орны. Сәти Мырзағұлұлы. Мұса Шорман ауылының оңтүстік-шығыс жағында Жаңатілек ауылдық округімен шекаралас жерде орналасқан қыстау.

Сәти тасы – кісі есіміне байланысты қойылған атау. Сәти Мырзағұлұлы (XVIII ғасырда өмір сүрген). Сәти тасы Баянауыл өңірінде екі жерде бар. Бірі – Қызылтауда, екіншісі – Баянауыл басында. Тасы деп Сәтидің қыстап отыратын орнын айтқан. Сыр өңірінен Баянауыл жеріне елін бастап көшіп келген Сәти мырза Шоманкөл ауылына іргелес Қаракуыста (қазіргі Баянауыл ауданының Күркелі ауылдық округі) отырған. Осы жерде Мырзағұл ұрпақтарының (Қадыр, Жапар шопан, Омар ұста, Шалабай, Баязит, Махмет, т.б.) зираты бар және бүгінде Мырзағұл ұрпақтары – Жапар әулеті мекен етуде. Мәшһүр Жүсіптің «Наурызнама» деген еңбегінде Едіге би Баянауланың бауырынан жүз кісі болып, Қызылтаудағы Сәти тасында отырған Мырзағұл баласы Сәти мырзаға барып «Наурызнама қылыпты» дейтін аты мәлім әңгімесіне арқау болған Сәтидің орны.

Сораң қыстауы – биік, жеке-дара деген мағына білдіреді. Сораң тауының етегіндегі қыстау. Ф.А. Щербина дерегі бойынша 1897 жылы Ақкелін болыстығының № 7 ауылы, Сораң қыстауында Шорманов Нариман Әмір-Темір баласы отырған делінеді. 7 бұлақ көзі мен Жанбай бұлақ суын малға, жанға пайдаланған. Қыстауда жалпы саны 6 отбасынан құралған 45 адам тұрған. Баспана: 6 шымнан салынған үй, 7 киіз үй болған. Жалпы саны 800 бастай ірілі-ұсақты малы болыпты.

Сораң тауы – биік, жеке-дара деген мағына білдіреді. Сораң тауының ең биік нүктесі – 746 метр.

Сұрқақ – қақтың атауы. Сәкен ағай сұңқар құсын көктем, күзде үйрек, қазға салатын көлі. Мұса Шорман ауылынан 5-6 шақырым жерде, Сарықамыс маңында.

Тасқұй – бұлақ. Ағысы қатты, құйылып ағатындықтан, Тасқұй атауына ие болған сияқты. Сарықамыс қыстауының сыртында 2 шақырым жердегі қыраттан ағып шығатын бұлақтың атауы. Мұса Шорман ауылына 7 шақырым жерде.

Топай қыстауы – кісі атымен аталатын қыстау. Топай – Шорман бидің бәйбішесі, Зейнеп, Мұса, Мұстафа, Иса, Әбу-Әли Ибн Синаның (Әужан) анасы. Топай қыстауы Мұса Шорман ауылымен Қараашы ауылының аралығында Қарасу өзен жағасында орналасқан. Қараашыдан – 4 шақырым, Мұса Шорман ауылынан 7 шақырым жерде.

Төлеп биігі – кісі есіміне байланысты қойылған тау атауы. Зынданың қоштасу зарында айтылады. Төлеп биігі Жартастан Көкдомбақ бағытындағы шоқиған тау. Төлептің кім болғанын білуші жоқ.

Тұщы Қарасу өзені – суы тұщы өзен. Ащысу өзенінен кейінгі екінші ірі өзен. Ақкелін қонысында қыстап отырған Баттал Мұстафаұлы қолданған су көзі.

Үш қасқа – оқиғаға байланысты қойылған мазардың атауы. Шорманның әкесі Күшік жанында Байкісі, Жанкісі

деген екі бауырымен бірге Еспе өзенінің бойында (Күркелі ауылдық округіне қарасты Сарытаудың бауырында) жай түсіп, үшеуі де мерт болады (З.Ақышев жазбасынан). Сол жерге Сарытаудың бауырына үшеуін де жерлеген екен. Содан бері осы жердің атауы «Үш қасқа» деп аталып келеді.

Ханқашты тауы – бір ханның қашқанына байланысты қойылған таудың атауы. Тарихшы ғалым Мақсат Алпысбестің айтуынша, 1590 жылдары Көшім ханның қаракесек еліне бара жатқанда қашқан оқиғасына байланысты аталыпты. Осы Ханқашты маңын Шорман ұрпақтары жайлаған. Тау етегінде бұлақ көзі бар. Бүгінде Нұрбұлақ деп атайды. Сол бұлақ маңындағы зираттар Шорман ұрпақтарының, оның ішінде Иса Шорманұлының әулетіне тиесілі екен. Қайриден Нухұлының айтуынша, осы жерде Шорманның Мұстафасы жерленген.

Шаңтимес – Шат өзенінің жоғарғы ағысының оң жақ жағалауындағы тау. Шаңтимес атауының этимологиясы қатты жел соғатын тау дегенді білдіреді, желдің қаттылығынан топырақ жамылғысы үдере ұшып, тастары жылтырап жататын тау. Таудың биіктігі – 738 метр. Тау етегінде Төрткөл ауылына қарасты Шаңтимес қыстауы орналасқан. Шаңтимес тауы Ханқашты тауының сыртында орналасқан. Иса Шорманұлы осы мекендерді мал жайылымы ретінде пайдаланған. Шорман ұлдарының ішінде ең ауқаттысы Иса қажы болған. Исаның баласы Зынданың малы Ботақараға дейін жайылып жататын дейді. Елдің айтуынша, Шаңтимес тауының етегінде Шорман әулеті үлкен той жасап, қыздарын ұзатқан екен. Мұса мырза өзінің қызы Шәмшіні Тәттімбеттің Мұсатайына дәл осы жерде ұзатыпты. Ол туралы Зейтін Ақышевтың «Жаяу Мұса» романында: *«Шаңтиместің бауырындағы кең жазықта басқалардан оқшаулау екі ауыл отыр. Біреуін «ақ ауыл», біреуін «қара ауыл» дейді жұрт.*

Ақ ауылы Мұсаға қараған, әрқайсысы сегіз қанат, он екі қанат ақ үйлер. Келетін құдалар үшін Мұсаның өз үйінен бие байлам жерде жаңадан төрт үй тігілген, олар да көзге ерекше көрінеді» делінеді.

Шаңтимес өзені – бастауын Керней ауылдық округіне қарасты Ақжар ауылының тауларынан алады. Бабай ауылынан ағып өтетін Сыртқысу және Шаңтимес өзендері қосылып Шат өзенін құрайды. Шаңтимес өзені бойын Шорман әулеті малдарына су көзі ретінде пайдаланған.

Шорман зираты – адам атымен аталатын зират. Шорман Күшікұлының (1788-1837) жерленген жері Сүйіндік-Төртуыл елінің жаз жайлауы – қазіргі Ереймен тауының сырт жағындағы Шорман деп аталатын жерде. Олжабай сөресінен 30 шақырым шамасында. Шорман жерленген жерде 20 шақырым жер шамасында Шоңның әкесі Едіге бидің зираты бар.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының жазуы бойынша Шорман би Ақмырза өзенінің Сілетіге құяр тұсына жерленген. 2022 жылдың 23 шілдесінде Шорман Күшікұлының басына ескерткіш белгітас орнатылып, үлкен тойға ұласқан асы берілді.

Шорман өзені – кісі атына байланысты қойылған өзен атауы. Шорман Күшікұлы жайлауы болған осы өзен маңында Шорманның зираты бар. Шорман өзені Ерейментау ауданы Олжабай батыр ауылдық округіне қарасты Олжабай батыр ауылы (2004 жылға дейін – *Благодатное ауылы*) тұсынан ағып өтеді.

2022 жылдың 23 шілдесінде Шорман биге берілген аста екі белгітас орнатылды, соның бірі – Шорман өзені белгітасы. ҚР Парламенті Сенатының депутаты Алтынбек Нухұлының ұсынысымен Шорман өзені белгітасына мынадай мәтіндегі жазу жазылды: *«Баянауыл дуанының аға*

сұлтаны Шорман Күшікұлының жаз жайлауындағы бұл өзен XIX ғасырдан бері әйгілі бидің ұрпаққа аңыз болған есімімен аталады».

Шорманның сызы – адам атына байланысты қойылған жер атауы. Балықты бұлақ (Рыбный ключ) Сабындыкөл көлінің негізгі су көзі болып табылады. Бұлақ алабы Сабындыкөл су жиналымының 60%-ын құрайды. Шорманның сызы бұлағы бастауын Жалаңтөс тауынан алып, Сабындыкөлге батыс жағынан құяды.

Шорман 1837 жылы Сілеті бойындағы жайлауында қайтыс болады. Баянауыл сілеміндегі Қызылағаш деген орманды қыстайды.

Жамал қожаның Баянауыл еліне шығарған өлеңінде Шорман орнына қатысты мынадай өлең жолдары бар.

*«Күркелі, Есік асу тұстас қара,
Ақсаң түрең жағында жеке дара.
Қиядан ол көшкенде түйе жалдан,
Өліпті Көшет деген бір жас бала.*

*Сол үшін Көшет қойған көлдің атын,
Жалаңбас, Жылаңдыбет оған жақын.
Шорман би қора салған Қызылағаш,
Қаланың жол жағында сегіз шақырым».*

Шорман сызы деп отырған жер – сулы, былқылдақ су жайылатын алқап. Яғни, Шорман қора салып отырған жердегі бұлақ көзі де Шорман сызы атауына ие болған. Кейін кеңестік кезде «Рыбный ключ» деп атап жіберген. Алтынбек Құрмантегінің айтуынша, Шорман сызы деген жер бүгінде «Алау» деп аталатын демалыс орнының батыс бетіндегі орын екен. Осы жерде аға сұлтан Мұса Шорманұлы 1818 жылы дүниеге келіпті.

Ернар КЕЙКІ, географ, өлкетанушы

Қаржастан шыққан Нияз батыр Анайұлы жайлы бірер сөз

Құрастырушыдан: *Кітапқа арқау болып отырған Шорман бабамыздың арғы атасы – Мырзағұл бабамыздың інісі Нияз туралы дерек тапшы. Біз төменде ұсынып отырған мәлімет 2018 жылы Екібастұз қалалық «Отарқа» газетінде өлкетанушы Сайлау Байбосынның толықтыруымен жарық көрген. Газеттегі материалды жалпақ жұрттың бәрі оқи бермейді, қалтарыста қалма-сын деп осы кітапқа енгіздік: алдағы уақытта зерттеушілердің кәдесіне жарар дедік.*

Еліміз егемендікке қол жеткізгесін, өткен тарихымызға қайтадан көз салып, арғы-бергімізді түгендеп жатырмыз. Әр ауыл, әр аймақ, әр ру мен тайпа өзінің тарихын қайтадан таразылап, ата-тек шежіресін жарыққа шығаруда. Бұл өте құптарлық шаруа деп ойлаймын. Себебі кешегі кеңес заманында көп нәрседен көз жазып қалдық. Осы секілді шаруаларды Баянауылды жайлаған Сүйіндік ұрпақтары да қолға алып жүреді. Бірақ, өкінішке қарай, көп адамдар бүгінгі Баянауыл жерін жайлаған елдің тарихын қозғағанда, көбінесе сол төңіректен аса алмай жатады. Ал шындығында Баянауылды қыстау еткен

Айдабол, Қаржас, Орманшы, Күліктердің тарихи іздері жер атаулары ретінде бүгінгі Ақмола облысының Ерейментау, Аршалы аудандарының аумағында, Көкшетау өңіріндегі Итемген-Мамай, Айдабол, Тасшалқар, т.б. жерлерде сайрап жатыр. Басқасын айтпағанда, Сүйіндіктің бір тармағы болып саналатын Қаржас ұрпақтарының тарихи іздері Ақмола облысындағы

Ерейментау, бүгінгі Астана, Есіл мен Нұраның жағасына дейін созылып жатыр. Ақмола облысының Аршалы ауданы аумағындағы Сейтен ауылы, Ерейментаудағы Шә-

кей ауылы – осы жерлерді бір кездерде Қаржастың Мырзағұл, Нияз аталары жайлағанының даусыз айғағы.

*«Абылай аспас Арқаның сары белі,
Қуандық пен Сүйіндік жайлайды елі.
Қырық мың жылқы су ішсе лайланбас,*

Нияздың Аюлы мен Қара көлі» деп келетін Иман-жүсіптің «Ерейментау» әніндегі Нияз осы Қаржастан шыққан Нияз екенін әркім біле бермейді.

Өткен тарихқа көз салып отырсақ, Қаржаста Анайұлы Нияз бен Барқытұлы Нияз сынды батырлар өткен екен. Екеуі де сонау замандарда Қарағанды облысындағы Осакаровка, Ақмола облысындағы Ерейментау ауданының аумағын, Өлеңті, Шідерті өзендерінің бойын, Қаракөл төңірегін, қазіргі Нияз тауларын жайлап жүріпті. Әрине, 40 мың жылқы деген өлеңге сән беру үшін сәл асырып айтылған шығар. Бірақ Сармантайдың Жұманы, Анайдың Мырзағұлы жылқылы бай болғаны осы күнге дейін айтылады.

Жоғарыда айтылған Нияз тауларына келсек, екі Нияз тауы бар, олар ертеде Жаман Нияз, Жақсы Нияз аталса, қазір Кіші Нияз, Үлкен Нияз аталады.

Есіл өзені осы Нияздың тауларынан бастау алады екен.

*«Бір тау бар оған таяу Нияз деген,
Кешегі қазақ-қалмақ соғысында*

Нияздың батырлығын әркім көрген», – деп Жамал кожа жырлаған кезінде.

Анайұлы Нияздың ХҮІІІ ғасырдың басында өмір сүргенін Ресейдегі мұрағатта сақталған немересі Жансары әулиенің 1862 жылы қайтыс болғаны (80 жасқа келіп) туралы дерек айғақтайды. Жансары 1780 жылы туса, оның әкесі Бөгенбай 1750 жылы туған болса, Анай 1710 жылдар шамасында туған болуы керек. Анайұлы Нияздың қыстауы Баянауылдағы Көкдомбақ пен Күркелі аумағындағы Бәби қыстауы деген жерде. Бәби – Нияздың бесінші ұрпағы. Бір өкініштісі, Нияздың туған жері белгісіз. Ол кісінің зама-

нында Қаржас ұрпақтары Қазақстанның оңтүстік өңірін, одан әрі Орталық Азияны жайлағанын ескерсек, Нияз батыр сол жақта туды деп айтуға негіз бар. Бізге бүгінде Нияз атты адамның үш зираты белгілі. Біріншісі – Қожа Ахмет Яссауи мазарында, екіншісі – Ақмоладағы «Ақмола» зиратында, үшіншісі Түркістанға 45-50 шақырым жетпей жерленген. Бірақ біздің атамыз Анайұлы Ниязға оның қайсысы тиесілі, ол жағы беймәлім. Жалпы, біз сөз етіп отырған Анайұлы Нияз – Қаржастың шөбересі. Анайдан Мырзағұл (Мұса Шормановтың арғы атасы), Нияз, Жәдігер (Қаныш Сәтбаевтың атасы) тарайды. Мырзағұлдың батырлықпен танылып, Түркістанда жерленгені туралы нақты деректер бар. Өкінішке қарай, оның туған інісі Нияз туралы деректер жоқтың қасы. Пайымға салсақ, жаугершілік заманда ағалы-інілінің бірі жаумен соғысқанда, екіншісі сырт қалуы мүмкін емес қой. Сондықтан түрлі мәліметтерде, жырларда аты аталатын Нияз батыр осы Мырзағұлдың інісі ме деп ойлаймыз. Бірақ қолымызда мұны дәлелдейтін деректер жоқ. Келешекте ондай деректер табылып, тарихшы ғалымдар анықтап қала ма деген үмітіміз жоқ емес. Осы мәселе зерттеушілердің назарында жүрсін деген ниетпен ой бөлісіп отырмыз.

Тағы да бір айта кететін жайт, Осакаровка ауданының орталығында бір адамдар Қуандықтан шыққан Нияз батыр деген кісіге ескерткіш орнатып кетіпті. Біздіңше, бұл – әлі нақтылауды керек ететін шаруа. Себебі ол жерді ерте замандарда («Ақтабан шұбырындыдан» соң екі ғасырға жуық) қаржас аталары жайлап жүргені тарихтан белгілі. Қуандықтардың қонысы бұдан әрірек болуы керек. Бірақ қазір жариялылықты желеу етіп, әркім өз ойына келгенін істеп, тарихты бұрмалауда...

Кенжебек САДЫҚ,

*Баянауыл ауданы Жұмат Шанин ауылының тумасы,
2018 жыл, Екібастұз қалалық «Отарқа» газеті*

ӘУЛЕТ.
ӘДЕБИЕТ.
ӨНЕР

...Қайран біздің Қаржастың қыздары да
Шоқан менен Отанды қатар туған.

Аспанбек Шұғатай

Шорман шаңырағының шолпаны

«**К**аржаста бір құтым бар Мұса, Шорман» деп Біржан сал асқақтата жырлаған Шорман әулеті жайлы сөз болғанда, әдетте зерттеушілер Зейнеп Шорманқызының сипатын «Шоқанның анасы» деген анықтамамен қысқа қайырады. Кей мәліметтерде Зейнеп Шорманқызының арабша хат таныған білімді адам болғаны айтылады. Бір сөзбен айтқанда, Зейнеп Шорманқызының тұлғалық портретіне сипаттама берілмеген. Тек бірқатар әдеби еңбектерден Зейнеп апамыздың көркем портретін кездестіруге болады, мәселен, Сапарғали Бегалиннің «Бала Шоқан» повесінен және Сәбит Мұқановтың «Аққан жұлдыз» романынан.

Мұса Шорманұлының туғанына 200 жыл толған мерейтойы аталып өткенде Баянауыл ауданының Мұса Шорман ауылында музей ашылды. Сол музейдің төріне Зейнеп Шорманқызының портреті ілінді. Бұл портретті тойдың негізгі ұйымдастырушысы – Алтынбек Нухұлының тапсырысымен суретші Әнуар Игембаев салған болатын. Жүзінен сәулелі нұр төгілген осынау бейне арқылы суретші казак әйелінің мейірімге толы жүрегін, «бір қолымен әлемді тербеткен» тегеурінін жеткізе білген.

Бізге жеткен деректерге жүгінсек, 1816 жылы дүниеге келген Зейнеп анасы Топанға тартқан, бетінде қаны ойнаған қызылшырайлы сұлу кісі екен. Қыздан алғаш көрген немересі болғандықтан, Зейнепті әжесі Мамық туа сала бауырына салып асырайды. Тілі шыға «Шорманның емес, Күшіктің баласымын» деп үйретеді әжесі. «Кенжем» деп еркекшораша киіндірген Зейнепке әжесі Шорманды «аға» деп, әйелін «жеңге» деп айтқызады. Зейнеп кішкене күнінен тайға, құнанға, атқа мініп үйренеді. Ол ауылда ат мінуді місе тұтпай, жылғы бағысатын болады.

Зейнептің бойжеткен күніндегі сырт келбеті «Аққан жұлдызда» былай суреттеледі:

«Зейнеп сол күнге дейін еркекшора киімінде жүреді. Сондағы киімдері: құндыз қолданса қыз болып кететіндей, бөрікті үнемі ақ бұйрадан жасатып, кейбір сері жігіттей, төбесін бір түсті жасыл пайымен тыстататын; белін қынаған камзолды жарқыраған жібек пен барқыттан емес, ақ ботаның түбітінен тоқылған өрмектен; шалбарды да содан жасатып, кейбір еркек балалардың салтымен балағына төрт елідей құндыз ұстатып, батсайыдан ызған бауының алтын шоқтан жасалған шашағын тізесіне түсіре салбыратып жіберетін; көйлекті де ұл балаларша бір түсті, қоңырқай атластан тіктіріп, етегін шалбарланып алатын; салқын күндері ылғи ақ елтіріден жасалған камзолша ішік киетін; суық күндері киетін ішігінің іші – күзен немесе ақ тиін болатын да, сыртын шымқай кара құлындардың терісімен тыстататын; тұтасымен қолданса, мұндай терілердің екеу-үшеуінен балаға мол жарғақ шығады; Зейнепке керегі: жеңдерінің қырқа жотасында, екі өңірінің кеуде жақ үстінде, қыр арқасында құлынның желкілдеген жалы болуға керек, олай жасау үшін бала демей, үлкен демей, бес құлынның терісі керек; осы сәнді қуған Зейнеп те шағын денесіне жарғақ ішікті бес құлынның терісінен ойып жасататын; «әжесінің баласы» дегенмен, «көп ұлдың ортасындағы жалғыз қызым» деп жақсы көретін Шорман былай да қап-кара құлындардың терілерін Омбыға апарып, кара көмірдей ғып боятып әкелетін; бұл сияқты шымқай кара құлын жарғақ өзге жұртта кездеспейтін; Зейнеп жаз оюлап кестелеген шоңқайма аталатын қызыл ала етікті, қыс қонышы тізесінен келетін саптама етік киетін».

Тарихи оқиғаларды сараптасақ, Уәлихан мен Шорман әулеттерінің қарым-қатынасы ертеректе басталған болуы

керек. Әрине, ханның бәйбішесі Айғаным әже талантты баласы Шыңғысқа, Шорманның қызы Зейнепті өзі бастап келіп айттыруы кездейсоқ жағдай емес. Зейнеп Аккелін елінен 18 жасында зор салтанатпен ұзатылып, Уәлидің қарашаңырағына 1834 жылы құтты келін болып түсті.

Сапарғали Бегалиннің «Бала Шоқан» повесінде Зейнеп Шорманқызының болмысын тереңірек таныта түсетін қызықты штрихтер бар.

«... Керей, Есенеі елінде болған дауға шақырылып, ел жайлауға келерде оралған Шыңғыс анасымен амандасуға келіп, даудың бітім тапқанын айтады. Осы сұхбат кезінде Айғаным ханым: «Шыңғысжан, мен былтырдан бері Шоқанжанға нағашыңа апарамын, жер көрсетем, ел көрсетем деп уәде берген болатынмын. Мұның биыл мүшел жасы және сәті болса қалаға оқуға жүргіземіз деп отырмыз. Зейнеп те көптен ауылын көрген жок, саған айта алмай жүрген шығар. Біз жүріс қамын істеп, сол би ауылына бір барып қайталық. Баска жұмыстарыңды жайлау үстінде токтата тұр», – дейді. Осы әңгімедегі «Саған айта алмай жүрген шығар» деген бір ауыз сөздің өзі қазақ әйелінің ерінің алдына шықпайтын ибасы мен ұстамдылығын, әйелдің отбасы, ошақ қасындағы орнын көрсетсе керек.

Повестегі мына бір эпизод та ерекше, бүгінгі күні ауызға алына бермейтін тамаша бір дәстүрден хабар береді:

«– Бүгін кешке Ажар апам ауылына жетеміз бе? – деді Зейнеп Әжібайға Тереңжардағы Заманбек ауылынан аттандарда.

– Ат-көлік аман болса, түс ауа апаныздың ақ дидарын көресіз. Көптен бері көріспеген болсаңыз, ауыл сыртына түсіп, сіңлі кәдесін істерсіз, – деп, ағалық сыпайы әзіл айтты.

Енді осы әңгімедегі «сіңлі кәдесі» дегенге келер болсақ, бала Шоқанның «Әже, сіңлі кәдесі деген не?» – деген сұрағына әжесі былай деп жауап береді:

– Ол – әйелдерде болатын ауыл салты. Мысалы, апаңның өзінен үлкен Ажар деген апасының ауылына бүгін барамыз. Олар екеуі екі елге ұзатылып кеткен бір үйдің қызы. Бірін-бірі көптен көрмеген, сағынған. Сондай жағдайда сіңлісі апасына келсе, ауыл сыртында көлігінен түсіп қалып, жаяулап алдынан шығар, амандасар апасын күтеді. Сөйтіп, екеуі көрісіп, сағыныштарын айтып, мауқын басады, – деп, Айғаным Шоқанға ауыл салтының сирек болатын бір жайын түсіндірді».

Осылайша, ауылға таяна бере Зейнеп пәуескеден түсіп, алдынан топталып шыққан сіңлі, жеңге, бауырларын күтіп тұрады. Айғаным пәуескесіне ілесе, Шыңғыстар тобы жағалай отырған қалың ауылдардың ортасындағы айрықша салтанатты Мұса ауылына келіп ат басын тірейді. Айғаным жолын үлкен тұтқан Шорман ауылының жастары алдарынан шығып қарсы алады. Ал Зейнепті қаумалаған сіңлі, жеңгелері бір топ болып ерекше сәнмен өздеріне арналған үйге кіреді...

Қарап отырсаңыз, қазақ халқының үлкенін құрметтеп, кішіге ізет көрсеткен тамаша тәрбиесінен хабар беретін тамаша көрініс көз алдыңызға келеді емес пе. Айғанымдай айбынды енеге ізетті келін бола білген Зейнеп төркініне келгенде де салиқалы салтын сақтап, айналасына өнеге таныта білген!

Сәбит Мұқановтың «Аққан жұлдыз» романында мынадай дерек айтылады:

«Айғаным мен Шыңғыс құда болуға келіскеннен кейін, алғашқы тойды Омбы қаласында жасап, сол маңайдағы қала, даланың білгілікті адамдарын да, Омбыға келіп жатқан ұлылы-кішілі сұлтандарды да, Омбының әкімдерін де түгел шақырыпты» дейді. Тойға арнап тігілген үй мен берілген қонақасыда хисап болмаса керек. «Шыңғыстың

көрімдігінің өзіне айғыр-үйір жылқы беріпті-мыс». Ал Шорманның Сырымбетке сапары шығармада былай өрнектелген: «Шорман Сырымбетке қазақ салтымен емес, қала салтымен: пәуескелерге – үш аттан, тарантастарға – пар аттан түстерін біркелкі қып жектіріп, саймандарын байкөпестерше сәндеп, аттарының сирағына ақ жібек орап келіпті. Мұндай арбалардың саны елу шақты екен дейді, оларға жүз шақты салт ат ерген...

Осы сапарда Айғаным Шорманға: «Кұда деген атағың бар және өзің Шормансың, құр қайтуың ұят болар. Осы үйде қымбат мүліктер жетерлік екенін көріп отырсың. Жорға мен жүйріктердің талай саңлағы табылады бұл елден, солардан елге көрсетерлік бірнеше таңдаулысын ал», – дейді.

Айғанымның Шыңғыс аталатын қайынінісі, оның Сартай, Тортай, Тәні есімді балалары болған, Сартай жер ауып кеткен. Сартай тентек болғанмен, Тортай мен Тәні жуас. Өзі қаршыға, лашын, бүркіт салатын құсбегі екен. Елге «момын төре» атанып, жағымды болған. Сырымбет тауының жел бетін мекендеген Тәні Айғанымның құдаларын үйіне шақырып, айта қаларлықтай сыйлаған. Сонда Шорманның көзі Тәнінің отауында тұғырда отырған лашынға түсіпті. Сұрастырса, Көксүңгі атағы дүйім елге тараған алғыр лашын осы екен. Лашынға қатты қызыққанымен, қонаққа шақырып отырған үйдің құсын сұрауға Шорман ұялған.

– Қисаңдар, сол лашынды беріңдер! Одан басқа қаларым жоқ! – деген екен Шорман. Тәні алғыр құсын қимай, «басқа қалағаныңды түгел берейін, бұны қолқалама!» деп қикандағанда, Атығай-Қарауылдың игі жақсысы жалынып-жалпайып әрең әпереді, Шорман оған қатты риза болып қайтады.

Жалпы, Шорман әулетінде қазақтың саятшылық өнеріне құмарлық ерекше, сол құмарлық ұрпақтарына Шор-

ман бабамыздан дарыса керек. Немересі Сәдуақас Шорманов – бүркіт, қаршыға, лашын, тұйғын, сұңқар сияқты саят құстарының тілдерін жетік білген, сонымен қатар, олардың жасы мен тегіне қарай аңға деген алғырлық қасиеттерін айыра алатын, ұя салатын жерлерін және оларды қалай ұстап, қолға үйретіп, баулудың әдістерін бес саусағындай білген саятшы, яғни, аңдарды мылтық атпай құспен ұстап алатын «мылтықсыз мерген» болған адам. 1907 жылы Қазан қаласында С. Шормановтың екі бөлімді «Аңшы» атты кітабы басылып шығады. Осы кітаптың алғысөзінде ол «Өз өмірімнің біраз уақытын әртүрлі саят құстарымен, аң-құс аулаумен өткізгендіктен, осы кәсіптің кейбір егжей-тегжейлі ерекшеліктері жайында тәуекел етіп, айтуды жөн көрдім» деп жазады. Бұл кітап Шамситдин қажы Құсайыновтың қаражатымен басылып шығады. Сәдуақас Шормановтың Бейсенкөк деген құсы болғаны туралы қызықты деректер өлке-танушы Кәрімтай Өкпеұлының деректерінен кездеседі.

Ал бізді Сәбит Мұқановтың романында қызықтырған деталь – Зейнеп Шорманқызының Шоқанға жүкті кезінде тағы бүркіттің миына жерік болуы. Әдеби шығармада автор, әрине, әсірелеп жазуы да мүмкін, дегенмен жазушы қазақ табиғатына тән құбылыстың жеңіл-желпі дүние емес, саналы ұрпақ тәрбиесіне қатысты маңызды жайт екеніне меззейді.

Әдетте шежіре мен тарихта әйел заты ер азаматтарға қарағанда сирек аталады, оның себебі әйел табиғатының от басы, ошақ қасынан аспайтындығында болса керек. Шормандай парасатты әкенің құшағында еркелеп еркін өскен Зейнеп сұлу қазақтың маңдайына Шоқандай шокжұлдызды сыйға тартты: осылайша, есімі тарихта қалды. «Алып анадан туады» деген – осы.

Зейнеп апамыз туралы қызықты бір деректі Шорман бабамыздың бір ұрпағы Мағмура Асфандиярованың жаз-

басынан кездестірдік: «Дочь Чормана – мама Чокана еще в детстве сочиняла стихи и к ним мелодии. Сама пела. Некоторые из этих песен и сейчас поются как народные. Среди них – и посвященная первенцу Чокану. Но в то же время женам султана не разрешалось сочинять песни и их петь, играть на музыкальных инструментах. Это порицалось наравне с легким поведением. Талантливая и трудолюбивая Зейнеп вырастила и воспитала одиннадцать детей. Каждому из них отдавала частицу своего дарования, которое не смогла раскрыть в заботах о хозяйстве и большой семье» деп жазады ол 1995 жылғы «Круг близких Чокана» атты макаласында. Автордың Шорман әулетіне қатысты бұдан басқа «Бала бий – дед Чокана» («Заң және заман», 1999 жылғы № 3 – 115-бет) және «Жумабай би (Шорман би) атты («Столичное обозрение», 1999 жылғы 5 наурыз, 18-бет) мақалалары да бар.

Мағмура Асфандиярова өз еңбегінде Шоқанның інісі Әбділмақыжан (Мақы) Уәлихановқа да тамаша мінездеме береді. Бес жасында сүзектен кейін есту және сөйлеу қабілетінен айрылып, әкесі 1855 жылы есту-сөйлеу кемістігі бар балалардың көркемөнер училищесіне оқуға береді. Бұл оқу орны балаларды әр түрлі өнерге: сурет салу, сызу, каллиграфия, литография, гравюра жасауға, кітап шығаруға, ағаш жонуға (столярлық), темір жонуға (токарлық) үйретті. Оқу орнын Мақы 1864 жылы тәмамдап, 1866 жылға дейін Санкт-Петербургтің түрлі мекемелерінде өз мамандығымен қызмет етеді. Елге келген соң Батыс Сібір генерал-губернаторлығында кеңсе меңгерушісі болады. Қазакшадан – орысшаға және кері тәржімаға жүйріктігімен көзге түседі. Мақының қолынан шыққан бұйымдар 1876 жылы Санкт-Петербургтегі ориенталистердің III конгресінде көрмеге қойылып, марапаттар иеленеді. Кейін шебердің

колынан шыққан дүниелер еліміздің түрлі музейлеріне тапсырылса, бір қобдишасы өз немересі – еліміздің танымал сәулетшісі, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Елтаңбасының және Алматы Тәуелсіздік монументі авторлар тобының жетекшісі Шота Уәлихановқа қалған. «Баянауылда әкімшілік қызметтерде еңбек ете жүріп суреттен кол үзбеген. Менің әке-шешем көрген суреттерінің ішінде түрлі пейзаждар, анасының, бауырларының және басқа да туыстарының портреттері бар еді» деп жазады Мағмура Асфандиярова. Уикипедия анықтамалығында «оның сызуымен, жобасымен салынған үйлер Саумалкөлде, Торанғұлда, Көкшетау мен Қызылжарда күні бүгінге дейін кездеседі. Уәлиханов ұлы Ыдырыс, қыздары Ажар, Қалима, әкесі Шыңғыстың портреттерін де салған» деген дерек берілген. Әрине, дарынды суретші анасы Зейнептің суретін салғанына дау жоқ, оны Мағмура апамыз да тілге тиек етіпті. Ол суреттің бізге жетпегені өте өкінішті...

Жанаргүл ҚАДЫРОВА

Кунсткамерадағы Шормановтар фотожәдігерлері

Кунсткамера – сирек заттар кабинеті – Ресейдегі алғашқы музей, оны 1714 жылы Санкт-Петербургте І Петр патша ашқан.

Мұнда көптеген халықтардың тарихы мен тұрмысын сипаттайтын көне бұйымдардың бірегей коллекциясы жинақталған. XVIII ғасыр басынан бастап Кунсткамера ғимараты Ресей ғылым академиясының символы болып саналады. РФ президентінің 1991 жылғы 18 желтоқсандағы жарлығымен Ресейдің ұлттық мұрасының ерекше нысандары қатарына енгізілді.

Толық атауы – «Ресей ғылым академиясының Ұлы Петр атындағы антропология және этнография музейі» Федералдық мемлекеттік бюджеттік ғылыми мекемесі (Кунсткамера).

1899 жылдан бастап осы музейде фотограф, суретші, коллекционер Самуил Мартынович Дудиннің 500-ден астам фотосуреті сақталып келеді. 2018 жылы аталмыш музейдегі Орталық Азия этнография бөлімінің аға ғылыми қызметкері Валерия Александровна Прищепова Аккелінде өткен Мұса Шормановтың 200 жылдық тойына қатысқан еді.

– Мен фотосуретшінің мұраларын 1980 жылдан бастап зерттей бастадым. Қазақ халқының өміріне, тұрмыс-салтына арналған кәсіби суреттерді көрген кезімде оларды зерттеуге бірден кірісіп кете алмадым. Өйткені отандық этнография ғылымында музей коллекцияларына көңіл бөлінбейтін. Иллюстративтік және фотоколлекциялар заттай жәдігерлерге косымша ретінде ғана қарастырылғаны аян. Алайда жылдар өте келе иллюстративтік

фотоколлекцияларда өткен шактың маңызды ақпараттары сақталатынына көзіміз жетті. Мәселен, кимешектің шылауышын алайық. Олар біздің музейде ақ матаның бөліктері түрінде сақталған. Бірақ қалай қолданылғанын ешкім білмейді. Шылауыш байлаудың алуан түрі бар. Ол алуандықты бізге бейнелеу құралдары ғана жеткізе алады. 1992 жылы Алматы қаласында өткен Дүниежүзі қазақтарының құрылтайына келгенге дейін мен бұл коллекцияларды зерттеуге қай жағынан кірісерімді білген жоқпын. Біздің музей мен Ресей этнографиялық музейін осы құрылтайда көрме ұйымдастыруға шақырғанда, біз қазақ мәдениетіне қатысты қомақты коллекция жасадық. Сонда маған бұрын ешкімге ешқайда көрсетілмеген тың материалды жарыққа шығару жөнінде ой келді. Сөйтіп, сөрелерден Дудиннің фотосуреттерін алып шықтым. Көрмені көпшілікке ұсынғанда, оған қызығушылардың қатары аз болмады. Суретшілер 1920 жылдары Қазақстанға экспедициямен келген Александр Лаврентьевич Мелков туындыларының, сонымен қатар, көне қолөнер бұйымдарының көшірмелерін жасап алып жатты. Сол уақытта маған Әбілхан Қастеев атындағы өнер мұражайының қызметкерлері Шормановтар әулетінің адамдарымен бірге көздеріне жас алғанын айтты. Шормановтар көрмеге қайта-қайта келіп, әулеттік фотоальбомдарындағы суреттерді көрмедегі суреттермен салыстырды. Менің бұл әулетпен, Мағида Шормановамен таныстығым сол кезден басталып, 26 жыл бойы достық қарым-қатынастамыз. Содан бері Дудиннің фотоколлекцияларына ден қоя бастадым, – деген еді Валерия Александровна.

Осылайша, көрмеге келген Шорман ұрпақтары кей фотосуреттерден өз туыскандарын таниды.

Валерия Прищепованың айтуынша, Шорман ұрпақтары музей қызметкерлеріне әулет шежіресі жазылған дәп-

терді көрсетіп, Дудин түсірген суреттердегі адамдарға қа-
тысты деректерді толықтыра түседі.

– 1899 жылы С.М. Дудин Мұса Шормановтың інісі
Исаны суретке түсіреді. Коллекциясын Дудин өзі тізімдеп,
қысқаша сипаттама беріп отырған. Алайда көптеген фото-
суреттер тарихын тарқатуға ол сипаттамалар жеткіліксіз
болып шықты. Мысал келтірсек, Дудиннің суреттерінде
мынадай анықтамалар болды: «Тұрмыстағы бай әйелдің үй
киімі», «Бай әйел балаларымен бірге», «Тойдан көрініс»,
«Ауқатты қазақ отбасы», т.б. Ал Шормановтардың қолын-
дағы фотоларды Дудин коллекциясымен салыстырғанда
музейдегі суреттерден біз Мағида Шорманованы көреміз.
Енді бір фото Шормановтар қыстауынікі екен. Техникалық
тұрғыда тамаша орындалған және сақталған тағы бір фотода
сән-салтанаты келіскен үлкен киіз үйде сол жақта Мұсаның
інісі Иса Шорманов отыр, ортада – әйелі Жақай және ұлы
Зында. 1992 жылы Алматыда өткен көрмеде Шормановтар
көрсеткен отбасылық фотода бала күнінде орыс саяхатшы-
сының фотоаппаратына іліккен ақсақал отыр. Шормано-
втардың альбомындағы бертінгі фотода отырғандар тура
осы кісілер болып шықты: Зында Шорманов әйелі Мағи-
дамен, анасы Жақаймен және балаларымен. Жақай апа ту-
ралы шөберелерінің сөзіне сүйенсек, ол кісіде С.М. Дудин
фотоларындағыдай, сол қолын жасыратын әдет болыпты.
Өйткені сол қолында саусақтары алтау болған екен. Шор-
мановтардың қолында ақ сақалды Иса отырған, жанында
баласы Зында мен немересі Рақымтай түрегеп тұрған фото
бар. Бұл, меніңше, XX ғасырдың басында, оның Меккеге
сапары алдында түсірілген, – деді ол.

Шорман ұрпақтары Кунсткамера қызметкерлерін от-
басылық альбомнан тағы бірқатар фотосуретпен танысты-
рады. Соның бірі – Мұса Шормановтың үлкен ұлы Сәдуа-
кастың киіз үйінде түсірілген: Сәдуақас Шормановтың

жанында қызы, екі әйелі, немере бауыры Зында және оның ұлы Рапық бар.

Бір қызығы, Кунсткамераның ресми сайтында Мұса Шормановтың Ақкелінде өткен 200 жылдық мерейтойы жайлы шағын ақпарат жарияланыпты. Онда тойға В. Прищепованың шақырылғаны жайлы айтыла келіп, «Салтанатты шарада Шорман ұрпағы – Мағида Шорманова Валерия Александровнаға қазақша шапан жауып, университет ректоры Алтынбек Нухұлы М. Шорманов мерейтойына арналған естелік медальмен марапаттады» деп түйіндейді.

Жалпы, қазақ даласынан түсірілген түрлі фотолар Ресейдің талай ғалымының зерттеуіне арқау болса, солардың бірі – еңбектерінен қазақ өміріне ерекше ықылас байқалатын жоғарыда аталған Валерия Прищепова.

Ол өзінің ғылыми зерттеуінде «К.В. Щенниковтің 1992 жылы Алматыдағы көрмеге қойылған 1908-1909 жылдары түсірілген суреттері де біз атаған әулет адамдарының тұлғасын анықтауға және коллекцияларды тіркеу кезінде жіберілген қателіктерді түзеуге көмектесті. Суреттерді карап отырып Қазақстанға сапарға шығып бара жатып С.М. Дудин де, К.В. Щенников те Баянауылда Шоқан Уәлихановтың туыстары – Шормановтар әулетімен жолығатынын алдын ала білгенін түсіну қиын емес» деп жазады.

Тағы бір қызықты мәлімет, 1899 жылы С.М. Дудин Қазақстаннан тұрмыстық бұйым, ыдыс-аяқтар, саз аспаптарын ала барады. Қоянды жәрменкесінен зергерлік бұйымдар сатып алса, Павлодар өңірінен кісе, құрсау сияқты бұйым жинайды. Сәдуақас Шормановтың шаңырағынан – ұршық, қымыз құятын ағаш ожау, ағаш қасық, Шорман әулетінен тымақ пен шақша алады.

Бірнеше жыл бұрын Санкт-Петербургке Павлодардағы «Марғұлан орталығының» жетекшісі, археолог Тимур

Смағұлов барып, музей мамандарымен Дудин коллекциясы туралы сөз қозғайды. Ресейліктерді Дудин қатысқан экспедиция қандай жолдармен жүрді, кімдермен кездесті деген сұрақтар қызықтырады. Ресейлік фотографиялардан жеткен суреттер беттерінде сақталған ақпараттар Баянауылда жүргізілген археологиялық жұмыстар кезінде көп септігін тигізген көрінеді. Той қарсаңында айналасы қоршалып ескерткіш тастардың қойылуы, Ақкелін музейіндегі Шормановтардың ағаш үйінің макеті – осы фотосуреттер арқасында қол жеткен нәтиже. «Біз «Марғұлан орталығымен бірге Дудин экспедициясының ықтимал маршрутын жасадық. Заманауи ғимараттар орналасып, мүлдем өзгеріп кеткен жерлерді анықтағанда, музейіміздің электронды парақтарында орналасқан Дудиннің фотосуреттеріне жүгіндік. Алдағы уақытта шығармашылық қарым-қатынасымыз жалғаса бермек», – деді Валерия Прищепова.

Жанаргүл ҚАДЫРОВА

Ақкеліннен ұшқан әуендер

Қазақтың дәстүрлі ән өнеріндегі айтулы әндердің біразының тамыры Шорман әулетінің тарихына байлаулы. Солардың арасындағы танымалы – Жаяу Мұсаның «Ақ сисасы». Бұл ән Жаяу Мұса мен Мұстафа Шорманұлы арасындағы тартыстан туған ән екенін әр қазақ жақсы біледі. Жалпы, Жаяу Мұсаның бұл әулетке қатысты бірталай әні бар.

Біз бұл мақаламызда Шорман әулетіне қатысы бар әндердің бір шоғырына тоқталып өтпекпіз. Ақкелін атырабымен астасқан осынау әндердің ішіндегі шоктығы биігі – «Ардақ» әні. Бұл әннің авторы – Мұса Шорманұлының баласы Сәдуақас Шорманов.

Сәдуақас өзінен жасы үлкендігіне карамастан, Шыңғыстың қызы, Шоқанның қарындасы, өздеріне жиен, сұлулығымен аймаққа аты шыққан Нұридаға үйленеді. Тұңғыш ұлдары Максұттың жастай шетінеуі Нұриданың денсаулығына әсер етіп, өкпе ауруынан қайтыс болады. Жыл өткен соң Сәдуақас Едіге бидің ұрпағы Айтбақының Дүрмен деген баласының қызы Зейнепке үйленеді, бірақ ол бала көтермейді.

Жаны нәзік акын, өнерпаз Сәдуақастың өздерінің жылқышысы Жылкелдінің (руы – Орманшы) Мәкен атты көрікті қызына көңілі кетеді. Қыз бен екеуінің арасы жақындап кеткенін Зейнеп сезіп қойып, Сәдуақас бір сапарға кеткенде қыз әкесіне мән-жайды түсіндіріп, өз елдеріне көшіріп жібереді. Сәдуақас ғашық болған Мәкеніне арнап өлең жазады, оған атакты әнші-композитор Жарылғапберді Жұмабайұлы (1860-1916) ән шығарады. Бұл ән кейін халық әні аталып, ел арасына тараған «Ардақ» әні еді.

Ардақ – Сәдуақас жүрегіндегі Мәкен қыздың құпия есімі. Бұдан басқа халық әндерінің арасында кеткен «Іңкәр», «Баянаула» әндері де Сәдуақас Шорманов пен Жарылғапберді Жұмабайұлының шығармашылық бірлестігінен туған туындылар деп атап өтеді Жүрсін Бәтенов өзінің «Арайлы Аккелін» деген кітабында.

Өнертанушы Ерлан Төлеутай өзінің «Баянауылдың дәстүрлі ән өнері» (Алматы, 2006) атты кітабында «Ардақ» әнінің тарихына тоқтала отырып, былай деп жазады: «Жазушы Зейтін Ақышев осылай дей келе, Жаяу Мұсаның Салық деген баласынан естігеніміз деп «Ардақтың» үшінші ауызын былайша келтіреді:

*«Ой, Ардақ, сен ақ қоян шыңда жатқан,
Мен мерген қылта жерден дәлдеп атқан.
Атқан оқ нысанаға дәл тисе де,
Ажалдан сені, сәулем, қалай қаққан?».*

Тұспалдап жазған бұл шумақтың жұмбағының шешуін Мұсаның Салығы тыңдаушыларына «Екіқабат болып қалмай қалай аман кеттің» деп түсіндіретін көрінеді. Кейін ән айтыла келе «Ардақтың» бұл шумағы замана сынынан өте алмай ұмытылып қалған тәрізді. Бұл деректі әңгімені Салық әкесі Жаяу Мұсаның аузынан талай естіген едім деп отырады екен. Сөзін Сәдуақас жазса да, «Ардак» әні Жарылғапбердінің әншілік-композиторлық кемеңгерлігінің арқасында зор музыкалық қасиетке ие болып, уақыт тезінен аман өтіп, «әлемдік музыка өнерінің табысы (Затаевич) ретінде бағаланып келеді. Осы жерде «Ардак» әні шын мәнінде Жарылғапбердінікі деген ақиқат пікірге соңғы нүктені қою үшін Қали Байжановпен өмірінің соңғы 20-30 жылын бірге өткізген, Қалекен қайтыс болғанда өз қолымен арулап жөнелткен қарағандылық Омар ақсақалдың «Ардак» турасындағы сөзімен түйіндесек дейміз: «Ардак» басқанікі еді дегенді Қалекен өмір бойы мойындаған емес. «Халық әні» дегенді естігенде бұлқан-талқан ашуланатын. Өзі айтқанда, «Жарылғапбердінің Ардағы» деп бастайтын». Олай болса, сол «Ардак» әнінің сөзінің толық әрі дұрыс нұсқасын ұсынайық.

Ардак

*Ой, Ардақ, сен ақ қоян секеңдеген,
Соңыңда бір тазым бар жетем деген.
Ойымда үш ұйықтасам бар ма менің,
Айырылып сенен, сәулем, кетем деген.
Ой, Ардақ, сен ақ қоян шыңнан қашқан,
Артыңда мен ақ сұңқар түлеп ұшқан.
Қан қылмай ақ жүніңнен бір ілгізші,
Тамаша қарап тұрсын дос пен дұшпан».*

Жарылғапберді 1902 жылы қажылыққа барып, одан араға екі жыл салып 1904 жылы оралса керек. Ол дін шарт-

тарын орындап, өленді қойып кеткен дейді. Бірақ жазушы Зейтін Ақышевтың 60-шы жылдардың аяғында баянауылдық Сәду Қыдырбайұлы атты ақсақалдан жазып алған төмендегі естелігі Жарылғапбердінің өленді оңайшылықпен қоймағанынан хабар бергендей: «Жарылғап қажы Меккеден келген соң ағайын-жұртқа амандасам деп ел аралайды. Бір күні Мүсәлім болыстың ауылына келеді. Болыстың әйелі бес қыз тауып, ұлға зар екен. Жарылғап қажы қонып жатқан түні Зейіпін бәйбіше толғатып, ұл табады. Мүсәлім қажының қуанышында шек болмайды. Баланың Меккеден жаңа келген Жарылғап қажы қонып жатқанда туғанын ырым көреді. Шілдехана той-думан басталып кетеді. Жиналған жұрт қолқалап болмаған соң Жарылғап қажы ән салады. «Ардақты» тастап жіберіңіз» деген дауыс шығады. Неге екенін білмеймін, омырауды ашып тастап, әннің бірінен кейін бірін жосылтып отырған қажы қысылып қалды, ұялғандай, көзінен күлкі білінгендей болды. Біраз отырды да, басын шайқап қалып, «Ардақты» аңыратып қоя берді», – дейді Сәду карт.

Жарылғапбердіні Мүсәлім үш-төрт күнге дейін жібермейді. Дәл жүрерде жаңа туған сәбиге ат қойып кетіңіз деп өтінеді. Жарылғап баланың атын Хыкмет қойды. Мүсәлім оған ат мінгізіп, қолына құлынды бие жетелетіп аттандырды». Дерек берушінің бұл жерде «қажы қысылып ұялғандай болды» деп отырғанының құпиясы Жарылғапбердінің шәкірті Жабай Тоғандықовтың естелігі бойынша мынадай жағдайда жатса керек: «Сәдуақас Шорманұлының Мәкен қызбен арадағы Құлболды-Қаржасқа жария болған атакты оқиғасынан кейін Жарылғапберді «Ардақ» әнін шығарып, ел ішінде айтып жүреді.

«Баянауылдың дәстүрлі ән өнері» кітабында Ерлан Төлеутай бұл туралы былай деп жазады: «Ел ішінде Жа-

рылғапбердіні Шорманның әншісі деп те атаған. Шорман тұқымының басыбайлы әншісінің мұндай бассыздығына күйініп, қаны басына шапқан Сәдуақастың адуын бәйбішесі әншіні шақырып алып былай дейді: «Сіз, Жәке, «Ардақ» деген әніңізді әр жерде айтып жүр деп естимін. Ол ән түн қараңғысында тайғанақ мұздан шыққанын білесіз ғой. Бұдан былай ол әнді айтқаныңыз құлағыма тисе, өкпелемеңіз», – депті. Міне, біз суреттеп отырған Зейнеп бәйбішенің қаһарынан қорыққан Жарылғапбердінің «Ардақты» айтшы» дегенде ұялып, қысылып қалғандығының құпиясы осы болса керек деп шамалаймыз».

Сәдуақас өзінің биік адамгершілігімен, білімімен ел құрметіне бөленіп, «Сәкен ағай» атанған. Сәкен ағай өз әкесінің інісі Әужанның баласы Әмір-Темір қайтыс болғаннан кейін оның жесірі Бәдіғұл-Жамалға үйленеді. Әмір-Темірдің баласы Асфендияр Сәкен ағайдың қолында өседі. Әмір-Темір өнерлі, сері жігіт екен, атақты сал-серілермен қарым-қатынаста болған.

Ол туралы жазушы Медеу Сәрсекенің мынадай жазбасы бар: «Ақан дүлдүл бұл әнді өзінің замандасы – Әмір-Темірге арнаған. Ол – атақты шонжар Шорман бидің немересі; Баянауланың Аккелін болысындағы ауылында мұсылманша сауат ашып, Омбы қаласында бірнеше жыл орыс мектебінде білімін көтерген; яки өз заманының алдыңғы легіне шыққан білімпаз азамат. Оның некелі қосағы – Шокан Уәлихановтың туған інісі Сақыпкерейдің қызы, есімі Бәдіғұл-Жамал, ерекше сұлу жан. Ақан сері Қорамсаұлы осы бойжеткенге ерекше ғашық болған. Қыз да Ақандай өнерлі жігітке кет әрі болмаған сынды. Ақан сол сұлуға арнап қазірде дүйім жұртқа мәлім «Ләйлім», «Ақтоты» әндерін шығарады. Алайда қазақшылық жол-жоба жеңіп, Бәдіғұл сұлу Шорманның кенжесі – Әужан-

ның ауылына ұзатылады. Сірә, сұлу қалыңдығын қимаған тәрізді, Ақан сері сол жазда Баянаулаға іздеп келіп, жас отаудың тура өзіне тоқтайды. Өмір-Темір сері қонағын бір ай құрметтеп, ерекше күтеді, екеуі бірін-бірі түсініп, ақырында құшақ айқастырып, өмірлік дос болып айырылысқан-мыс. Сол ауылдан аттанарда сері «Майдақоңыр» әнін шырқап, «осы әнімді ерлі-зайыпты екеуіңе байладым, бақытты болындар!» деген-міс. Жоғарыда мен айтқан жайт 2008 және 2010 жылдары жарық көрген Серік Жақсыбаевтың «Қаржас ұрпақтары» және ағайынды Д. мен Б. Біләловтардың (екеуі де Шорман бидің бертіңгі перзенттері) «Қаржас шежіресі» кітаптарында нақты жазылған. Сол кітаптарда Өмір-Темір Шормановтың оқыс ауырып, жасаң жігіт шағында кенеттен опат болғаны жазылған. Оның артында екі перзент – Нариман, Аспандияр (осы жігіт Кеңес заманында ауыл шаруашылығының аса ірі ғалымы атанған, фамилиясы Шорманов) есімді екі бала және бір қызы қалыпты, олардың да ұрпақтары өсіп-өнген-міс. Мен осы деректерге академик Қ.И. Сәтбаев туралы Баянауылға жиі барып, сол елдің тарихын қазып жүргенімде кезіккен едім. Ақан сері Қорамсаұлын соншама қызықтырған Бәдиғұл-Жамал сұлудың бергі, Кеңес заманындағы тағдыры мүлдем аянышты. 1928 жылғы қазақ байларын тәркілеу кезінде баянауылдық белсенділер оны түрмеге қамап, «Шорман бидің әулеті тыққан қымбат қазынаны сен білесің, соны көрсетесің...» деп күнітүні дүрелеп, қайран сұлу ақырында түрмеде мерт болған.

Бәдиғұл-Жамалдың әмеңгерлік дәстүр бойынша қосылған ері – Шорман бидің немересі Сәдуақас мырза Мұсаұлы. Сол ерінен ол 1901 жылы қыз бала көріп, есімін Нафиға атайды. Ол да шешесіндей сұлу, ерке қыз атанып ержетіп, Омбы шәрінде орысша оқыған. Осы сұлудың өзі және сүйіп қосылған ері – ескі зиялы, Том университетін

1916 жылы тәмамдап, адам дәрігері мамандығын игерген, Алаш партиясының белсенді мүшесі Асылбек Сейітов. Ол Баянауылда, Қарқаралыда дәрігер болып еңбек етуден соң 1923-1937 жылдарда Шығыс Қазақстан облысының денсаулық сақтау бөлімін басқарған. Амал не, ол да сол кездегі «Халық жауларын іздеу» науқанында екі інісімен бірге атылған. Нафиға сұлу сол қазаны көтере алмай, жүрек талмасынан мерт болған. Тәубе дерлік гәп: оның Роза және Клара есімді екі қызы аман қалып, Шормановтардың тәрбиесінде өсіп, бертінде отбасын құраған. Мен Сейітовтер мен Шормановтар әулетінің бертіндегі шерлі тарихын арқау етіп, деректі хикаят жарияладым (2014 жылы жарық көрген 8 томдық «Шығармалар жинағымның» 2-томы).

«Майдақоңыр» әнінің мәтіні мынадай:

*«Жігіттің падишасы Әмір-Темір,
Бозбала әнге салсаң қайғың кемір.
Кешегі бес болыстың кеңесінде
Шығарған Ақан сері Майдақоңыр.
Сұлу ат, жақсы әйел – ер қайрағы,
Жігіттің болып өстім боз тайлағы.
Қағаз шай, ащы насыбай – ерге қуат,
Күйіңе түсіреді қай-қайдағы».*

Өнертанушылардың зерттеулерінде Жарылғапберді әнші шырқайтын «Топайкөк» әнінің тарихы да Шорман әулетіне қатысты аталады. Дәстүрлі ән зерттеушісі Ерлан Төлеутай өз еңбектерінде оны тарқата жазған. Ән тарихына қатысты болжам бірнеше нұсқада баяндалатындықтан, оны нақтылауды музыканттар еншісіне қалдырғанды жөн көрдік.

Шорман әулетінің мәртебесін асқақтата түсетін канатты сөздің бірі – Біржан салдан қалған мына тармақ:

*«Арқада бір құтым бар Мұса Шорман,
Ежелден келе жатқан ескі қордан».*

*Мұсаның бел баласы – Сәдуақас,
Құтқарған сан қыранды түскен тордан».*

Бұл өлең Біржан салдың ақын Сарамен айтысында туған. Мұның мәнісі: Сәкен ағай Мәдиді де түрмеден босатып алған деген дерек бар. II Александрдың таққа отыру салтанатына барған қазақтар қайтуға жиналғанда, патша олардан бұйымтайын сұрайды. Біреулер шен-шекпен, пұл сұрап жатқанда, Мұса: «Менде өтініш жоқ, баламда болмаса», – дейді. Сонда Сәкен ағай: «Ресейдің шетін жайлаған тұтқынға түскен, айдауда жүрген адамдарға бостандық берсеңіз!» – деп сұрайды. Патша өтінішті орындауға уәде беріпті. Келесі жылы көп тұтқындарға кешірім жасапты. Бұл деректер Жүрсін Бәтенұлы мен Бегендік Әліпбайұлының «Арайлы Ақкелін» кітабында да аталған.

Тағы бір атап өтерлік жайт, кезінде өлкетанушы Серік Жақсыбасев Ақан серінің бірқатар әнін («Баянаула», «Көкжендет», «Әудем жер») Сәдуақас Шорманов пен Жарылғапбердінікі деп дәлелдеуге тырысқан.

«Өкпе Дүйсенбайұлы – қыран құс ұстап, оны баулып, саят құрған, Сәдуақаспен аталас адам. Кәрімтай қажының айтуынша, С. Шормановтың қолындағы көкжендеті «Бейсенкөк» деп аталыпты. Осы лашын көп жылдан соң өлгенде Сәдуақас «Бейсенкөк» деген өлең шығарған. Оған Жарылғапберді ән шығарады. «Бейсенкөк» қазірде «Көкжендет» деп аталып, Ақан серінің әні боп саналып жүр. «Көкжендет» әні Жарылғапберді мен Сәдуақастың шығармасы екендігін баянаулалық шежіреші Кәрімтай Өкпеұлы қажы да талай рет айтты. Оның айтуынша, ол әкесі Өкпеге (1864–1954) осы «Көкжендет» әні мәтінін Ақан серінікі деп оқып бергенде, әкесі: «Қайран, заман-ай! Еш пендеге жазығы жоқ асыл ағам-ай (Сәдуақас Шормановты айтып отыр – С.Ж.),

мал-мүлкің таланып еді, енді жүрегінді жарып шыққан әнінді де талады-ау!» – деп жылап жібергені туралы Павлодарда шығатын «Дауа» деген газетте жазылған еді. Бұл газет осы жолдар авторының қолында бар», – деп жазды ол. Музыка зерттеушісі болмағандықтан, біз бұл жайтқа уәж айта алмаймыз, болашақта зерттеле жатар деп үміттенеміз.

Шорман бабамыздың ұрпағы – Мағмура Асфандиярованың жазбасынан Зейнеп апамыздың тағы бір өнерлі презенті, Шоканның інісі Сақыпкерей (Қозыке) туралы төмендегі деректі кездестірдік.

«Наиболее одаренным и талантливым из братьев Чокана был Сахип-Гирей (Козыке). Он своими стихами и мелодиями к ним прославился в народе как незаурядный поэт и композитор. Романтическими и лирическими песнями доставлял Чокану, когда тот был в своем ауле, много радости. Но будучи сыном султана, не мог публично петь и играть свои произведения: это могло подорвать престиж отца. Его дочь Бадыгул-Жамал, мать моего отца, вспоминала, как Козыке брал с собой аульных ребяташек и своих детей, чтобы избежать нелестной молвы, уходил в лес, горы, в приозерные камыши и там играл на кобызе, сыбызге и домбре. Во весь свой сильный голос пел самым сочиненные песни и наслаждался игрой на музыкальных инструментах допоздна. Известны некоторые его песни, а «Қозыкенің аманаты», посвящена памяти любимого брата Чокана.

Был в дружбе с известным певцом Аканом Серы, который по просьбе Козыке пел его песни и исполнял музыкальные произведения публично, распространяя их среди населения. Поэтому некоторые песни Козыке исполняются сейчас как песни Акан Серы или как народные.

Козыке скончался в молодые годы. Как говорили, от избытка вдохновения.

Почти все его песни знал наизусть мой отец и пел их под свой аккомпанемент на пианино, аккордсоне или гитаре. И очень жаль, что до сих пор никто из музыковедов не попытался изучить жизненный и творческий путь Козыке». Мағмура апамыз өкінішпен атап өткен Қозыке туралы дерек акпарат әлемінде жоқтың қасы. Дегенмен Ілия Жақановтың 2022 жылы жарық көрген «Акку әні» атты кітабында Ақан сері айтты деген «...әндей мөлдір, ән боп жаратылған Қозыке» деген қысқа ғана тіркесті кездестірдік. Бұл да өз іздеушісін күтіп жатқан тақырып!

... Қорыта айтсақ, тамыры Шорман әулетімен астасқан әуендердің бір шоғыры зерттеп-зерделеуге зәру екеніне көзіміз жетті. Ақкелін аспанымен сырлас әндердің бір тобы сүйіспеншілік тақырыбында болса, бір шоғыры әулетпен арадағы ашу-ыза, шиеленіскен қарым-катынас, дау-дамаймен астарлас. Қалай болғанда да, ол әуендер шырқалған сайын әулет тарихын жаңғыртып, жандандыра берері сөзсіз.

Жанаргүл ҚАДЫРОВА

**АҚКЕЛІН
ТОЙЫНАН –
ТОБЫҚТАЙ...**

**(Мұса Шормановтың
туғанына 200 жыл толу тойынан)**

... Баянауыл, Ақкелін атырабы,
Сәдуақасы Шорманның жатыр әні.
Ақбеттаудың жаралы жотасынан
Мұсаның мұнды үні шақырады.

Киелі өлке Сәдуақасты атақты еткен,
Есімі жер-жаһанға сапар шеккен.
Сыйластықпен дос, туыс, ауылдасы
«Сәкен ағай» деп кейін атап кеткен.

Сәдуақас салғыртты сабаған ұл,
Балаға білім берген «қабаған» ұл.
Мәди менен Қияштың жалғыз ұлын
Абақтыдан алдыртқан абадан ұл.

Сәкен ағай кенде емес көрім істен,
Басқа қонған дәулет пен бақ-ырыс тең.
Теңдікте ең алғаш боп мектеп ашып,
Білімнің бұлағынан қанып ішкен.

Шығарған талай мәрте қазақ атын,
Потанинге тікелей хат жаза алатын.
Махмұттың Торайғыров болуына
Үлес қосқан үлгілі азаматым.

Азамат Жилжанов

«Ақкелінде жатқан асқар биігім!»

Ескелдіде Мәшһүр баба рухына тәу етіп, Беріктас, Жыланды, Құндыкөлді артта қалдырғанымызда, алдымыздан Ақкелін жарқ етті. «Мұса мырза ауылындағы ақшаңқан үйлер алдына аппақ орамал таққан бәйбішелер мен келіндер шыққанда, ауыл ажарланып кетеді екен» деп өзіміз естіген дәп сол әңгімелердегідей! Осы тұста Ақкелін атауының төркінін кеше ғана дүниеден өткен өлкетанушы Серік Жақсыбаев атамыздың өсімдік әлемінен іздегені де (ақкелін – күрделі гүлділер тобына жататын көпжылдық өсімдік, орысша атауы – ханделия) есімізге түсті...

Текті ұлдарды дүниеге әкеліп, талай жақсы мен жайсаң басқан қасиетті топыраққа Мұса Шорманұлы бабамыздың 200 жылдық тойында біздің де табанымыз тиді.

Алыстан менмұндалаған аппақ кесене бүгінде ауылға айбар бере түскендей. Ең әуелі нөпір жұрт осындағы жаңадан ашылғалы тұрған мемориалдық кешен басына жиылды.

«Ассалаумағалейкум, Арғынның ақсақалы!» – деп Мұса Шорманұлы сәлем бергенде, «Уағалейкумассалам, Орта жүздің шамшырағы!» – деген екен Сакқұлақ би. Содан бері бір ауыз сөзі ел аузынан түспеген екі жақсының сый-құрметін жалғап, Сакқұлақ бидің ұрпағы – ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты Азат Перуашев та жиылған жұртты тоймен құттықтады. Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының төрағасы, бас мүфти Серікбай қажы Ораз баба рухына дұға бағыштаса, облысымыздың әкімі Болат Бақауов Мұса Шорманұлының қайраткерлік тұлғасы жайлы айтып өтті.

Кесене орналасқан қабірстан толық абаттандырылып, қоршалған, сонымен қатар, араб әріптерімен «қалима шаһадат» бедерленген биік арка орнатылған. Кесенеге апарар жолға қиматас төселіп, қызыл кірпіштен өрілген қаз-қатар

тұғырлардағы қара мәрмарларға Мұса мырзаға қатысты қысқа деректер мен танымал тұлғалардың ел аузындағы сөздері жазылыпты.

Тойдың бастамашысы әрі негізгі ұйымдастырушыларының бірі – Павлодар мемлекеттік педагогикалық университетінің ректоры Алтынбек Нухұлының айтуынша, кесене салуға қажетті ұлутастар екі вагонмен Маңғыстаудан әкелініп, оны Теңдікке жеткізуге екібастұздық азаматтар – ағайынды Әбуғожиновтер қол ұшын беріпті. Аз ғана уақыт ішінде «Ертіс-Баян тарихи тұлғалары» қоғамдық қоры құрылып, соның арқасында кесене құрылысы алға басқан.

Тойдағы түрлі шаралар барысында ПМПУ-ге қарасты «Марғұлан» орталығының да бұл жерде біраз шаруа атқарғанын білдік. Мәселен, Мұса Шорманұлы мәңгілік тыныс тапқан қабірстанда бұрын Шорман әулетінен 8 адам жерленген деген болжам болса, «Марғұлан» орталығының зерттеуінен соң 24 кісі жерленгені анықталған. Мұса бабамыз жары Нағжан Қарекеқызымен қатар жатыр. Осы тұста айта кетерлігі, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы Нағжан Қарекеқызы туралы «...Нақжан ұрғашының барып тұрған қасқа мандайы еді», – деп жазған екен. Нағжан бәйбіше қайтқан соң Мұса Шорманов қайта үйленбей, 15 жыл жарсыз өмір сүріп, 66 жасында қайтыс болған.

Мемориалдық кешен құрылысына қайта оралар болсақ, үш ай ішінде салынған кесене биіктігі – 9 метр, кешен аумағы 500 шаршы метр. Оның эскизін Алтынбек Нухұлының айтуымен дизайнер Игорь Козлов жасап, Жұмабек Қамзин өз ақыл-кеңесімен толықтырыпты. «Сұлтанбет сұлтан» қоғамдық қорын басқаратын Жұмабек Қамзин құрылыс іргетасын құйған. Ал құрылыс жұмыстарын сәулетші Ермұханбет Әлиевтің басқаруымен Ербол Әлжанов, Алланұр Қараматдинов, Асан Ибадуллаев, Полат Пірназаров, Дәулет

Мұхаметжанов, Пахрадин Беканов, Бекжігіт Оразбаев сынды азаматтар жүргізіпті. Бұлардың бәрі – өңіріміздегі Исабек ишан кесенесін көтеруге атсалысқан құрылысшылар. Құрылысқа жұмсалған қаржыны кәсіпкерлер Қобланбек Қожин, Қарлығаш Әубәкірова, Жұмабек Қамзин, Абызбай Адамов, Мұса Шормановтың ұрпақтары Софья Байниязова, Саяш Ахметов көтерді. Сонымен бірге, меценат, «Баянауыл перзенттері» көптомдық энциклопедиясы авторларының бірі Ғаббас Бектұров бас демеуші болыпты. Мемориалдық кешен құрылысына бұрын «Рухани Павлодар» қоғамдық қорын басқарған Нұржан Әшімбетовтің де қосқан үлесі зор. Осы еңбектері ескеріліп, Ғаббас Бектұров пен Нұржан Әшімбетовке Мұса Шормановтың 200 жылдық тойы қарсаңында жарияланған мүшәйра жеңімпаздарын марапаттау тапсырылды. Атап өтерлігі, мүшәйрада 1-орынды қарағандылық ақын Айзада Рақымжанова, 2-орынды керекулік Қуанышбек Шарманов, 3-орынды екібастұздық Жанаргүл Қадырова жеңіп алды.

Алтынбек Нухұлы, сонымен қатар, құрылыс жұмыстарына белсене атсалысқан Теңдік ауылы тұрғындарына зор ризашылық білдіруде.

– Тау болып үйілген құмды қабірстан аумағына жаю, құрылысшыларға ыстық тамақ беру – осы жұмыстың бәрін ауыл халқы атқарды. Бұл нағыз халықтық құрылысқа айналды. Қаныш Сәтбаев атындағы мектептің Қайриден Мұзафаров басқаратын ұжымы түгел келді. Қаныш Сәтбаев атындағы ауылдық округ әкімі Ғалым Әмиев бастаған еріктілер тобы белсене көмектесті. Сыныптастарым: Нұржан Саринкин, Ақжарқын Сарбасов, Теміртас Қырықбаев, Қабиден Ілиясов, тағы басқалар қолдарына күрек ұстап, жастарға үлгі көрсетті. Ал «Қызылтау» фирмасының директоры, «Туған жерім – Баянауыл» қоғамдық қорының жетекшісі

Орал Сартаев пен інісі Жанат Сартаев жүк көліктері мен автокран қызметінің ақысын төлеп, Сәдуақас Шорманов зиратына, Шормановтар әулеті тұрған ағаш үй мен Сәдуақас Шормановтың бастамасымен ашылған тұңғыш орыс-қазақ мектебінің орнына белгітастар орнатуды мойнына алды, – дейді Алтынбек Нухұлы.

Кесене басында жолыққан алашордашы Қошке Кемеңгердің шөбересі Қайырбек замандасымыз болса: «Баян елін оқу-білімге, еуропаша мәдениетке шақырған Мұса мырза ғылым, өнер, әдебиет саласында алты Алашқа атағы жайылған тұлғалардың өсіп-өнуіне себеп болған. Мәшһүр Жүсіптен бастап Жүсіпбек, Сұлтанмахмұт, Қаныш Сәтбаев, Әлкей Марғұлан, Шәкен Аймановтарға дейін қаншама біртуар есімдердің қалыптасуына шапағаты тиген. Омбы барғанда намаз оқитын жер болсын деп 1849 жылы қаланың жанынан, Ертіс өзенінің сол жағалауынан Қаржас ауылын құрған. Ауылға Кемеңгер бабамызды басшы етіп сайлаған. Сол заманнан бері әулетіміз Омбы мен Баянды бірдей қоныс еткен. Омбыдан білім қуған қыр қазағы Қаржасқа тоқтағанын академик Шапық Шөкиннен естідік», – деп сыр шертті.

Бұл күні Теңдік ауылында жаңадан салынған қосқабатты мәдениет үйі пайдалануға берілді. Көрермен залы атшаптырым, жоғарғы қабатынан кітапхана қоныс тепкен мәдениет үйінің бір қанатын Ақкелін музейі алып тұр. Бұл музей де осы тойдан келешекке қалар естелік. Онда Ақкелінде өсіп-өнген, сонымен қатар, Шорман әулетімен байланысы бар тұлғалар жайлы деректер ұсынылды. Шорманның арғы атасы Мырзағұл батыр мен оның інісі Жәдігер батыр, Шоқан Уәлихановтың анасы Зейнеп Шорманқызының портреттері де ілінген. Екі ағаш үй макетінің бірінің тұсында «Бұл жерде Ертіс-Баян өңіріндегі алғашқы қазақ-орыс

мектебі 1903 жылы елінің камқоршысы, ағартушы, акын Сәдуақас Шормановтың бастамасымен ашылған. Әлемге әйгілі ғұлама ғалым, тұңғыш академик, ауыл тумасы Қаныш Сәтбаев осы мектепте білім алған» деген жазу болса, екіншісіне «Қазақтың мемлекет және қоғам қайраткері, ғұлама ағартушы, Баянаула дуанының аға сұлтаны Мұса Шорманұлының ағаш үйі осы жерде болған. Бұл жерге қазақ елінің мақтанышы Шоқан Уәлиханов нағашы атам Шорман би ауылы деп бірнеше рет келген» деген түсініктеме беріліпті. «Павлодар облысының 100 тарихи тұлғасы» жобасы аясында жарық көрген Мұса Шорманов жайлы бейнефильм таспасы, таяуда басылып шыққан «Мұса Шорманұлы» кітабы (жауапты редакторы – Сайлау Байбосын) және Серік Жаксыбаев, Алтынбек Нухұлы, Ернұр Рахимовтың бірлескен авторлығымен жарық көрген орыс тіліндегі «Муса Шорманов» монографиясы да осы музейден табылады.

Тойдың бір бөлігінде ұлттық ойындардан сайыстар өтті. Ат бәйгесінің жеңімпаздарына екі бірдей жеңіл автокөлік берілді. Тағы бір қызығы, бес бірдей ұшақ шеру құрып, көк жүзінен шашу шашты.

Бұл тойда Екібастұз өңірі бес киіз үй құрып, «Естай ауылы» деп атады. Сонымен қатар, жерлесіміз Жәнібек сал Мәліков те «Жақып молда ауылы» деген атпен ақшаңқан үй тігіп, меймандарға өз әулеті атынан сый-құрмет көрсетті.

Жанаргүл ҚАДЫРОВА, Ақкелін, 2018 жыл

Кемеңгер

(Мұса Шорманұлына)

*Екеуіңде – бір есім,
Екеуіңнің елге де ортақ үлесің.
Пайғамбардың ұлы есімін арқалап,
Мұса десе Мұса екен деп шартарап,
Байжанұлын Тәңір әнші етсе егер,
Шорманұлын сұлтан етті ол алқалап.*

*Содан бері құсалы –
Көк жүзінде екі қыран ұшады.
Шорманұлы десе сізді айтады ел,
Байжанұлы десе – Жаяу Мұсаны.*

*Біреуіңе дауыс берді елеңдер,
Біреуіңе намыс берді кемеңгер.
Екі Мұса туып Баянауылда,
Екі нұрға бөленді ел.*

*Мұңнан бетер наласы,
Жасыбай деп жер мен көктің арасы.
Нар заманның кіндігінен тумай қап,
Тар заманда туғаныңды қарашы.*

*Алтыс алты жасыңда,
Небір сойқан бұлт аунады басыңда.
Абыздардың алтын ғасыры өтті де,
Абдырадың сосын темір ғасырда.*

*Ажал дейтін әңгүдік,
Жан-жағыңда жатқанымен жаңғырып.
Мұсалардың Пайғамбар боп, ақын боп,
Не сұлтан боп туатыны – заңдылық.*

Әр сөзіңе мұрагер,
Құба жсон мен құлан жсортқан құба бел.
Шорманұлы Мұса^а туған жсұрт болсақ,
Жұтылуым мүмкін бе деп ұғады ел.
Ақкелінде жатқан асқар биігім,
Аруағыңмен алқап бізді тұра бер!

Айзада РАХЫМЖАНОВА, 2018 жыл

Ақылға дана, кен еді...

Бір ғасырдың жүгі бар бір басында,
Бір ғаламның жыры бар
тұлғасында.
Құтқа толған құрсағы
Баянтаудың
Қасиеті Мұсадай мырзасында.

Дүлдүл шыққан дүниеден жиып білім,
Көсемі деп көрсетер иықтының.
Мың сан ерлер жиналса,
ортасында
Шорман бидің шоқтығы
биік-тұғын.

Сол асылдан құт дарып
тұла бойға,
Сомдығына сүйсінген ұлы
Абай да.
Мұстафа кеп Жаяудың атын алса,
Мұсасына жсұртымның кінә қойма.

Ерте білген ер ғой ол елдің ісін,
Ерте байқап заманның ендігісін.

Шорман би

Надандықтың бұзсам деп тас
қамалын,

Білек түріп білімге берді күшін.

Ақкеліннің мектебі куә бұған,
Сусындатқан білімнің бұлағынан.

Топ-топ жұлдыз туғаны содан
шығар,

Тоғыз болыс Баянның дуанынан.

Білім-ғылым бар жерге бақ
қарайлап,

Көзі ашық ел көрмес деп жаттан
айбат.

Бұрынғы мен соңғыда кім бар
екен,

Білім алу салығын тапқан ойлап.

Шыдап тұрып заманның
шынтағында,

Ұлттың рухын сақтаған,
ұрпағында,

Кеңге жайған атағын

Баянтаудың

Кемелдігі Мұсадай сұлтанында.

Аға сұлтан айырған ақ-қараны,
Жұртымның жанса деген бақ,
талабы.

Әйтпесе, «бір құтым бар

Мұса Шорман»,

деп Біржан Сал несіне мақтанады.

Мақтанады, болған соң мақтаулы
ерім,
Озып туган заманнан ақтаңгерім.
«Жайнамазда көз жұмды», – дейді
Мәшһүр,
Жарық болғай, ендеше,
жатқан жері!

Қуанышбек ШАРМАНОВ, 2018 жыл

Мұса мырзаның рухына

Ақбеттаудың айбарлы іргесінде,
Жыр кешу ме, ағайын, мұң кешу ме?
Алаш бүгін жиналды Ақкелінге
Аруағыңмен өзіңнің тілдесуге.

Тұлпарға да ас берген, тұғырға да,
Баян үшін, білемін, құның дара.
Жатқа бермей ап қалған сол Баяның
Жатыр іздеп өзіңді бүгін ғана.

Жамағаттың жағам деп жарық күнін,
Жанұшырып кетіп ең, жарықтығым.
Жылдар салып араға сол жамағат,
Жатыр, міне, өзіңді танып бүгін.

Қарапайым күй кешкен қоңыр ғана,
Сол қазағың, сол мекен, со бір дала...
Жиырма бірінші ғасырға жетті әйтеуір,
Салып кеткен жоғалмай жолың, баба!

Қалмасын деп қапаста қалың елің,
Шығып еді бір кезде әбігерің.

«Жұлдыз бол деп Шығыстың аспанында»,
Шоқанды да сол жолға салып едің.

Осы жолмен кешегі Қаныштар да
Қанат қақты қияға, алыстарға.
Осы жолмен ұрпағың ұлы болды,
Ту ғып ұстап жігер мен намысты алға.

Ұрпағыңнан — ұрпаққа сабақталып,
Қазынасын ғылымның сан ақтарып.
Баянтауды танытты бар әлемге,
Осы жолмен ұшқандар қанаттанып.

Ұрпақ бүгін түсінсе салмақ-құнын,
Ұмытылмас есімі ардақтының.
XXI ғасырда сол бір жолды,
А. Нұхұлы жүр міне, жалғап бүгін!

Сайлау БАЙБОСЫН, 2018 жыл

Ақкелін қасидасы

Мен өзіңе айтар едім, құрметтім,
Ақбет-ғұмыр баянын.
Кілт үзілген арасында дүрмектің
Жалған хатын бабамның.

Ескі жұрттың бүлкілдеген тамыры
Есен-аман сен көрген.
Ащы өзеннің арта түскен қадірі
Шежірелі күндермен.

Аспанға да атын жазған ұланы,
Баласы үшін бақ керім.
Жаратқанның жанарында тұрағы –
Асқақ қалты Ақкелін!

Үкі сынды Мәшіүріне тағылған,
Топырағы киелі.
Ақсүйек бұлт арасында сабылған
«Ардақ»-жүрек жыр елі...

Сырымбетке аттанарда Зейнеп қыз
Сыңсу айтқан босаға.
Қаржасының құты деген бөлек сөз
Тағдыр еді Мұсаға.

Отызында орда бұзып жарқ етіп,
Көкке сіңді Шоқан-шер.
Мырзашоқы сағыныштан өртеніп,
Жоқтайды әлі Саумалкөл!

...Көкжәндеті көмекейден күй төгіп,
Кеудеде асыр салған бел.
Орта жүздің шамшырағы Күн болып
Маңдайында жанған ел!

*Кетпейтұғын күмбірінен үркіп Ай,
Кескен уақыт тұсауын.
Азан үнін тыңдасаң ғой, шіркін-ай,
Мешітінен Мұсаның!*

*Алақандай ақ мәрмәр тас жабығып,
Тұрмады ма кеше де?!
Дұға қылам Тәңіріме табынып,
Күміс күмбез кесене!*

*Жұлдыздары жетектескен ғарышта,
Құс жолынан қол созым.
Мұса туып, түлеп ұшқан Қаныш та
Ақкелінім – еңселім!*

Жанаргүл ҚАДЫРОВА, 2018 жыл

2022 жылғы шілдеде Шорман баба басына белгітас қою және ас беру шарасына үлес қосқан азаматтар:

1) Ақын, жазушы Сайлау Байбосын зиратты табуға көмектесті;

2) Тарихшы, қоғам қайраткері Жамбыл Артықбаев зиратты табуға көмектесті;

3) Өлкетанушы Алтынбек Құрманов зиратты табуға көмектесті;

4) Ілдебай Мұрсалов – топтың ақылшы, бағыт-бағдар берушісі, әулетімен бірге белсенді атсалысып отырды;

5) Қайыргелді (Қайыржан) Қияшов – негізгі ұйымдастырушы және келіссөздерді жүргізуші;

6) Алтынбек Нухұлы қаржылай қолдау жасап, тастың сөзін жазды;

7) Бегім Серікұлы Әкімов зиратты көтеруге көмек беріп, негізгі жүкті арқалады, техникамен қамтамасыз етті, тойды ұйымдастыруға күш салды;

8) Журналист Жанаргүл Қадырова WhatsApp желісінде топ ашты, кітапты құрастырушы;

9) Әсет Абдуев Мырзағұл ұрпақтарынан қаржы жинады;

10) Жалпы ұйымдастыру жұмысын арқалағандар: Сейсенбек Ыдырысов және балалары Айбат Ыдырысов, Мұсабек Сейсенбекұлы;

11) Орал Рахмашұлы Сартаев тасты Баянауылдан Шорман би басына жеткізді;

12) Ардашер Ахметов — ұйымдастырушы, ақшалай қолдап, жылқы мен киіз үй апарды;

13) Саябек Саликов отбасымен киіз үй тігіп, жылқы сойды. Қонақ күтіп, қызмет көрсетті.

14) Ардақ Сарбасов ұйымдастыру шаруасына көмектесіп, қаржылай демеушілік көрсетті;

15) Еркін Біләлұлы Қаржастар тобында қаржы жинасуға атсалысып, ақшалай қолдау көрсетті;

16) Бота Серікқызы қаражат жинады;

17) Мұрат Қопабаев ұйымдастыру шаруасының басы-қасында болды;

18) Жасқайрат Төлеубеков жылқы атады;

19) Төлеген Смағұлов жылқы атады;

20) Аспанбек Шұғатаев республикалық айтыс ұйымдастырды;

21) Еламан Қабділәшім айтысты жүргізді;

22) Гүлсара Мәлікова телерепортаж әзірледі.

Атсалысқандар:

Баянауыл ауданы әкімдігі;

Ерейментау ауданы әкімдігі;

Ерейментаулық азаматтар;

Баянауыл, Ерейментау, Қарағанды қаржастары.

Негізгі қомақты қаржыны Мырзағұл батыр ұрпақтары (түтін басына 50 мың теңгеден) жинады; Шоманкөл ауылының тұрғыны Сейсенбек Ыдырысов, Алмас, Ардашер, Орал Ахметовтер, Ілдебай Мұрсалов және отбасы, Мұрат Мәжитов сынды азаматтар белгіленген межеден артық қаражат ұсынып, мырзалық танытты;

Шорман баба қорына Қаржас ұрпақтары да үлес қосты, соның ішінде: Бекболат Абдраемов (200 мың теңге), Әлібек Ахметов (100 мың теңге), Ардақ Жүнісов (30 мың теңге) көш бастады;

Алтынбек Нухұлы, Мұрат Сағынтаев, Еркін Біләлұлы, Бекен Жанахметовтер де қомақты қаражатпен қолдау көрсетті.

Қол көмегін көрсеткендер:

- 1) Абдуев Әсет;
- 2) Абдуев Нұрбол;
- 3) Аскаров Берік;
- 4) Бижанов Бүркітбай;
- 5) Жакин Әсет;
- 6) Жакин Ертай;
- 7) Жапаров Жасұлан;
- 8) Макишев Әсет;
- 9) Сарбасов Дидар;
- 10) Сарбасов Елубай;
- 11) Серікқызы Бота.

Мазмұны

Алғысөз	3
Шорман би Күшікұлы	6
Шорман би Күшікұлы	7
Арғы атасы – Мырзағұл батыр	8
БАБА РУХЫНА ТАҒЗЫМ.....	9
Шорман бидің басына белгітас орнатылды	11
Ұрпақтары – Шорман бабаның басында	16
Шорман Күшікұлының асынан соң.....	19
Шорман бабаның басында оқылған өлең.....	22
Үш жүзге қадірі артқан Шорман еді	24
Батыр ұрпақтары ұйымшылдық танытты	28
Ұлы есімдерді ұлықтасақ.....	30
Шорман би атында көше жоқ.....	31
БАЛА БИ.....	33
Шорман – бала би.....	35
Шорман би.....	43
Қарадан шығып хан болған	
Шоң мен Шорман билер	47
Шорман би.....	52
Ділмар Шорман би	56
Жұмабайдың Шорман атануы	64
Судья в 13 лет.....	65
Символическая встреча с юным Абасем.....	66
ШЕЖІРЕ ШЕРТІП АСҚАҚ ДАЛАМЫЗДА, БАБАЛАР	
РУХЫ ТҰРАР АРАМЫЗДА.....	67
I Шорман би мұрасы мен шежіресіне шолу	69
II Шоң, Шорман және Шоқан шежіресіне шолу	75
III Жеті атаның жұмбағы	81
IV Шорман бидің хан әулетімен құдандалы болуы	
және Шота шежіресіне шолу.....	89
V Ізгілікті ізді іздейік	99

МӘШҲҮР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫ ЖАЗБАЛАРЫНАН..	105
Шорманның жас кезі	107
Токсан бидің Шорман биге айтқаны.....	108
Шорман сөзі	109
Қаржас пен Қанжығалы дауы.....	110
Қаржас пен Қанжығалы дауы.....	114
Шорманға бір бәйбішенің сын айтуы.....	114
Шоң би мен Боштай	116
Нақыл сөздер (Мәшһүр Жүсіптің Мұса Шорманұлынан естіп едім деп жазғаны)	117
Мұса Шорманов және Қаныш Сәтбаев	118
Сағынай асын Мұса Шорманұлы басқарғаны	119
«Мұса мырза асы» деректері	120
Мұса мырзаны жоқтау.....	120
Мұса Шорманұлының асы.....	132
ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР	139
Шорман би.....	141
Байдалының Шорманға айтқан төрт нақылы	147
Шорман бидің екі сөзі.....	148
Шорман мен Ғазыхан	149
Шорман мен Құдайменде	149
Сұрауы келіскенде	150
Шорман бидің сөздерінен	152
Тәбітай мен Шорман	153
«ҚАРЖАСТА БІР ҚҰТЫМ БАР МҰСА ШОРМАН» ...	155
«Аяулы мырза ағамызға».....	157
Мұса Шорман.....	158
«ЖЕР-СУДЫҢ АТЫ – ТАРИХТЫҢ ХАТЫ»	173
Бозтөбе немесе Омбыдағы Қаржас ауылдарының тарихы	175
«Ақкелін» атауы қайдан шыққан?.....	185
Шорман әулетіне қатысты топонимдер.....	187

Қаржастан шыққан Нияз батыр	
Анайұлы жайлы бірер сөз.....	202
ӘУЛЕТ. ӘДЕБИЕТ. ӨНЕР.....	205
Шорман шаңырағының шолпаны	207
Кунсткамерадағы Шормановтар	
фотожәдігерлері	215
Ақкеліннен ұшқан әуендер.....	219
АҚКЕЛІН ТОЙЫНАН – ТОБЫҚТАЙ.....	229
«Ақкелінде жатқан асқар биігім!»	231
Кемеңгер.....	236
Ақылға дана, кен еді.....	237
Мұса мырзаның рухына.....	239
Ақкелін қасидасы	241
2022 жылғы шілдеде Шорман баба басына	
белгітас қою және ас беру шарасына үлес	
қосқан азаматтар:.....	243

Шорман би

Құрастырушы Қадырова Жанаргүл

7.03.2025 ж. басуға қол қойылды. Көлемі 43,5х62/16.

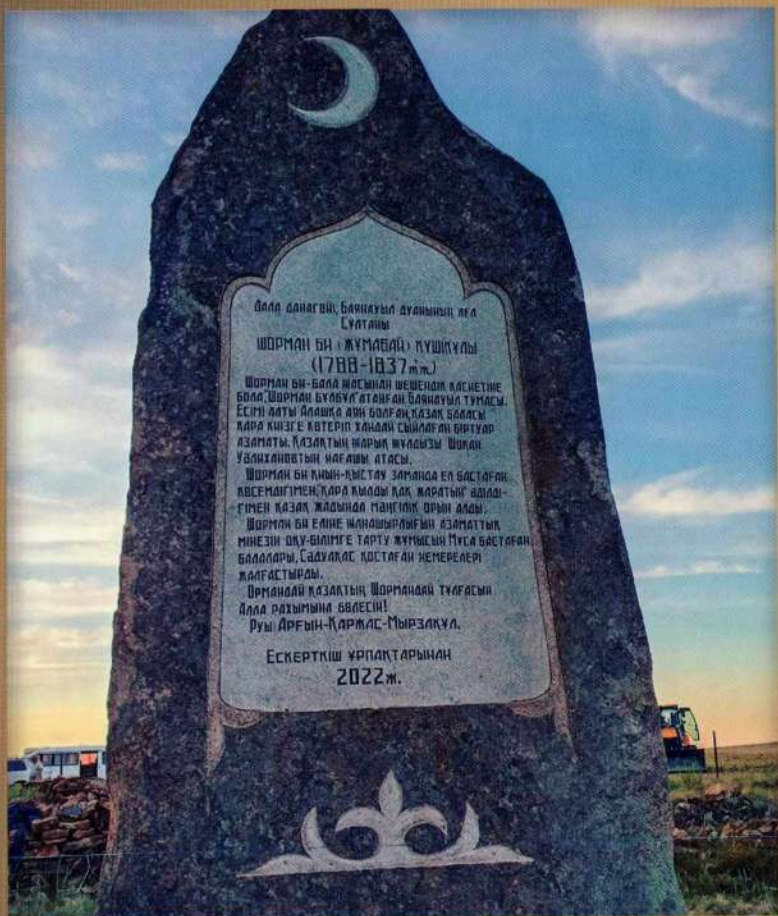
Офсеттік басылым. Қаріп түрі Times.

Шартты баспа табағы 15,5. Таралымы 200 дана.

ЖК «Сытин А.А.» баспаханасында басылған.

Қазақстан Республикасы, 140000, Павлодар қ.,

29 Ноябрь к., 2, Тел.: 8 (7182) 61-82-13, 61-82-12.

Алла далағиш, Баянауыл даяныш, Алла
Сұлтаны

ШОРМАН БИ (ЖҮМАБАЙ) КҮШКҮЛЫ
(1788-1837 жж.)

Шорман би-бала жасынан шешендік қасиетіне
бола, Шорман бұлауы атанған Баянауыл тумасы.
Есірі аты ылашқа аян болған, қазак баласы
қара киізге көтеріп тандай сыйлаған бұтұар
қазматы. Қазактың жарық жұлдызы Шорман
Уәлихановтың нағашы атасы.

Шорман би қиын-қыстау заманда ел бастаған
қасемдігімен, қара қылаш қак қаратың адалы-
гімен қазак жанында мәңгілік орын алды.

Шорман би еліне нағашылығын қазактың
мінезін оқу-білімге тарту жұмысын Пүсә бастаған
балалары, Садуақас қастаған немерелері
жалғастырды.

Орманды қазактың Шорманды туғасын
Алла рахымына бөлесін!

Руы: Арғын-Қаржас-Мырзақұл.

Ескерткіш ұрпақтарынан
2022 ж.